

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ (TEFSİR)
ANABİLİM DALI

ZUMER SURESİNİN İÇERİKSEL VE BİÇİMSEL ANALİZİ:
KRONOLOJİK OKUMA

Doktora Tezi

Ayşe KARAKAYA

Ankara, 2023

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ (TEFSİR)
ANABİLİM DALI

ZUMER SURESİNİN İÇERİKSEL VE BİÇİMSEL ANALİZİ:
KRONOLOJİK OKUMA

Doktora Tezi

Ayşe KARAKAYA

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Esra GÖZELER

Ankara, 2023

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
TEFSİR

**ZUMER SURESİNİN İÇERİKSEL VE BİÇİMSEL
ANALİZİ: KRONOLOJİK OKUMA**

DOKTORA TEZİ

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Esra GÖZELER

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

İmzası

- 1- Doç. Dr. Esra GÖZELER
- 2- Prof. Dr. Mesut OKUMUŞ
- 3- Prof. Dr. Nahide BOZKURT
- 4- Prof. Dr. Mehmet ÜNAL
- 5- Dr. Öğr. Üyesi Ayşe UZUN

Tez Savunması Tarihi

13.06.2023

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Doç. Dr. Esra GÖZELER danışmanlığında hazırladığım “Zumer Suresinin İçeriksel ve Biçimsel Analizi Kronolojik Okuma (Ankara. 2023)” adlı doktora tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

10.05.2023

Ayşe KARAKAYA

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	I
KISALTMALAR.....	IV
TRANSLİTERASYON SİSTEMİ	V
ÖNSÖZ.....	VI
GİRİŞ.....	1
1. Araştırmanın Konusu ve Amacı	1
2. Yöntem ve Kaynaklar	13
BİRİNCİ BÖLÜM.....	26
ZUMER SURESİNE GİRİŞ: NUZÛL BAĞLAMI VE ANAHTAR KELİMELER.....	26
1. Zumer Suresi ve Nuzûl Süreci.....	26
2. Zumer Suresinin Ayetlerinin Nuzûlü İle İlişkilendirilen Rivayetler	34
3. Zumer Suresinin Anahtar Kelimeleri	47
3.1. <i>el-Ḥālīs</i> (الخالص)	47
3.2. <i>Şekera</i> (شكر)	49
3.3. <i>Kefera</i> (كفر)	50
3.4. <i>Munīb</i> (منيب)	51
3.5. <i>Ḳānit</i> (قانت)	52
3.6. <i>İttekâ</i> (اتقى)	53
3.7. <i>eṭ-Ṭāğūt</i> (الطاغوت)	54
3.8. <i>Şereha</i> (شرح)	56
3.9. <i>el-Ḳāsiye</i> (القاسية).....	57
3.10. <i>Aḥsene'l-Hadīs</i> (أحسن الحديث).....	57
3.11. <i>Muteşābih</i> (متشابه)	58
3.12. <i>Meşānī</i> (مثاني)	59
3.13. <i>eş-Şıdk</i> (الصدق).....	60
3.14. <i>eş-Şefā'a</i> (الشفاعة)	60
3.15. <i>Fitne</i> (فتنة)	61
3.16. <i>Esrāfe</i> (أسرف).....	62

3.17. <i>Ḳaneṭa</i> (قنط).....	64
3.18. <i>Ferraṭa</i> (فرط)	64
3.19. <i>Cenb</i> (جنب).....	65
3.20. <i>Mekālīd</i> (مقاليد).....	65
3.21. <i>Ḳabḍa</i> (قبضة)	66
3.22. <i>eş-Şūr</i> (الصور).....	66
İKİNCİ BÖLÜM	68
ZUMER SURESİNİN İÇERİK ANALİZİ.....	68
1. Zumer Suresinde Allah ve Muhataplar.....	69
1.1. Allah	70
1.1.1. Tek Olması	70
1.1.2. Yaratıcı Olması.....	75
1.1.3. Egemenliği.....	78
1.1.4. Rızık Verici Olması	80
1.2. Muhataplar.....	83
1.2.1. İlk Muhatap: Hz. Peygamber.....	84
1.2.1.1. İlahî Mesajları İnsanlara İletme Görevi.....	85
1.2.1.2. Hz. Peygamber'in Şahsına Yönelik Uyarılar	90
1.2.1.2.1. Tevhid Bilinci ile Kulluk Etme Emri	90
1.2.1.2.2. Amellerinin Boşa Gitmesi Uyarısı	91
1.2.1.2.3. İnsanlara Karşı Görevinin Sadece Tebliğ Etmek Olması.....	93
1.2.2. İnananlar	94
1.2.2.1. Sahte İlahlardan Uzak Durma ve Allah'a Yönelme	94
1.2.2.2. Sözü Dinleme ve En Güzeline Uyma	96
1.2.2.3. Gece İbadeti.....	98
1.2.2.4. Korku ve Ümit Arasında Bulunma	101
1.2.2.5. İnananlara Yönelik Uyarılar	103
1.2.3. İnkarcılar.....	105
1.2.3.1. Şirk Koşma	109
1.2.3.2. Allah Hakkında Yalan Üretme	117

1.2.3.3. Putları Meşrulaştırma Çabaları	120
1.2.3.4. Kalplerinin Katılaşması ve Azap Emrinin Gerçekleşmesi	126
1.2.3.5. İnkarcılara Yönelik Uyarılar	129
1.2.3.5.1. Aşırı Gitmelerine Rağmen Tevhid Çağrısının Devam Etmesi .	130
1.2.3.5.2. Allah’a Yönelme ve İndirilen Vahye Uyuma Emri	136
1.2.3.5.3. Aklî Delillerle İkna Etme	137
1.2.3.5.4. Ahirete Yönelik Tehdit ve Uyarılar	140
1.2.3.5.5. Azaptan Kurtulma Çabalarının Bildirilmesi	144
1.2.3.5.5.1. Pişmanlığın Fayda Vermeyeceği	144
1.2.3.5.5.2. Sorumluluğu Devretme Çabası	146
1.2.3.5.5.3. Tekrar Fırsat Verilmesi Talebi	147
1.2.3.5.5.4. Fidyeye ile Kurtuluş Olmaması	149
SONUÇ	152
KAYNAKÇA	155
ÖZET	166
ABSTRACT	167

KISALTMALAR

b.	: İbn
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
dn.	: Dipnot
ed.	: Editör
H.z.	: Hazreti
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
M.	: Miladî
ö.	: Ölüm
şas	: Şallallāhu ‘aleyhi ve sellem
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfalar
tah.	: Tahkik eden
tsz.	: Tarihsiz
vd.	: Ve diğerleri

TRANSLİTERASYON SİSTEMİ

Arapça	Türkçe	Arapça	Türkçe
ء	‘	ض	Ḍ/ḍ
ب	B/b	ط	Ṭ/ṭ
ت	T/t	ظ	Ẓ/ẓ
ث	Ṣ/ṣ	ع	‘
ج	C/c	غ	Ġ/ġ
ح	H/h	ف	F/f
خ	Ḥ/h	ق	Q/q
د	D/d	ك	K/k
ذ	Z/z	ل	L/l
ر	R/r	م	M/m
ز	Z/z	ن	N/n
س	S/s	ه	H/h
ش	Ş/ş	و	V/v
ص	Ṣ/ṣ	ي	Y/y

Hareke	Kısa	Uzun
<i>fetha</i>	َ e/a	ا = ā
<i>damme</i>	ُ u	و = ū
<i>kesra</i>	ِ i	ي = ī

ÖNSÖZ

İnsanın yaratılmasından itibaren çağlar boyunca, Allah-insan ilişkisinde benzer sahneler yaşanmıştır. Bu tarihsel süreçte zaman zaman Yaraticının zatını kullarına hatırlatması, tanıtmaları ve onları fitratlarına uygun davranmaya davet etmesi îcâb-ı hâli doğmuştur. Zira fitratına yabancılaşan insan, zamanla doğru Allah inancından uzaklaşmış, Allah'tan başka varlıkları da ilah olarak kabul etmiş ve onlara tapınmaya başlamıştır. Bu sebepten dolayı Allah, Rab-kul ilişkisini tekrar doğru bir zemine yerleştirebilmeleri amacıyla insanlara mesajlarını seçtiği elçiler vasıtasıyla ulaştırmıştır.

Kur'an-ı Kerim, Allah tarafından insanlara iletilen ilahî mesajların en sonuncusudur ve nesilden nesile aktarılarak Mushaf şeklinde elimize ulaşmıştır. Yaklaşık 23 senede tamamlanan Kur'an vahyinin nuzûlü belirli bir tarihî süreçte yaşananlarla etkileşimli olarak gerçekleşmiştir. Bu itibarla Kur'an'ın indiği dönemin tarihsel ortamı ve şartları önemlidir. Ancak zaman-mekan, tarih gibi unsurlarla mukayyed olan insandır. Sözünün kıyamete kadar geçerli olmasını murad eden Yaraticı, insanın 'tarih' olarak bildiği bu unsuru bir araç olarak kullanmıştır. Sözünün kıyamete kadar geçerli olması için durumun muktezası bu olmuştur. Dolayısıyla Allah'ın tüm insanlara söylediği bu sözü anlamaya çalışırken, tarih faktörünün önemini göz önünde bulundurmakla birlikte, sözün genel mana ve maksadının ön plana çıkarılması gerektiğini düşünüyoruz. Her ne kadar içinde bulunduğumuz zaman itibarıyla söz, Mushaf; muhatap, dolaylı; tarihî bağlam uzak olsa da Allah, mutlak, sözü tarih üstüdür, muradı açık ve bellidir.

Çalışmamızda Kur'an-ı Kerim'in Mekkî bir suresini ele alarak söylemin hem tarihî hem de evrensel boyutunu değerlendirmeye çalıştık. Bunu yaparken rivayet literatürünü de tarayarak Kur'an metninin günümüze kadar intikaline eşlik eden anlamlandırma çabalarını da incelemiş olduk.

Tezimiz giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde tezin kurgusuna yönelik bilgiler vererek tefsirde kullanılan usul ve yöntemler ile ilgili genel değerlendirmeleri de sunduk. Birinci bölümde çalıştığımız Zümer suresinin ayetleriyle ilişkilendirilen rivayetleri derledik ve surenin anahtar kelimelerini inceledik. İkinci bölümde ise vahyin hedefinde olan muhatap gruplara göre kategorize etmek suretiyle surenin genel temasını işleme gayretinde olduk.

Bu tez çalışmasının bidayetinde danışman hocam olarak tecrübe ve fikirlerinden istifade ettiğim Prof. Dr. Halis Albayrak’a, muhterem hocamızın emekliliği sebebiyle zorunlu olarak gerçekleşen danışman değişikliği sürecinde ve tezin nihayete erdirilmesi aşamasında çok değerli desteğini ve yardımlarını esirgemeyen Doç. Dr. Esra Gözeler hocamıza şükranlarımı arz ederim. Ayrıca çalışmaya içerik ve teknik olarak katkı sağlayan Ar. Gör. Rukiye Yaman’a teşekkür ederim. Özellikle tez yazım sürecinde gösterdiği sabır ve anlayışla, bunun yanında ilmî birikimiyle desteğini her zaman yanımda hissettiğim değerli eşim Hamza Koray Karakaya’ya ve sevgili çocuklarım Bilal, Zeynep ve Mustafa’ya da gösterdikleri sabırdan dolayı müteşekkîr olduğumu belirtmek isterim.

Ayşe KARAKAYA

Ankara, 2023

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Kur'an-ı Kerim'in muhtevasını esas itibarıyla insanlık tarihinin belirli bir döneminde yaşananlar oluşturur ve şekillendirir. Bu dönem Hz. Muhammed'in ilk vahye muhatap olmasıyla başlayıp (610) vahyin nuzûlünün sona ermesiyle tamamlanır (632). Yaklaşık çeyrek asırlık bu süre zarfında Allah, vahiy yoluyla insanlığa hitap etmiştir. Bu sözlü iletişim sürecinin sona ermesiyle birlikte vahyedilen sözler, yazılı kitap haline getirilmiş ve Mushaf halini almıştır. Dolayısıyla nuzûl asrının tamamlanmasından sonra, canlı tanıklık dönemi bitmiş, Mushaf'ı anlama çabaları başlamıştır. Kendisini hidayet rehberi olarak tanıtan Kur'an-ı Kerim'in mesajlarının doğru anlaşılması amacıyla her devirde eserler kaleme alınmış ve çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu kapsamda tefsirin amacı, yöntemleri, gerekleri gibi hususlar da tartışılmıştır. Elbette bu çalışmaların bir kısmını nuzûl asrının canlı şahitlerinin sonraki nesillere o dönemde yaşananlarla ilgili aktardıkları bilgiler oluşturmuştur. Zira yazılı malzemenin zihinlerle bağdaşması için, tarihî arka planın ve söylenen sözün arkasındaki saiklerin ortaya çıkarılması gerekmiştir.

Hiz. Peygamber'in ilk vahyi almasıyla birlikte başlayan sözlü iletişim, muhatapların kendilerine iletilen vahiy karşısındaki tutum ve tepkileri ile belirli bir seyir göstermiştir. Bu çerçevede Allah, insanları tevhide çağırmış, bu çağrıya uyanları dünya ve ahiret saadeti ile müjdelerken, yüz çevirenlerin sonunun ise hüsrana olacağını bildirmiştir. Tevhid çağrısına karşı kabul ve ret yönünde oluşan çeşitli tepkiler sonucu Allah, peygamberi aracılığıyla insanları doğru yola çağırmaya devam etmiştir. Allah'ın hitap ettiği toplumu tevhide, iyiye ve doğruya yönlendirmek amacıyla başlattığı bu ilahî iletişim esnasında zaman zaman söylenen söz hem içerik hem üslup itibarıyla yön

değiştirmiştir. Bu şartlarda yaşanan diyalogsal süreç, sebep-sonuç ilişkileri çerçevesinde vahyin tamamlanmasına kadar belirli dönemleri kapsayacak şekilde bir gelişim göstermiştir. Bu itibarla Kur'an-ı Kerim metninin anlaşılmasında bu kronolojik seyrin takip edilmesi ve tarihî gerçeklere ışık tutacak olan bilgilerin dikkate alınması önemlidir.

Nuzûl sürecini canlı olarak yaşayan ve bu dönemin bizzat özneleri olan Hz. Peygamber'in çağdaşları, vahiy pasajlarını anlık iletiler olarak alıyorlardı. Dolayısıyla ilk muhataplara ulaşan her ilahî kelamın gerçek hayatta somut bir karşılığı olup maksadı anlaşılıyordu. Anlaşılmayan bir durum olsa bile Hz. Peygamber'e sorulan sorular aracılığıyla 'anlam'a ve anlamaya dair herhangi bir boşluk kalmıyordu. Nuzûl süreci bittikten sonra gelen ve vahyin kayda geçirilmiş yazılı haline muhatap olan nesil için vahye sebep olan olayları, ortamı ve yaşananların öğrenme ihtiyacı doğmuştu. Sözün bağlamı olarak ifade edilen bu malumat, esas olarak sözün yazıya geçirilemeyen arka plan bilgisidir. Yani onlar bu tarihi yaşayanlara Allah'ın hitabının kime, nerede, ne zaman ve niçin yöneldiğini sormak durumunda kalmışlardır. Onların sordukları sorular ve aldıkları cevaplar neticesinde ise rivayetlerin aktarım ve kayıt altına alınma süreci başlamıştır. İlk asırlarda Kur'an'ı anlama çabaları bu istikamette gerçekleşen ilmî faaliyetler olarak devam etmiş ve sonraki nesillerin Kur'an-ı Kerim'in anlaşılmasında müracaat ettikleri esbab-ı nuzûl, Mekkî-Medenî gibi ilimleri kapsayan temel başvuru kaynakları meydana gelmiştir.

İlk dönem tefsir faaliyetlerinde bağlam bilgisine önem verildiği görülür. Erken dönem müfessirleri, ellerine ulaşan bilgiler ışığında, ayetleri indikleri zamanda ve zeminde yaşayan kişilerle ve gerçekleşen olaylarla ilişkilendirmişlerdir. Böylece yaşanan tarihin ve ilk muhatapların önemini ortaya koymak, ayetleri somut karşılıklarına ve özel durumlara hamlederek izah etmek istemişlerdir. Bu çerçevede tefsirin amacının, tikel

durumlar için Allah'ın hitabına sebep olan saiklerin tespit edilmesi ve o dönemde yaşayan kişiler ve yaşanan olaylar ile Allah'ın sözü arasındaki ilişkinin ortaya çıkarılması olduğu söylenebilir.

Kur'an ayetleri, muhtevasında ister bilgi ister emir-nehiy ister kıssa vb. bulunsun, yaşanan tarihle içiçedir ve şartlara göre nazil olmuştur. İlk asırlarda bu gerçek dikkate alınmakla birlikte, vahiy ile olaylar arasında irtibat kurma gerekliliğine yönelik çabalar, aktarılan bütün rivayetlerin tefsir eserlerine girmesi sonucunu getirmiştir. Gerek ayetlerin inişine sebep olan olayların, gerek ayet ve surelerin indiği vakitlerin tespitine dair rivayetler hiçbir tenkide tabi tutulmadan kaynaklarda zikredilmiştir. Rivayetlerin tenkit ve tasnif edilmeden kaynaklara girmesi ve her ayet için bir nuzûl sebebi belirleme gayreti gibi etkenler neticesinde bazı yakıştırma unsurların hakikatin yerini aldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla ayetlerin nuzûlüne dair ilk döneme ait rivayetlerin sıhhati ciddî bir problem olarak görünmektedir.

Vahiy ile olgu arasında münasebet kurulabilmesi için gerekli olan diğer bir bilgi alanı ise, ayet ve surelerin nuzûl tertibidir. Kur'an ayetleri, Hz. Peygamber'in vefatından sonra, onun öğrettiği üzere mushaf tertibine göre bir araya getirilmiştir. Ancak mushaf tertibi ayetlerin, olayların tarihî seyrine paralel olarak incelenmesine uygun değildir. Kur'an'ın kendi oluşum süreci içerisinde değerlendirilmesi açısından Kur'an surelerinin nuzûl sırasının ve tarihlendirilmesinin tespiti üzerine çalışmalar erken dönemlerden itibaren yapılmakla birlikte, nuzûl tertibine göre tefsir eseri yazmak gibi bir gelenek oluşmamıştır.

Aslında vahyedildiği andan itibaren tüm zamanlara hitap etme özelliğine sahip olan Kur'an'ın gerçekleştirmek istediği hedefler gayet açıktır ve "Allah'ın muradı nedir?" sorusunun cevabı bilinen bu hedeflerden farklı değildir. İslamî gelenek içerisinde ciddi

hacimlerde oluşan tefsir literatürüne rağmen, Kur'anî ilkelerin müslümanların hayat pratiğine istenilen düzeyde yansımadağı, Kur'an ile müslümanlar arasındaki mesafenin kapatılamadağı şeklinde mülâhazalar bulunmaktadır. Bu durum özellikle son zamanlarda Kur'an'ın yeniden ele alınıp yorumlanması ve bunun için kullanılan metodolojinin tekrar sorgulanması neticesini vermiştir.¹ Yakın bir geçmişte mevcut Kur'an tefsirlerinin ve yorumlarının çağın ihtiyaçlarına cevap vermedağı şeklindeki değerdirmelerin neticesinde kronolojik tefsir yazımının yeni bir yaklaşım olarak ortaya çıktağı anlaşılmaktadır.

Kur'an'ı anlama çabalarının ve faaliyetlerinin devam ettiğı günümüzde tefsire yaklaşımlar ve yöntemler bazı şartlar göz önünde bulundurularak revize edilebilir. Ancak dikkate alınması gereken husus, insanın her devirde yapısı, karakteri ve zafiyetleri itibarıyla ilk muhataplarla aynı özellikleri taşımasıdır. Bu sebeple tefsirde ilk muhatapların konumlarının merkeze alınması ve ayetlerin delaletine bu zaviyeden bakılması önemlidir. Zira Allah-insan ilişkisinin vakıanın ruhuna uygun bir şekilde tesis edilmesinde canlı bir süreç yaşanmış, müşrik toplum ilahî yönlendirmelerin üzerinde uygulandığı bir prototip olmuştur. Bu açıdan bakıldığında, vahyin nazil olduğı dönemin tarihî ve yerel şartlarının, hitap ettiğı çevrenin ve insanların sosyal, siyasî, dinî, iktisadî, kültürel durumlarının önemi daha iyi anlaşılabilir.

Kur'an ayetleri, tarihî bağlamları içerisinde değerdendirilirken dikkate alınması gereken bir diğerd önemli husus, Kur'an'ın bütünlüğü ve metin bağlamıdır. Bununla birlikte kullanılan kelime ve kavramların o dönem itibarıyla nasıl bir karşılığı olduğunun ve daha sonra mana olarak nasıl bir gelişim gösterdiğinin sağlıklı yöntemlerle tahlil

¹ İzzet Derveze, *et-Tefsiru 'l-Hadis Tertibu 's-Suver Hasebe 'n-Nuzul*, çev. Şaban Karataş vd. (İstanbul: Ekin Yayınları, 1997), c.1, s.1.

edilmesi, Kur'an'ın üslubunun, yol haritasının ve gerçekleştirmek istediği hedeflerin doğru mülâhaza edilmesine katkı sağlar.

Tezimizin konusu, 23 yıllık vahiy sürecinin belirli bir kesitini yansıtan Zümer suresinin tarihsel bağlam, metin bağlamı, Kur'an bütünlüğü gibi hususların dikkate alındığı bir bakış açısı ile değerlendirilmesidir. Bu çerçevede Mekkî döneme ait olan surenin nuzûlünün Hz. Peygamber'in siretinin yaklaşık olarak hangi dönemine tekabül ettiğinin tespit edilmesi, tefsir literatüründeki rivayetlerin hem bu tarihlendirmenin yapılabilmesi hem de ayetlerin anlaşılmasına katkıları açısından değerlendirilmesi bu çalışmanın amaçlarındandır. Bununla birlikte nuzûl dönemi muhatapları esas alınarak surenin muhteva ve üslup analizi yapılmıştır.

Öncelikle şunu belirtelim ki Hz. Muhammed'in risaletinin hicret öncesi ve hicret sonrası dönemleri ile bu dönemlerde nazil olan Mekkî ve Medenî sureler arasında üslup ve içerik yönünden farklılıklar bulunmaktadır. Kur'an-ı Kerim'in hitap ettiği toplumun yapısı ve müslümanların statüsü bu iki dönemde değişiklik göstermiştir. Mekke dönemi tevhid esaslarının ve prensiplerinin, Medine dönemi ise teşrii esaslarının ve prensiplerinin vurgulandığı ve yerleştirildiği dönemler olmuştur. Müslümanların sayısı, bilinç düzeyi, muhatapları, vahye sebep olan durumlar, şartlar ve ihtiyaçlar her iki dönemde farklıdır. Bu itibarla özelde insanın, genelde toplumun eğitimi üzerinde gerçekleştirilmek istenen ilahî hedefin metodunu doğru anlayabilmek için nuzûl sürecinin tarihî seyri tâbi olduğu gerçeği göz önünde bulundurulmalı, bununla birlikte Kur'anî bütünlük de dikkate alınmalıdır.

Kur'an-ı Kerim'in belirli bir bölümü üzerinde yapılan tefsir çalışmasında nuzûl tertibi ve ayetlerin tarihsel bağlantılarının tespiti kadar, sure içi bütünlük ve Kur'anî bütünlük de önemlidir. Surenin konu akışındaki bütünlük ve devamlılık bazı durumlarda

tarihî arka plan ve konjonktür bilgisiyle daha iyi anlaşılabilir. Kur'an-ı Kerim'i anlamlandırma çalışmalarında tarihî şartlar ve sözün kendisine yöneltildiği muhatabın zihnî, ruhî, ahlakî, sosyal durumlarının bilinmesi aynı surenin veya yakın zamanlarda inen surelerin ayetleri arasındaki mana bütünlüğünün daha net bir şekilde tespit edilmesini ve bağlantıların doğru kurulmasını da sağlayabilmektedir. Ayrıca farklı surelerin konu ve kavramları arasındaki benzerlikler ayetlerinin yakın tarihlerde nazil olduğu yönünde bir kanaat oluşturmaktadır.

Yakın tarihte Kur'an üzerine yapılan bazı çalışmalarda Mekke'de nazil olan sureler, risaletin evrelerine göre tasnif edilmiştir. Yaşanan tarihî olaylara göre belirlenen dönemler esas alınarak üslup, içerik ve anlamsal bağlantılar yardımıyla surelerin nuzûl zamanları tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu tasnif çalışmasının yapılmasında Mekkî ayetler hakkında nuzûl sebeplerinin tespitinde yetersizlik olması ve bu yöntemin surelerin nuzûl tertibinin yapılmasında kolaylık sağlaması etkili olmuştur. Örneğin Muhammed 'Âbid Cābirī (ö.2010) şirk eleştirisinin ciddi bir şekilde Kur'an söylemine girmesini 3. dönem olarak belirleyip bu dönemi Şād suresi ile başlatmıştır. Genel kabul gören sıralamaya çok yakın bir sıralama yapan Cābirī'ye göre bu dönemde 15 sure indirilmiştir. Bunlardan ikincisi 39. nuzûl sırasında bulunan A'rāf suresidir.² Bu sure nuzûl tertibine göre uzunluğu ile dikkat çeken ilk suredir.

Diğer taraftan Ebu'l-A'lā Mevdūdī (ö.1979) surelerin giriş kısımlarında yapmış olduğu değerlendirmelerde A'rāf, En'ām, Yūnus ve Naḥl surelerinin içerik benzerliğinden dolayı birbirine yakın zamanlarda indirildiğini söylemiş ve bu uzun surelerin tamamını Mekke'nin son yılına konumlandırmıştır. Zümer suresinin ise 10.

² Muhammed Âbid el-Cābirī, *Fehmu'l-Kur'an*, çev. Muhammed Coşkun (İstanbul: İlimyurdu Yayıncılık, 2017), c.1, ss.241-255.

ayetine referansla Habeşistan hicretinden önce indiğini söylemiştir. Sîretin Mekke’de geçen bölümünü dönemlere ayıran ve surelerin üslup ve muhtevasını da göz önünde bulundurarak bu dönemlere yerleştiren Mevdûdî’nin, net bir kronolojik sıralama yapmamakla birlikte surelerin iniş tarihleriyle ilgili genel kabul gören sıralamadan çok farklı tercihlerde bulunduğu anlaşılmaktadır.³ Mevdûdî’nin surelerin zamanlaması veya sıralamasının dışında bu surelerle ilgili olarak içerik, üslup, kavram ve kelime benzerlikleri çerçevesinde yapmış olduğu tespitler bizim de dikkatimizi çekmiştir. Zumer suresinin de aralarında bulunduğu bu surelerin (A’râf, En’âm, Yûnus ve Nahl) müşrik muhalefedinin tevhid çağrısı karşısında şiddetlenen tepkileri neticesinde Mekke döneminin ortalarında ve Habeşistan hicretine ve ekonomik ambargoya giden süreçte nazil oldukları anlaşılmaktadır.⁴ Dolayısıyla aynı dönemin şartlarını yansıtan surelerin konularında, söyleminde ve merkezî mesajlarında büyük oranda benzerlikler ve kesişmeler tespit edilebilmektedir. Bu gerçeğe dayanarak şirk eleştirisinin başlamasından boykot dönemine kadar olan sürede bu surelerin paralel ve birbirini tamamlayan bir bütünlükte eşzamanlı olarak inmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Surelerin kronolojileri yaklaşık olarak belirlenmiş olsa da ayetlerin tarihlendirilmesinin yapılması zordur ve özellikle bu uzunlukta olan surelerin tek seferde nazil olup olmadıkları noktasında net ve kesin bir bilgi yoktur. İlk dönemlerde nazil olan kısa surelerin bile tek seferde

³ Ebu’l-A’lâ Mevdûdî, *Tefhîmu’l-Kur’ân*, çev. Muhammed Han Kayanî (İstanbul: İnsan Yayınları, 1986), c.1, ss.461-463; c.2, ss.9, 281; c.3, s.16; c.5, s.89.

⁴ Kur’an sûrelerinin kronolojisini Mekke’yi dönemlere ayırarak belirlemeye çalışan Batılı yaklaşımlarda da sûre sıralamasına dair yapılan değerlendirmelerin bu istikamette olduğu dikkati çekmektedir. Özellikle Gustav Weil, Theodor Nöldeke ve Régis Blachère bu sureleri 3 döneme ayırdıkları Mekke’nin son dönemine art arda yakın aralıklarla yerleştirmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Esra Gözeler, *Kur’an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi* (İstanbul: KURAMER, 2016), ss.131-132, 138-139, 183.

indirilmediğine dair bazı işaretler bulunduğuna göre,⁵ uzun surelerin ayetlerinin gelişmelere ve yaşanan olaylara paralel olarak, sebepler zuhur ettikçe peyderpey indirilmiş olmaları, ihtimal olarak daha kuvvetli, hitabın mantığına da daha uygun görünmektedir.

Bilindiği gibi Mekke dönemi vahyi, muhatap kitlenin inanç ve davranış noktasındaki değişimlerini hedef alır. Mekkî surelerin amacı, esas olarak muhatap toplumu şirkten ve onun sebep olduğu olumsuzluklardan arındırmaktır. Dolayısıyla da vahyin içeriğini genel olarak tevhid ve Hz. Muhammed'in peygamberliği, ayrıca bu akidenin yerleşmesinde teşvik ve tehdit unsuru olarak karşımıza çıkan ve herkesin hak ettiği karşılığı alacağı bildirilen ahiret hayatı ile ilgili anlatımlar oluşturur. Hz. Peygamber'in davetinde genel olarak bu ilkelerin anlaşılmasından ziyade muhatap kitle tarafından kabullenilmesinde zorluk yaşanmıştır. Benzer bir zorluk günümüz Müslümanlarının Kur'an-ı Kerim'in, gayet anlaşılabilir olan temel ilkelerini hayata geçirmeleri noktasında da yaşanmaktadır. Dolayısıyla Kur'an'ın bugüne ulaşması gereken mesajı, bu zorluğun arkasındaki sebeplerin irdelenmesiyle daha bir anlam kazanacaktır. Bu itibarla insan karakterinin, yapısının merkeze alındığı ve tarihî gerçekler ışığında yapılan tefsir, Kur'an'ın mana ve maksadına ulaşmada belirleyici olacaktır. Buna göre tarihsel bağlam, hem nuzûl ortamında cereyan eden olaylar, hem de o ortamda hâkim olan şirkin dayandığı tarihî kökler ve muhataplar tarafından referans alınan geçmiş olarak değerlendirilmelidir.

⁵ 'Alağ suresinin ilk beş ayetinin diğer kısımlarından önce ilk vahiy olarak nazil olduğu, Muzemmil suresinin diğerlerine göre çok daha uzun olan son ayetinin geç bir dönemde hatta Medine döneminde nazil olduğu, Muddessir suresinin baş tarafı ile sonraki kısımlarının farklı zaman dilimlerinde nazil olduğuna dair rivayetler örnek verilebilir.

Hayatın akışı içinde olgu her zaman mukaddemdir. Söz kimin tarafından söylenirse söylensin sözü önceleyen bir durum veya sebep mutlaka vardır. Sözün bir durum veya sebep üzerine söylenmiş olması eşyanın tabiatının gereğidir. Kur'an-ı Kerim'in inişini önceleyen en önemli olgu, muhatap alınan toplumun gerçekleridir. Tevhidin ve ahiret hayatının neredeyse tamamen zihinlerden silinmesi, insanların istikametini kaybetmesi, toplumun içinde bulunduğu ahlakî yozlaşma Allah'ın insanlığa yeniden sözlü müdahalesini gerektirmiştir. Yaratıcı ile yaratılanlar arasındaki ilişkinin belirlenmesi ve insanlığın huzuru için gereken ilkelerin tesisi belirli bir toplumun tarihsel durumu üzerinden gerçekleştirilmiştir. Bu itibarla Kur'an'ı anlamlandırma faaliyetlerinde şu hususlar göz önünde bulundurulmalıdır: Kur'an'ın muhatabı olan toplumun yapısı, tarihi ve genel karakteristik özellikleri; bu toplumsal yapıdaki olumsuzlukların değiştirilmesine, düzeltilmesine yönelik adımların çeşitli aşamaları içeren bir süreci gerektirdiği; insan gibi birçok zaafı ve noksanlıkla muttasıf, kompleks bir varlığın eğitiminin söz konusu olması.

Kur'an tefsirinde nuzûl ortamıyla ilgili veriler ve o dönemde cereyan eden olaylar bazı ayetlerin anlaşılmasında önemli bir role sahip olabilmektedir. Ancak vahyin olgusalılığı incelenirken rivayetlerin tikel olarak esas alınması her zaman çok sağlıklı neticeler vermemekte, çeşitli sebeplerden dolayı bu zeminin zayıf kaldığı görülmektedir. Bunlardan en önemlisi ilk nesiller tarafından aktarılan bütün haberlerin zayi edilmeden muhafaza edilme arzusudur. Bu durum birçok sorunlu rivayetin tefsir kitaplarına girmesine sebep olmuştur. Ahmed b. Hanbel'e (ö.241/855) isnad edilen meşhur söz⁶ de

⁶ “Üç kitabın aslı yoktur. Bunlar meğâzî, melâhim ve tefsîrdir.” Ahmed b. Ali el-Haîb el-Bağdâdî, *el-Câmi‘ li Ahlâki’r-Râvi ve Âdâbi’s-Sâmi‘*, tah. Maḥmūd eṭ-Ṭaḥḥān (Riyad: Mektebetu’l-Ma‘ârif, 1983) c.2, s.162.

bu duruma işaret etmekte ve rivayetlerin tetkik ve tenkide tâbi tutulmadan literatüre girdiğini göstermektedir.

Erken dönem tefsir kaynaklarına giren ve müstakil olarak yazılan esbab-ı nuzûl eserlerinde yer alan tefsir rivayetlerinin genellikle ayetlerde zikredilen olayların belirli şahıslarla ilişkilendirilmesi neticesi ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Yani bu rivayetlerin bir kısmının kaynağını olaylarla veya tanımlarla şahıslar arasında bazı sebeplere dayanarak kurulan münasebetler oluşturmaktadır. Öyle ki ayette geçen duruma uygun gibi görünen olay zaman açısından surenin iniş tarihiyle uyumlu değilse, ayetin iniş tarihi ile ilgili olarak Mekkî surede Medenî veya Medenî surede Mekkî ayetler bulunduğu şeklinde yorumlar yapıldığı görülmektedir.

Zumer suresi üzerinde yapılan bu çalışma kapsamında esbab-ı nuzûl rivayetlerinin nuzûl ortamının aydınlatılmasına ve ayetlerin tarihlendirilmesine katkısı araştırılacaktır. Bunun için ulaşılabilen kaynaklardan ayetlerin inişiyle ilişkilendirilen rivayetlerin tespit edilmesi, bu rivayetlerin Kur'an'ın anlaşılması açısından değerlendirilmesi ve anlamın ortaya çıkmasında etkili olan diğer faktörlerin tetkik edilmesi amaçlanmaktadır. Aynı zamanda -ilk muhatapların durumları esas alınarak ayetlerin analiz edilmesi yöntemiyle- Kur'an söylemine yaklaşımda farklı bir bakış açısı sunması bu çalışmanın amaçları arasındadır.

Vahyin Mekke döneminin esas amacının şirkin hâkim olduğu bir topluma tevhid öğretisini yeniden anlatmak ve yerleştirmek, ölümden sonra başlarına gelecekleri hatırlatmak sûretiyle insanlara uyarılarda bulunmak olduğunu belirtmiştik. Allah'ı daha iyi tanımak için kelamını anlamak, kelamını anlamak için de hitap ettiği toplumu ve muhatapları tanımak ve yaşadıkları süreçleri yakından incelemek etkili bir yol olabilir. Allah, sünneti gereği sözünü her zaman insanların içinden seçtiği bir elçi aracılığıyla

hedef topluma ilettiği için elbette Kur'an-ı Kerim'in ilk muhatabı Hz. Peygamber'dir. Tebliğinden sonra Peygamber'in çağrısına uyan müminler ile tevhidi kabul etme konusunda direnç gösteren inkarcılar vahyin dolaylı muhataplarıdır. Ancak ilahî mesajların ulaşması kastedilen esas hedef kitle olmaları sebebiyle doğrudan muhataplar olarak da kabul edilebilirler.

Tezimizin birinci bölümünde Zümer suresinin tanıtımı, ayetleri hakkında kaynaklarda tespit edilen rivayetlerin değerlendirilmesi ve surenin bir anlamda filolojik incelemesi olan anahtar terimlerinin izahı yapılmaktadır. İkinci bölümde surenin söylemi muhataplar esas alınarak içerik ve üslup yönünden incelenmektedir.

Literatüre bakıldığında Kur'an-ı Kerim'in çeşitli sureleri üzerinde çok sayıda akademik çalışma yapıldığı görülür. Bunların arasında Zümer suresiyle ilgili yapılan çalışmalar da bulunmaktadır. Bunlardan birinde Zümer suresi din eğitiminin hedefleri açısından incelenmiştir.⁷ Bir diğer tezde sure içerdiği konulara göre tasnif edilerek çağdaş dönem Türkçe tefsirlerdeki yorum ve yaklaşımlar değerlendirilmiştir.⁸ Ayrıca yakın zamanda literatüre giren üç farklı çalışma tespit edilmiştir.⁹ Bunlar içerik ve yöntem olarak birbirine çok yakın çalışmalar olup daha ziyade surenin tefsirlerde ele alınma biçimlerine yönelik tespitleri muhtevî olduğu anlaşılmaktadır. Tezimizde ise Zümer suresinin tarihî arka planı esas alınarak bağlamsal bilgiler çerçevesinde içerik ve üslup

⁷ Şeyma Işıcık Şimşir, “Zümer Suresi'nin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi” (yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2002).

⁸ Şükran Koçak, “Çağdaş Türkçe Tefsirlerde Zümer Suresi'ne Yaklaşımlar” (yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010).

⁹ Muhammed İkbâl İlhan, “Sûre Çerçevesi Konulu Tefsîr Bağlamında Zümer Sûresi Örneği” (yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2020); Birol Karasakal, “Zümer Sûresinin Tefsiri” (Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gümüşhane, 2022); Sezgin Dülgeroğlu, “Kur'an'ın Bütünlüğü İçerisinde Zümer Sûresinde Verilmek İstenen İlahî Mesajlar” (Bayburt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bayburt, 2022).

analizi yapılacaktır. Bu yönüyle diğer çalışmalardan farklı bir metot takip edilecektir. Günümüz tefsir anlayışına yeni bir bakış açısı kazandırması umulan bu metodolojiyi uygulamak için Zümer suresinin içerik ve hacim bakımından uygun olduğu görülmüş ve üzerinde inceleme yapmak için bu sure tercih edilmiştir.

2. Yöntem ve Kaynaklar

Zumer suresi üzerinde yapılan bu analiz çalışması esas olarak tefsir ilminin de temeli olan dil ve tarih incelemesine dayanmaktadır. Bu iki alan nuzûl ortamının araştırılıp aydınlatılması ve sonrasında ayetlerin o ortamla ilişkilendirilerek anlaşılmasına katkısı açısından önemlidir. Buna göre Kur'an-ı Kerim ayetlerinin maksadına uygun ve doğru anlamlandırılması için elimizdeki en önemli kaynağın tarih bilgisi olduğunu söyleyebiliriz.

Kur'an surelerinin, indirildikleri zaman ve zeminin gerçekleri göz önünde bulundurularak anlaşılabilmesi açısından Hz. Peygamber'in hayatı ile nuzûl sıralaması arasındaki tekabüliyet imkanlar ölçüsünde tespit edilebilir. Bu bakımdan özellikle Batılıların kullandığı bir yaklaşım olan Mekke dönemini çeşitli evrelere ayırmak ve sureleri konu içerikleri ve üslup özellikleri bakımından bu evrelere göre sıralamak bazı çağdaş müfessirler tarafından da uygulanmıştır. Bu anlayışın daha sonra kronolojik tefsir yazımının da temelini oluşturduğu anlaşılmaktadır. Tespit edilebildiği kadarıyla bu akım ilk olarak İzzet Derveze (ö.1984) ile başlamıştır. Ancak bu usulün surelerin mushaf tertibi değil de ilk dönemlerde belirlenmiş veya sonradan tespit edilen bazı farklılıklarla oluşturulmuş nuzûl sırası esas alınarak tefsir edilmesinin dışında tefsir anlayışına çok fazla katkısı olduğunu söylemek zor görünmektedir. Kaldı ki bildiğimiz anlamda surelerin bir bütün olarak indiğine dair elimizde kesin bir bilgi yoktur ve parça parça indiği düşünülen ayet gruplarının sıralamasını yapmak da mümkün görünmemektedir.¹⁰

¹⁰ Kronolojik tefsirle ilgili değerlendirmeler için bkz. Selim Türkan, "Tefsirde Bir Yöntem Esası Olarak Kur'an Kronolojisi," Mesut Okumuş (ed.), *Kur'an Nüzûlünün Mekke Dönemi Sempozyumu* (Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2013) içinde, ss.213-228; Mesut Okumuş, "Kur'an-ı Kerim'in Kronolojik Okunuşunun Muhasebesi," *İslamî İlimler Dergisi I. Kur'an Sempozyumu* (İslamî İlimler Dergisi Yayınları, 2007) içinde, ss.91-109.

Yine de Medine döneminde inen sureler Mekkî sureler üzerine bina edilerek, Mekkî ve Medenî sureler de kendi aralarında nuzûl sıraları gözetilerek değerlendirilmelidir. Bu yöntem sure tefsirinde kronolojik sıranın ve tarih bilgisinin dikkate alınması açısından önemlidir.¹¹ Kronolojik tefsir iddiasıyla yola çıkan bir müfessirin esas gayesi, tarihi ve Kur'an'ın oluşum sürecini merkeze almak ise, bu sırayı takip ederken nuzûl dönemine ait tabloları, Kur'anî tasvirlerle bağdaştırarak ve bütün canlılığı ile göz önüne sererek yorumlaması gerekir. Tefsirde nuzûl sırasını takip eden eserlerde görüldüğü gibi,¹² ayet gruplarına tematik başlıklar tayin ederek çok daha sonra inen bir ayeti konuyu desteklediği için o başlık altında zikretmek kronolojik tefsirin mantığına çok uygun düşmemektedir.

Kur'an-ı Kerim'in tefsiri ister mushaf tertibi ister nuzûl sırası esas alınsın, genellikle surelerin sırayla ayrı bölümler halinde açıklanması şeklinde yapılır.¹³ Bu anlamda Mekkî veya Medenî bütün surelerin kendi içinde tematik bir bütünlüğü olduğu da görülür. Bunu küllî yaklaşım olarak ifade eden Ebû İshâk eş-Şatibî (ö.790/1388), sözün anlaşılması için, olayların ve hâlin gereği de dikkate alınarak o sözün başından sonuna kadar bir bütün olarak değerlendirilmesi gerektiğini söyler. Ancak bu takdirde sözden kastedilen muradın doğru anlaşılabilceğini belirterek Mu'minûn suresi üzerinde örnek bir analiz yapar ve konu bütünlüğünü göstermeye çalışır.¹⁴

¹¹ Ebû İshak İbrahim b. Musa eş-Şatibî, *el-Muvafakat İslâmî İlimler Metodolojisi*, çev. Mehmed Erdoğan (İstanbul: İz Yayıncılık, 1993), c.3, s.392.

¹² İzzet Derveze'nin, *et-Tefsiru'l-Hadis Tertibu's-Suver Hasebe'n-Nuzul* isimli eseri buna örnek olarak verilebilir.

¹³ Kur'an-ı Kerim'in tamamı üzerinde uygulanan bir diğer tefsir yöntemi ise konulu tefsirdir.

¹⁴ Şatibî, *el-Muvafakat*, c.3, ss.401-404.

Çağdaş tefsir âlimlerinden Derveze de aynı değerlendirmeleri yaparak Kur'an mesajının konularını ve hedeflerini doğru biçimde kavramak için Kur'an'ın bölümleri arasındaki irtibatı, ayet grupları arasındaki ahengi göz önünde bulundurmanın bir zorunluluk olduğunu söylemektedir. O, böyle değerlendirildiği takdirde, Mekke'de inen surelerde yer alan bazı ayetlerin Medenî, Medine'de inen surelerde yer alan bazı ayetlerin de Mekkî olduklarına dair rivayetlerin zayıflığının ortaya çıktığını belirterek çok isabetli bir tesbitte bulunmuştur.¹⁵ Zira incelediğimiz Zümer suresi Mekke'de inmesine rağmen, bazı ayetlerinin Medenî olduğuna dair kaynaklarda zikredilen rivayetler için de geçerli olan bu durum yeri geldiğinde tahlil edilecektir.

Esasen tefsirde nesnel anlama ulaşmak için de önemli bir ilke olarak kabul edilen bütünlük,¹⁶ Kur'an-ı Kerim'in geneli için geçerlidir. Kur'an ayetleri yerine göre, birbirini tamamlayan ve açıklayan nitelikte oldukları için, Mekkî-Medenî ayetlerin hepsi bir bütündür ve Kuran'ın bu bütünlük içinde anlaşılması gerekir.¹⁷ Bu küllî yaklaşım esas alınarak Mekke döneminde tevhide, Medine döneminde ise toplumsal hayata ve hukuk alanına dair ilkeler tespit edilir. Bu itibarla Allah'ın kelamı olan Kur'an, tarih üstü bir metin olarak indiği dönemden kıyamete kadar bütün insanlık için tayin edilmiş bir rehberdir. Ancak bu durum Kur'an'ın tarihin belirli bir kesitinde indiği, ilk muhataplarının dilini kullandığı, ilk etapta onların zihin dünyasını hedef aldığı, dolayısıyla nazil olduğu dönemin tarihî şartlarını bilmenin anlaşılmasına katkı sağlayacağı gerçeğini ortadan kaldırmaz.¹⁸ Kur'an-ı Kerim, içerdiği evrensel ilkeleri nazil

¹⁵ İzzet Derveze, *Kur'an'ı Anlamada Usûl*, çev. Vahdettin İnce (İstanbul: Ekin Yayınları, 2021), s.197.

¹⁶ Şatibî, *el-Muvafakat*, c.3, s.398.

¹⁷ Halis Albayrak, *Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine* (İstanbul: Şule Yayınları, 2015), s.28.

¹⁸ M. Mahfuz Söylemez, "Kur'an'ın Anlaşılmasında Tarihin Etkisi," M. Mahfuz Söylemez (ed.), *Kur'an ve İslamî İlimlerin Anlaşılmasında Tarihin Önemi* (Ankara: Ankara Okulu, 2019) içinde, s.68.

olduğu andan itibaren -indiriliş gayesine uygun bir şekilde- tüm dönemlere hâkim kılmayı hedeflemiştir. İlk muhatap toplum üzerinde de bunun aktif bir uygulaması yapılmıştır. Kur'an'ın nuzûlünden asırlar sonra tekrar eksen kayması yaşayan müslümanlar için ilk muhatapları ve o dönemin tarihî zeminini doğru değerlendirmek, vahyin öncelediği konuları ve bunları muhatap kitle üzerinde pratize etme biçimlerini doğru tespit edebilmeyi sağlar.¹⁹

Tarih bilgisi, Kur'an-ı Kerim'in anlaşılmasında ve yorumlanmasında objektif (nesnel) gerekliliklerden sayılan önemli bir unsurdur. Bu husus ayetlerin tarihsel bağlamı olarak da ifade edilen esbab-ı nuzûl bilgisinden daha geniş düşünülmelidir. Kur'an'ın ilk muhatapı Araplar olduğu için Kur'an'ın indirildiği dönemin Arap toplum yapısı, Arap yarımadasındaki siyasî, ekonomik, sosyal, dinî ve ahlakî durumları kapsayan bir arka plan bilgisi olarak değerlendirilmelidir.²⁰

Günümüz tefsir çalışmalarında erken dönem tefsir anlayışında olduğu gibi, vahyin nazil olduğu ortamın, ayetlerle ilgili olayların ve şahısların tespitine ve tasvirine yönelik bir yöntem esasının önemi üzerinde durulmaktadır. Bu itibarla Kur'an ayetlerinin tarihî ve kültürel bağlam/durum bağlamı ile münasebetinin araştırılması ve tefsirin bu çerçevede yapılması hedeflenmektedir. Ancak genel kabul gördüğü üzere, ayetlerin inişiyle ilişkilendirilen rivayetlerle ilgili olarak, geç zamanda yazıya geçirildiği için sağlıklı bir şekilde nakledilememeleri ve gerçek yaşanmışlıktan ziyade sonradan yakıştırılan tefsir kabilinden nakiller olmaları söz konusudur. Bu ve benzer sebeplerle

¹⁹ Tefsirde tarihin referans alınması vahyin belli bir tarihin şartları esas alınarak indirilmesi gerçeği ile ilgilidir. Kanaatimizce bu gerçeğin sadece anlaşılmaya katkı sağladığı, vahyin kıyamete kadar bütün insanlar için bağlayıcı olmasının hilafında olmadığı kabulünden hareketle bu tartışmalarda tutarlı bir orta yol bulmak ve tefsirin gündemini daha önemli konularla değerlendirmek uygun olacaktır.

²⁰ Halis Albayrak, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: Şule Yayınları, 2016), ss.121-123.

birlikte kadim kaynaklardaki rivayet malzemesinin, aralarında belirli kriterlere göre tercih yapmayı gerektiren ictihadî bir alan olma durumu, onların nesnel anlama ulaşmada ne derece sağlam bir ölçüt olduğu meselesini de her zaman tartışmaya açık tutmaktadır.²¹

Nuzûl sebeplerinin kesin olarak belirlenememesinin sebeplerini tartışan Naşr Hâmid Ebû Zeyd (ö.2010), tabiin neslinin anlamları kendilerine kapalı gelen bazı ayetleri vahyin inişine şahit olan sahabeye sorduklarını, onların da ayrıntıya girmeden olayları ve sebepleri anlatarak cevap verdiklerini, ancak bu rivayetlerin tabiin döneminde ortaya çıktığını söylemiştir.²² Ayrıca aradan geçen zamana, buna bağlı olarak da unutkanlık faktörüne veya ayeti farklı bağlamlarda işiten sahabelerin o özel bağlamı ayetin iniş sebebi zannetmesi gibi sebeplerle en az iki farklı rivayetin gelebildiğine dikkat çekmiştir. Bir noktaya daha dikkat çeken Ebû Zeyd, ilimlerini sahabeden alan ve tefsir imamı konumunda olan tabiinden Mucâhid (ö.103/721), 'İkrîme (ö.105/723), Sa'îd b. Cubeyr (ö.94/713) gibi bazı kimselerin aktardığı rivayetlerin 'merfû haber' olarak kabul edildiğini, dolayısıyla nuzûl sebeplerini tespit kriterinin 'ravilere güven' şeklini aldığını belirtmiştir. Bunun neticesi olarak da nakil ve rivayetin, problemlerine bakılmaksızın 'nebevî hadis' kategorisinde sayıldığını söylemiştir. Netice olarak nuzûl sebebini belirlemenin -rivayetler arası tercih yöntemini gerekli kıldığı için- ictihadî bir mesele olduğunu ortaya koymuştur. Bu alanda çağdaş araştırmacıların daha yetkin metotlardan

²¹ Muhammed Coşkun, "Tefsir-Siyer İlişkisinin Tarihsel ve Kuramsal Problemleri: "Tefsir" Tanımları Çerçevesinde Sîret-Nüzûl İlişkisinin Hermenötiği," *Siyer Araştırmaları Dergisi* 5 (2019), ss.239-251; Âdem Apak, "Siyerin Kaynağı Olarak Kur'an-ı Kerim," Adnan Demircan (ed.), *Kur'an'ı Nüzûl Dönemiyle Okumak* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021) içinde, ss.93, 95; Sami Kılınçlı, *Esbab-ı Nüzûl Rivayetlerini Kur'an-Siyer Bağlamında Okumak* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2022), s.14.

²² Nasr Hamid Ebû Zeyd, *İlahî Hitabın Tabiatı*, çev. M. Emin Maşalı (Ankara: Kitâbiyât, 2006), s.141.

faaydalanması gerektiğini söyleyerek metin içi ve metin dışı unsurların ve göstergelerin bütününün esas alındığı bir yöntem önermiştir.²³

Ayetlerin iniş sebeplerine yönelik sahabeden gelen nakillerin belirlenmesi ve tercihi ictihada konu olduğu gibi, bu rivayetlerin çoğunun içerik olarak da sahablerin ayetler ile vuku bulmuş olaylar arasında kurdukları bağlantılara dair subjektif görüşleri olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Bu itibarla tefsirde nesnel bir ölçüt olmaktan ziyade öznelliği çağrıştıran sebep-i nuzl rivayetleri sıhhat yönünden tahkik edilmeli ve ayetlerin anlaşılmasına sundukları katkı açısından doğru değerlendirilmelidirler.

Zumer suresinin 30-31. ayetleriyle²⁴ ilgili olarak İbn mer'in (.73/693) "Bu ayetin neden indiğini ve kimle ilgili olduğunu bilmiyorduk. Zira bizimle ehl-i kitap arasında husumet yoktu ki hesaplaşalım." dediği rivayet edilmiştir. Müslümanlar arasında fitne çıkınca ise: "Demek ki Allah'ın hesaplaşacağımızı haber verdiği fitne buymuş." dediği aktarılmıştır.²⁵ Diğer bir rivayette ise Eb Sa'İd el-Hdr'den (.74/694) "Biz kendi kendimize şöyle diyorduk. 'Rabbimiz bir, dinimiz bir, nebimiz bir iken bu husumet neden kaynaklanır?' Sıffın günü geldiğinde ve birbirimize kılıç çektiğimizde dedik ki: 'İşte husmet budur.'²⁶ dediği nakledilmiştir. Bu rivayetlere göre ayetin nazil olduğu dönemde kimlerin arasındaki husmete veya hesaplaşmaya işaret ettiği anlaşılmamıştır. Hz. Peygamber'in vefatından sonra müslümanlar arasında fitne çıkınca, bu ayet müslümanlar arasındaki hesaplaşmayı kastettiği şeklinde yorumlanmıştır. Ancak

²³ Eb Zeyd, *İlahİ Hitabın Tabiatı*, ss.142-143.

²⁴ 39/ Zumer:30-31 "Sen de öleceksin onlar da ölecek, Sonra da kıyamet gününde rabbinizin huzurunda davalaaşacaksınız."

²⁵ Eb 'Abdirrahmn Aħmed b. ř'ayb en-Nes'İ, *es-Sunenu'l-Kubr*, tah. Hasan Abdulmun'im elebi (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risle, 2001), "TefsİR," 39, 10:238 (no.11383).

²⁶ Eb Osman Sa'İd b. Manşr, *es-Sunen*, tah. Sa'İd b. 'Abdullah el-Hmeyyid – Hlid b. 'Abdurrahman el-Cureysİ (Riyad: Dru'l-Alkah, 2012), 7:206 (no.1868).

Taberî'nin (ö.310/923) zikrettiği farklı bir rivayette Hz. Peygamber'e günahlardan dolayı ahirette de hesaplaşma olup olmadığı sorulmuştur. Hz. Peygamber ise herkes hakkını alıncaya dek bu hesaplaşmanın süreceğini belirtmiştir.²⁷ Bu rivayetler üzerinde yapılacak kritik neticesinde doğru olduğu kabul edilirse, nuzûlünden sonra Zümer suresindeki ayetle ilgili kastın anlaşılması için Hz. Peygamber'e soru sorulduğu, fakat rivayet literatürüne ayetin anlaşılmadığına dair haberlerin de girdiği görülmektedir. Bu tür çelişkili nakiller nuzûl döneminden intikal eden rivayetler hakkındaki genel anlayışı yansıtan hususların aydınlatılmasını gerektirmektedir. Söz konusu hususun farklı örneklerine uygun bağlamda yer verilecektir. Rivayetlerin sorunlu veya zayıf olduğu neticesine varıldığı takdirde ise, genel olarak rivayet malzemesinin sıhhati hakkında ihtiyatlı davranmak gerektiği yönündeki kanaat kuvvetlenecektir. Bu konuyla ilgili bir başka rivayete göre ise 'Abdullāh b. Zubeyr (ö.73/692) ayaklanması çıktığında, İbn Ömer'e gelerek önlem alıp fitneye engel olması gerektiği söylendiğinde o, kardeş kanının haram olduğunu belirtmiştir. Bunun üzerine "Onlarla fitne kalmayıncaya kadar savaşın!" ayetini delil getiren kişilere İbn Ömer "Biz savaştık ve fitne sona erdi. Allah'ın dini hâkim oldu. Şimdi ise siz savaşıyorsunuz fakat hem fitne ortaya çıkıyor hem de din Allah'ın dini olmaktan çıkıyor." demiştir.²⁸ Bu rivayet ilk dönemlerden itibaren ayetlerin anlaşılmasında kişisel çıkarımların kullanılabildiğine, bunun da özneliğin farklı bir boyutu olduğuna güzel bir örnektir. Ancak nuzûl döneminden uzaklaşıldıkça bu öznel yorumlar daha büyük sakıncalar doğurabilmektedir.

²⁷ Ebū Ca'fer Muḥammed b. Cerîr eṭ-Taberî, *Cāmi'u'l-Beyān 'an Te'vili Āyi'l-Kur'ān*, tah. 'Abdullah b. 'Abdulmuḥsin eṭ-Turkî (Kahire: Dār Hecr, 2001), c.20, s.201.

²⁸ Ebū 'Abdillāh Muḥammed b. İsmā'îl el-Buḥārî, *el-Cāmi'u's-Şaḥîḥ* (Kahire: Sultaniye, 1311/1893), "Tefsîr," 28 (no.4515).

Araştırmada surenin ayetleriyle ilgili tefsir kaynaklarında geçen rivayetlerin anlamaya katkısı olup olmadığı incelenmiş ve tarihî eleştirel yöntem bu rivayetler üzerinde uygulanmıştır. Eski metinlerin anlamının bilimsel yöntemle incelenmesi olarak tanımlanabilen tarihsel-eleştirel yöntem, metni veya sözü şekil, muhteva ve üslup açısından kritik etmeyi hedeflemektedir.²⁹ Tarihî bağlamı belirlemede verilerin anlama faaliyetine konu olmaksızın aynen aktarıldığı rivayetçi tarihçilik ve verilerin anlamaya tabi tutulduğu yorumcu tarihçilik olmak üzere iki farklı metot uygulanır. Tefsirde bunun örnekleri bulunmakla birlikte daha ziyade ayetlerin anlaşılmasında yorumcu tarihçiliğe ihtiyaç vardır. Zira ayetlerle ilişkilendirilen rivayetlerin ayet ile aynı tarihsel bağlamı paylaşmış olması önemli olduğu için nakledilen rivayetler tarihî gerçeklerle uygunluğu bakımından değerlendirilmeli hem isnad hem de metin açısından eleştiriye tâbî tutulmalıdır.³⁰

Tefsir metodolojisinin sağlam bir zemine oturabilmesi için metin bağlamı (bütünlük) ile tarihsel bağlam kriterleri bir arada etkili bir şekilde kullanılmalıdır. Bir yönüyle siyak ve sibak da göz önünde bulundurularak dilsel özelliklerin ve kelimelerin ele alındığı metin analizi yapılırken, diğer taraftan -eğer varsa- anlamayı kolaylaştıran sebep-i nuzûl rivayetleri incelenmelidir. Ayetin iniş sebebine dair rivayet bulunamadığı takdirde ise toplumsal ve kültürel arka planın incelendiği tarihsel bağlam araştırılmalıdır. Kur'an'ı metin merkezli okuma, ilk muhataplarına söz olarak indirilen vahyi kendi tarihsel bağlamından koparmak anlamına gelmeyeceği gibi, tarihsel bağlamı esas almak

²⁹ Esra Gözeler, “Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi Sorunu ve Kur'an'a Kronolojik-Olgusal Bir Yaklaşım” (doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009), s.43.

³⁰ Gözeler, “Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi Sorunu ve Kur'an'a Kronolojik-Olgusal Bir Yaklaşım,” s.46; M. Mahfuz Söylemez, “Tarih Üzerine Notlar,” *Milel ve Nihal* 4:3 (2007), ss.13-14.

da metin bütünlüğünü ihmal etmeyi gerektirmez.³¹ Bu çerçevede nesnel anlama ulaşmada metin içi ve metin dışı unsurlardan hangisinin daha etkili olduğu araştırılabilir.

Bu çalışmanın metot olarak muhatapların esas alındığı bir kurgu ile yapılması, vahyin anlaşılmasında olgunun önemini anlama amacına matuf bir denemedir. Burada en önemli olgu, vahiy ortamındaki ‘insan’ gerçeğidir. Mekkî dönemde tevhid esasının kavratılmak istendiği insanın ahlakî ve psikolojik yapısı da göz önünde bulundurularak, Kur’anî hedeflere muhatap olmasının tezahürlerini ortaya çıkarmanın anlamaya farklı bir boyut kazandıracağı düşünülmektedir. Hem Kur’an-ı Kerim’in nuzûlünden önceki arka planda hem de 23 yıllık vahiy serencamında, yaşanan bir tarih gerçeği bulunmaktadır. Tarih de insan ürünü bir alan olduğuna göre dünü anlamaya çalışırken onu üreten insandan hareket edilmesi gerekir. Çünkü insanın psişik yapısı her çağda aynıdır, değişmez.³²

Sözün kimi muhatap aldığı önemlidir ve bunun doğru tespit edilmesi söylenen sözün anlaşılması noktasında daha objektif bir yaklaşım sağlar.³³ Mekke döneminde muhatap, müşrik toplum iken tevhid çağrısına icabet edenlerin Hz. Peygamber’in safında yerlerini almalarıyla başlıca iki zümre oluşmuştur. Çalışmadaki muhataplar da bu gruplara göre belirlenmiştir.

Çalışmamız hem yöntemi hem de konu içeriği bakımından tefsir, siyer ve tarih alanlarının temel kaynaklarına müracaat etmeyi gerektirmektedir. Öncelikle bu

³¹ Bu konudaki tartışmalara örnek olarak bkz. Şevket Kotan, “Kur’an, Metin ve Tarih,” M. Mahfuz Söylemez (ed.), *Kur’an ve İslamî İlimlerin Anlaşılmasında Tarihin Önemi* (Ankara: Ankara Okulu, 2019) içinde, s.137.

³² Söylemez, “Tarih Üzerine Notlar,” s.14.

³³ Vahyin hitabını kime yönelttiğinin önemine dair örnekler için Düccane Cündioğlu, *Kur’an’ı Anlamanın Anlamı* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2011), s.64.

kaynaklardan ayetlerin nuzûl sebeplerine ilişkin rivayetler tespit edilecektir. Ayrıca Hz. Peygamber'in hayatı ve sîretin özellikle Mekke döneminin ortalarına tekabül eden bölümü siyerle ilgili eserlerden incelenecektir. Bunlarla ilişkili olabilecek ayetler nuzûl kronolojisi de göz önünde bulundurularak tetkik edilecektir. Tefsir alanında ilk el kaynaklar olarak özellikle Muḳātil b. Süleymān'ın (ö.150/767) *et-Tefsīru'l-Kebīr*, Ṭaberī'nin *Cāmi'u'l-Beyān 'an Te'vīli Āyi'l-Ḳur'ān* ve Vāḥidī'nin (ö.468/1076) *et-Tefsīru'l-Basīṭ* isimli eserlerinden, Hz. Peygamber'in sireti için ise İbn İshāḳ'ın (ö.151/768) *Sīretu İbn İshāḳ*, İbn Hişām'ın (ö.218/833) *es-Sīretu'n-Nebeviyye*, İbn Şa'd'ın (ö.230/845) *Kitābu't-Ṭabaḳāti'l-Kebīr* isimli eserlerinden yararlanılacaktır. Ayrıca nuzûl ortamını aydınlatmaya yardımcı olan İslam tarihi kaynaklarının yanında, vahyin muhatabı olan toplum hakkında bilgi elde etmek için İslam öncesi Arap tarihini anlatan eserlere de ihtiyaç halinde müracaat edilecektir. Aynı zamanda esbab-ı nuzûl rivayetlerinin yer aldığı müstakil eserler ile Zerkeşī'nin (ö.794/1392) *el-Burhān fī 'Ulūmi'l-Ḳur'ān* ve Suyūṭī'nin (ö.911/1505) *el-İtkān fī 'Ulūmi'l-Ḳur'ān* isimli eserleri temel kaynaklarımız arasında bulunmaktadır.

Kur'an-ı Kerim, tarihin akışı içerisinde var olmuş bir sözdür. Yani tarih içinde ortaya çıkan her hitabın eylem ile örtüşen bir karşılığı olduğu düşünülür. Dolayısıyla eylem ile söylem arasında mevcut olan bağlantılar ve paralellik çağdaş dönemde Batı'nın da etkisiyle Kur'an'ı anlamada yeni bir yaklaşım tarzının oluşmasına kaynaklık etmiştir. Bu itibarla Kur'an ayet ve surelerinin tarihlendirilmesinin, siyer kronolojisinin ve nuzûl sıralamasının esas alındığı bazı çalışmaları burada belirterek hem bu metodolojinin oluşum ve gelişim seyrinden hem de yararlanacağımız çağdaş araştırmalardan bahsetmiş olacağız.

Kur'an metninin oluşum sürecinin incelenmesi ve ayetlerin tarihlendirilmesi ile ilgili çalışmaların genel çerçevesini geleneksel tefsir anlayışına alternatif olabilecek şekilde Kur'an ve tarih arasındaki ilişkinin irdelenmesine yönelik bir metot arayışı oluşturmuştur. Çağdaş dönemde ilk olarak bu metodu kullanmak isteyen ve surelerin kronolojik tertibine göre bir tefsir yazan İzzet Derveze, bu eserini *et-Tefsîru'l-Ḥadîs* ismiyle telif etmiştir. Sonrasında yine nuzûl tertibi esas alınarak yazılan tefsir eserleri tarih sıralamasına göre şunlardır: 'Abdurrahmân Ḥasen Ḥabenneke el-Meydânî'nin (ö.1398/1978) *Me'âricu't-Tefekkur ve Deḳâiku't-Tedebbur*,³⁴ Muhammed Âbid el-Câbirî'nin *Fehmu'l-Kur'an*³⁵ isimli eserleri, ayrıca yine Türkçe yazılan eserlerden M. Zeki Duman'ın *Beyânu'l-Hak*³⁶ isimli çalışması nuzûl sırasına göre kaleme alınan kronolojik tefsire örnektir.

Kur'an kronolojisi ile ilgili Batı'da yapılan çalışmaların çıkış noktası Kur'an'ın kaynağını sorgulamak olmuştur. Onların ilk etapta Hz. Peygamber'in düşünce ve davranışlarının ürünü olarak kabul ettikleri Kur'an pasajlarını temel tarihî bir perspektiften anlama çabaları, daha sonraları Kur'an'ın metinleşme süreci üzerine yapılan araştırmalar üzerine yoğunlaşmıştır. Hz. Peygamber'in sîreti temelinde Kur'an'ın nuzûl kronolojisini tespit etmeye çalışmışlardır.³⁷ Bu alandaki çalışmaların Kur'an'ın kaynağını tespit etme yanında, Kur'an'ın metin yapısının yeterli görülmemesi üzerine yeniden tertip edilmesine yönelik denemeler olduğu söylenebilir. Kur'an'ın yeniden tertibi ve kronolojisine dair Batılılar tarafından yapılan çalışmaların en önemli temsilcileri Gustav

³⁴ 'Abdurrahmân Ḥasen Ḥabenneke el-Meydânî, *Me'âricu't-Tefekkur ve Deḳâiku't-Tedebbur* (Şam: Dâru'l-Kalem, 2000-2002).

³⁵ Câbirî, *Fehmu'l-Kur'an*, çev. Muhammed Coşkun (İstanbul: İlimyurdu Yayıncılık, 2017).

³⁶ M. Zeki Duman, *Beyânu'l-Hak* (Ankara: Fecr Yayınları, 2016).

³⁷ Türcan, "Tefsirde Bir Yöntem Esası Olarak Kur'an Kronolojisi," ss.214-217.

Weil (ö.1889), Theodor Nöldeke (ö.1930), William Muir (ö.1905), Hubert Grimme (ö.1942) gibi isimlerdir.³⁸

Kur'an'ın tarihlendirilmesi ve kronolojik olarak değerlendirilmesine yönelik yapılan akademik çalışmalar kapsamında Esra GÖZELER, “Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi Sorunu ve Kur'an'a Kronolojik-Olgusal Bir Yaklaşım (1 Rebiu'l-evvel - 4 Rebiu'l-evvel Arası)” isimli doktora tezinde hicrî ilk 4 yılda nazil olan ayetler ve ilişkilendirilen olayları³⁹; Hadiye ÜNSAL ise, “Erken Dönem Mekkî Surelerin Muhteva Tahlili” isimli doktora tezinde risaletin ilk yıllarında inen ayetleri siretin seyriyle paralel olarak incelemiştir.⁴⁰ Ayrıca Muhammed COŞKUN, ayetlerin iniş süreci ile nuzûl döneminde yaşanan olayların ilişkisini incelediği “Muhammed Âbid el-Câbirî'nin Tefsirde Sîret-Nüzûl İlişkisi Yaklaşımı” isimli doktora tezini kaleme almıştır.⁴¹ Bunların dışında vahyin nuzûl sürecinin Peygamber'in sireti ile ilişkisini belirli bir dönem veya sure çerçevesinde ele alan çeşitli akademik çalışmalar bulunmaktadır.⁴²

³⁸ Geniş bilgi için bkz. Gözeler, *Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi*, ss.123-196.

³⁹ Esra Gözeler, “Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi Sorunu ve Kur'an'a Kronolojik-Olgusal Bir Yaklaşım (1 Rebiu'l-evvel - 4 Rebiu'l-evvel Arası)” (doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009).

⁴⁰ Hadiye Ünsal, “Erken Dönem Mekkî Sûrelerin Muhteva Tahlili” (doktora tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, 2014).

⁴¹ Muhammed Coşkun, “Muhammed Âbid el-Câbirî'nin Tefsirde Sîret-Nüzûl İlişkisi Yaklaşımı” (doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013).

⁴² Hatice Merve Çalışkan, “M. 615 Yılında İnen Ayetler” (yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2014); Burhan Çonkor, “Boykotun Bitiminden Hicrete Kadar Olan Dönemde İnen Surelerin Tahlili” (doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2015); Abdulvahid Yakub Sipahioğlu, “Boykot Döneminde Nazil Olan Surelerin Tespiti ve Değerlendirilmesi” (yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2014); Hasan Yücel, “Nahl Suresinin İçeriksel ve Biçimsel Analizi” (doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2018).

Araştırmamızda Kur'an meali olarak *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*⁴³ isimli eserden faydalanılmıştır. Meal orijinal metni ile yazılmış, ihtiyaç görülen tasarruflara tez içerisinde ayetlerin açıklamaları yapılırken yer verilmiştir. Tezde yer alan şahıs isimlerinin vefat tarihleri ilk geçtikleri yerlerde zikredilmiştir. Müfessir ve müellif isimlerinde harf-i tarif yazılmamış, isimlerin orijinali kaynakçada verilmiştir. Tezde özellikle üzerinde çalışılan sure başta olmak üzere çok sık yer verilmesi gerektiği için okuma kolaylığı bakımından sure isimlerinin başında harf-i tarif kullanılmamıştır. Ancak ayetler dipnotlarda referans gösterilirken sırayla içinde geçtiği surenin Mushaf tertip numarası, ismi ve ayetin numarası verilmiştir.

⁴³ Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012).

BİRİNCİ BÖLÜM

ZUMER SURESİNE GİRİŞ: NUZÛL BAĞLAMı VE ANAHTAR KELİMELELER

1. Zumer Suresi ve Nuzûl Süreci

Zumer suresi Mekke döneminde nazil olmuştur. Surede 75 ayet bulunur, ismini 71. ve 73. ayetlerde geçen *zumer* kelimesinden almıştır. Bu kelime sözlükte “gruplar, topluluklar” anlamına gelmektedir.⁴⁴ Surenin başlıca konuları, tevhid ve tevhide işaret eden deliller, Kur’an-ı Kerim’in indirilişi ve özellikleri, dünyada ve ahirette inananları ve inanmayanları bekleyen akıbetler ile insanlığın Allah’ın varlığını, birliğini, kudretini tanımaya çağırılmasıdır. Surede insanlar iman ve amel yönünden iki gruba ayrılarak inanan ve Allah’a yönelenler müjdelenmekte, onlara iyilik etmeleri ve sabırlı olmaları tavsiye edilmektedir. Diğer zümreye ise inkarda ve inatta ne kadar ileri gitmiş olsalar da Allah’ın rahmetine sığınarak O’na yönelmeleri ve kendilerine indirilenin en güzeline uymaları emredilmektedir. Surenin sonunda ise bu iki grubun akıbetleri bakımından karşılaştırıldığı kıyamet ve ahiret sahneleri yer almaktadır.

Hız. Peygamber risalet ile görevlendirildikten sonra yakın çevresinden başlamak üzere insanları Allah’a inanmaya ve tevhide davet etmiştir. Davetin ilk yıllarında akrabalarından ve kabilesinden kendisine en yakın kimselere ulaştırdığı tevhid mesajını kabul edenler olduğu gibi, bu davetin karşısında tavır alanlar da olmuştur. Dolayısıyla bu ilk aşamada nazil olan ayetlerin daha ziyade inkar eden ve tevhid çağrısına yanaşmayan

⁴⁴ Halil b. Ahmed, *Kitābu'l-‘Ayn*, c.7, s.365; İbn Manzūr, *Lisānu'l-‘Arab* (Beyrut: Dār Şadır, 1414/1993), c.4, s.329.

fertleri eleştirdiği, onların yapıp-etmeleri üzerinden mesajlar verdiği ve Kur'an hitabının böyle şekillendiği görülür. Nuzûl sürecinin ilerleyen aşamalarında ise inanç yönünden tercihlerini ortaya koyan insanlar bu özelliklerine göre gruplandırılmakta ve tavsif edilmektedir. Nitekim Zümer suresinde Hz. Peygamber'in çağrısına uyarak onun getirdiği esasları kabul eden, tercihini iman etme yönünde belirleyen kimseler ile çağrıya uymamakta direnen kimseler daha kesin hatlarla birbirlerinden ayrılmış ve karşılaştırmalı bir şekilde anlatılmıştır. Surenin ana konusu daha ziyade imandan veya inkardan yana tavır alan grupların dünyadaki davranışları ve ahiretteki karşılıkları olmuştur. Öyle ki sure, dünya hayatında karşılıklı taraf olan bu iki grubun bulundukları hal üzere haşrolacaklarını, insanların dünyada iken ait oldukları gruplar halinde ahirette de cennet veya cehenneme sevk edileceklerini anlatır. Dolayısıyla ahiret sahnelerini dünya hayatında insanın tercihleri sonucu meydana gelen bu ayırım üzerinden tasvir eden bir sure olma özelliğini taşır.

Mushaf sırasına göre 39. sıradaki Zümer suresi, *ḥā-mīm* ile başlayan surelerin (40/Mu'min, 41/Fuṣṣilet, 42/Şūrā, 43/Zuḥruf, 44/Duḥān, 45/Cāsiye, 46/Aḥkāf) hemen öncesinde bulunur. Klasik nuzûl sıralamasına göre ise bu yedi surenin (Mu'min, Fuṣṣilet, Şūrā, Zuḥruf, Duḥān, Cāsiye, Aḥkāf) mushaftaki sıralarıyla aynı şekilde art arda nazil olduğu bilinmektedir. Bu bilginin kaynağı İbn 'Abbās'dan (ö.68/687) gelen bir rivayettir. Aynı rivayete göre Mu'min suresinin nuzûlü Zümer suresinden sonradır.⁴⁵ Buna göre surelerin giriş bölümleri ve genel üslubu da dikkate alındığında bu ardıllık makul gözükmemektedir.

⁴⁵ Celāleddin es-Suyūṭī, *el-İtkān fī 'Ulūmi'l-Kur'ān*, tah. Muḥammed Ebu'l-Faḍl İbrahīm (Kahire: el-Hey'etu'l-Mişriyyetu'l-Āmme li'l-Kitāb, 1974), c.1, s.43.

Zumer suresi ile *havāmīm* olarak isimlendirilen ve hem Mushaf hem de nuzûl sırasına göre art arda gelen bu yedi surenin içeriğine ve söylem özelliklerine bakıldığında yaklaşık olarak Mekke döneminin ortalarında nazil olduğu anlaşılmaktadır. Tarihî olaylar ile surelerin inzal süreci arasındaki bağlantıların tespiti çerçevesinde Zumer suresinin boykot yıllarının hemen öncesinde, ardından inen surelerin ise boykot yıllarında nazil olduğu söylenebilir. Tarihsel süreç incelendiği zaman, ilk davetin başlamasından üç yıl sonra tebliğ faaliyetlerinin kapsamının genişlediği, sonrasında şirk eleştirisinin başladığı ve buna bağlı olarak da Mekke'nin ileri gelenleri tarafından şiddetli bir muhalefetin ortaya çıktığı görülür. Bu muhalefet önce sözlü olarak engel olmaya çalışma, alay etme şeklinde gerçekleşirken sonra fiziksel şiddete ve işkenceye dönüşmüştür. İnkarcıların eziyetleri dayanılmaz boyutlara ulaşınca, inananların Allah'ın işareti ve Peygamber'in tavsiyesi ile bulundukları yerden hicret etmeleri gündeme gelmiştir. Mekke döneminin ortalarındaki bu hicret Habeşistan'a gerçekleşmiştir. Bu duruma daha çok tepki gösteren müşrikler, Habeşistan'a heyet göndererek oraya gidenlerin kendilerine teslim edilmesini talep etmişlerdir. Bu talepleri de gerçekleşmeyince Mekke'de kalan Hz. Peygamber'e ve ona inananlara sosyal ve ekonomik boykot uygulamaya karar vermişlerdir.

Zumer Suresinin 10. ayeti⁴⁶ inançlarından dolayı baskı ve şiddete maruz kalan müslümanların hicretiyle⁴⁷, 45. ayeti⁴⁸ ise Garânîk olayı ile⁴⁹ ilişkilendirilmektedir. Garânîk olayı bilindiği gibi tarih kaynaklarında Mekke'deki müşriklerin tevhid çağrısına olumlu cevap verdiklerine dair söylentiler üzerine Habeşistan'a göç eden müminlerden bir kısmının Mekke'ye geri dönmeleriyle ilgili bir olay olarak geçer. Bu itibarla ayetin işaret ettiği düşünülen hicretin Mekke yıllarının ortalarında, müşrik ileri gelenlerin inat ve kibirlerinden dolayı azgınlıklarının arttığı ve tevhid çağrısına uyan müslümanları da işkence ile yollarından döndürmeye çalıştıkları bir dönemde gerçekleşen Habeşistan hicretleri olduğu anlaşılmaktadır. Bu ayet hakkında varid olan rivayetler de bu yöndedir. İbn 'Abbās'tan aktarıldığına göre surenin 10. ayetinde geçen 'Allah'ın arzı genişir.' ifadesi ile gerekirse Mekke'den çıkılabileceği kastedilmiştir. Buna göre ayette müminlerin Mekke'den emniyet içinde dinlerini yaşayabilecekleri başka bir yere göç etmeleri için bir teşvik bulunmaktadır. Rivayetlere göre ayette baskıların şiddetlenmesine rağmen dinlerini terk etmeyerek sabreden ve hicret eden Ca'fer b. Ebî Tâlib (ö.8/629) ve arkadaşlarından bahsedilmektedir.⁵⁰

Tarihî olayların akışına göre Habeşistan hicretlerinin akabinde inkarcılar tarafından Mekke'de kalan Hz. Peygamber'e, yakın akrabalarına ve kabilesine onlarla

⁴⁶ 39/Zumer:10 “*De ki (Allah şöyle buyuruyor): “Ey inanan kullarım! Rabbinize karşı gelmekten sakının. Bu dünyada iyilik yapanlar iyilik bulacaklardır. Allah'ın arzı geniştir. Sabredenlere mükâfatları hesapsız verilecektir.”*

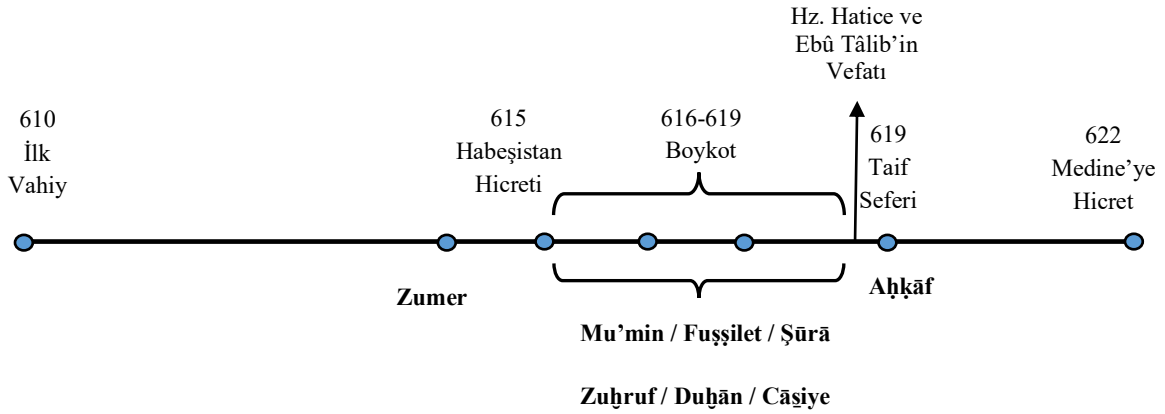
⁴⁷ Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Vâhidî, *el-Vasîf fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, tah. 'Adil 'Ahmed 'Abdulmevcûd vd. (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1994), c.3, s.574.

⁴⁸ 39/Zumer:45 “*Ne zaman tek başına Allah'ın ismi zikredilse âhirete inanmayanların kalplerindeki nefret yüzlerine vurur; ama Allah'ın dışındakiler (putlar) anıldığında hemen sevinçten yüzlerinin parladığını görürsün.”*

⁴⁹ Muḳâtil b. Suleymân, *Tefsîru Muḳâtil b. Suleymân*, tah. 'Abdullâh Maḥmûd Şehḥâte (Beyrut: Dâru İḥyâi't-Turâs, 1423/2002), c.3, s.680; Ṭaberî, *Câmi'u'l-Beyân*, c.20, ss.218-219.

⁵⁰ Vâhidî, *el-Vasîf*, c.3, s.574.

alışveriş yapmamak ve kız alıp vermemek üzere boykot uygulaması başlatılmıştır. Ebû Tâlib b. ‘Abdulmuṭṭalib’in (ö.620) mahallesine çekilip onun yanına toplanan Hâşim ve Muttaliboğulları, bu ambargoya 2-3 yıl kadar bir süre dayanmışlardır.⁵¹ Sonrasında ise boykot delinmiş, akit sahifesini güveler yemiş ve bu ortaya çıkınca da boykota son verilmiştir.⁵² Boykotun bitiminden ve hâmîsi Ebû Tâlib’in vefatından sonra Hz. Peygamber hem destek istemek hem de daveti ulaştırmak için Tâif’e gitmiş, ancak aradığı desteği bulamamıştır. Bu yolculuk dönüşünde ise *Nahle* denilen yerde cinlere Kur’an okuyarak tebliğde bulunmuş, onlar da iman ederek duyduklarını kavimlerine aktaracaklarını söylemişlerdir.⁵³ Hz. Peygamber’in cinlere tebliğini konu alan ayetler *hâ-mîm* ile başlayan surelerin sonuncusu olan Ahkâf suresinde⁵⁴ geçer. Netice itibarıyla nuzûl süreci Mekke döneminin Habeşistan’a hicret ve boykotu içine alan bölümlerine tekabül ettiği anlaşılan bu sureler şöyle gösterilebilir:

⁵¹ İbn Hişam, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, çev. Abdulvehhab Öztürk (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2016), c.1, ss.441, 445.

⁵² İbn Hişam, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, c.2, ss.16-19.

⁵³ İbn Hişam, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, c.2, ss.68-72.

⁵⁴ 46/Ahkâf:29 “Bir zamanlar cin topluluğundan bir grubu, Kur’an’ı dinlemek üzere sana doğru yönlendirmiştik. Yanına geldiklerinde “Susup dinleyin!” dediler, okuma sona erince de uyarıcılar olarak kendi topluluklarına döndüler.”

Zumer suresi içerik olarak nuzûl ortamındaki gerilim ve çatışmaların had safhaya ulaştığı, Mekkeli müşriklerin kendilerine yapılan tevhid çağrısı karşısında putlara olan bağlılıklarını ve şirk düzenini yürütme konusunda ısrarcı tutumlarını inatla sürdürdükleri bir dönemi yansıtmaktadır. İnkarcılar inatlarında ve düşmanlıklarında o kadar ileri gitmişlerdir ki Zumer suresinin nazil olduğu zaman dilimi artık onların kalplerinin Allah'ın birliğini, kudretini, ahiretin varlığını anlatan Kur'an hitabına karşı onu dinlemekten ve anlamaktan alıkoyacak şekilde katılaştığı bildirilmiştir. O dönemde Kur'an söylemine giren müşriklerin kalplerinin katılaşması, hem inatlarının duruşları itibarıyla onları getirdiği noktaya hem de inananlar ile inkarcıların arasındaki ayrışmaya işaret etmektedir. Zira bir tarafta gönülleri İslam'a açılan mümin grup, diğer tarafta ise kalpleri katılaştıran inançsızlar bulunmaktadır.

Müşrik Araplar geleneklerinden, sahip oldukları siyasi nüfuzdan, ekonomik avantajlardan vazgeçmek istemedikleri için bir yandan Allah'a inandıklarını söylerken bir yandan da putlarına olan bağlılıklarını (3. 36. 43. 45. ayetler) sürdürüyorlardı. Bunun neticesi olarak da bir takım sosyo-politik kaygılarla Rasûlullah'a gelerek putlarıyla ilgili çeşitli tekliflerde bulunuyorlardı. Zumer suresinin nuzûlünün Mekke döneminin ortalarına rastladığı düşünüldüğünde müşriklerin Hz. Peygamber'in de kendi putlarına ibadet etmesi yönündeki ısrarlarını sürdürdükleri, onun vahiyle desteklenen kararlı tutumuna rağmen bundan vazgeçemedikleri anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi risaletin ilk yıllarında Kureyş'ten bir topluluk, Hz. Peygamber'e "sen bizim dinimize tabi ol, biz de senin dinine tabi olalım" dediler ve bir sene onun ilahına, bir sene de kendi ilahlarına ibadet etmeleri teklifinde bulundular. Rasûlullah ise onlara: "Kendisinden başkasını

Allah’a eş koşmaktan Allah’a sığınırım.” dedi. Bunun üzerine Allah, Kāfirūn suresini⁵⁵ indirdi.⁵⁶

Bununla birlikte, yine bu dönemde ve yukarıda ifade edilen sebeplerden dolayı Kur’an söyleminde ağırlığını hissettiren bir vurgunun, Zumer suresinin de en önemli teması olduğu görölmektedir. Bu önemli temanın, şirkten tamamen arındırılmış bir din anlayışı ile Allah’a yönelmek olduğu söylenebilir. ‘Dini Allah’a has kılma’ şeklinde de ifade edilen bu ilkeyle şirkin net bir şekilde reddedildiğini, müşriklerin atalarından görerek iddia ettikleri gibi, Allah’ın kesinlikle şirk içeren bir dini emretmediğini, dolayısıyla Rasûlullah’ın bundan şiddetle sakındırılarak onların tuzaklarına düşmemesi noktasında uyarıldığını ve ortak koşulan her şeyden arındırılmış (halis) bir iman ile Allah’a yönelme vurgusunun arttığını görüyoruz. Ayrıca Allah, Peygamber’ine ve inananlara cesaret vererek onları yönlendirmekte, inançlarından dolayı baskıya maruz kalan müminlere de baskılar karşısında gevşekliğe düşmemeleri ve gerekirse o ortamdan uzaklaşmaları için hicret etmeleri mesajını vermektedir.

Ayrıca Zumer suresinde ölümden bahseden ayetler bulunmaktadır. Mekkeli müşrikler, Hz. Peygamber’in tevhid davetinin etkisini azaltmak için sürecin başından itibaren çeşitli uzlaşma arayışlarına girmişlerdir. Bu tutumların temel sebebi, sahip oldukları imtiyazlarını ve çevre kabilelere karşı kurmuş oldukları ekonomik ve politik üstünlüklerini sürdürme arzu ve hırslarıdır. Bu hırs o kadar gözlerini bürümüştür ki amaçlarına ulaşamayınca ve istedikleri neticeyi bir türlü elde edemeyince Hz.

⁵⁵ 109/Kāfirūn:1-6 “De ki: “Ey inkarcılar! Ben sizin tapmakta olduğunuz şeylere tapmam. Siz de benim taptığıma tapıyor değilsiniz. Ben sizin tapıklarınıza tapacak değilim. Siz de benim taptığıma tapacak değilsiniz. Sizin dininiz size, benim dinim banadır.”

⁵⁶ Ebu’l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Vāhidī, *Esbābu Nuzūli’l-Ḳur’ān*, tah. Kemāl Besyūnī Zağlūl (Beyrut: Dāru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1411/1990), s.496.

Peygamber'i öldürerek kendileri için tehdit olarak gördükleri tevhid davetini tamamen ortadan kaldırma planları yapmaya başlamışlardır. Surenin ölümle ilgili ayetleri kapsayan içeriği de bu bağlama uygun düşmektedir. Buna örnek olarak surenin 30-31.ayetleri verilebilir: *“Sen de öleceksin, onlar da ölecek. Sonra kıyamet gününde Allah’ın huzurunda davalacaksınız.”*

2. Zumer Suresinin Ayetlerinin Nuzûlü İle İlişkilendirilen Rivayetler

Zumer suresi ağırlıklı olarak tevhid ve ahirete yönelik ilke ve esasların çeşitli anlatım tarzları ile diyalogsal çerçevede ortaya koyulduğu bir içeriğe sahiptir. Bundan dolayı Mekkî surelerin birçoğunda olduğu gibi, bu surenin ayetleriyle ilgili olarak da tarihlendirme açısından nuzûl döneminde yaşanan somut olaylara tekabuliyeti ile bize kılavuzluk edebilecek fazla sayıda sebab-i nuzûl rivayeti bulunmamaktadır. Surenin ayetleri ile ilgili kaynaklarda yer alan bütün rivayetleri derlememizin sebebi, bu rivayetler dikkate alınmadan Kur'an'ın maksadının anlaşılamayacağı gibi bir ön kabul değildir. Rivayetleri eksiksiz bir şekilde toplama çabamız, tefsir kaynaklarına giren bu tür haberleri Zumer suresi özelinde örnekleyerek bunların ayetlerin anlaşılmasına olumlu veya olumsuz etkilerini araştırmak ve değerlendirmek amacına yöneliktir. İlk dönem müfessirlerinin ayetlerin anlaşılması için somut bazı olayları veya şahısları söz konusu ettiklerini belirtmiştik. Ancak bu durumun şöyle bir neticeye yol açtığı anlaşılmaktadır: Zamanla tefsir kitaplarına ayetin gerçek nuzûl sebebi ile müfessirlerin yorumladığı örnekler bir arada değerlendirilerek girmiş ve bütün rivayet ve yorumlar birbirine karıştırılmıştır.

Kur'an tefsirinde ayetlerin konu bütünlüğü içinde anlaşılması için metin bağlamı öncelikli olarak göz önünde bulundurulmalıdır. Tarihsel bağlam ile rivayetler arasındaki ilişki de iyi tahlil edilmelidir. Metin bütünlüğü ve konu akışından ayette kastedilen anlam gayet açık iken tefsir yorumu rivayetlerinin doğru anlamaya engel olup olmadığı incelenmelidir. Zira zihinsel şartlanmanın farklı bakış açılarına mâni olabileceği göz ardı edilmemelidir.

Öncelikle Zumer suresinin Habeşistan hicretine işaret ettiği düşünülen 10. ayeti ve ifade ettiği genel anlama uygunluğu sebebiyle hakkında birçok nakil bulunan 53.

ayetiyle ilgili rivayetleri, sonrasında ise şahıs ve olaylarla ilişkilendirilen diğer ayetler hakkındaki rivayetleri inceleyebiliriz.

Zumer 39/10

قُلْ يَا عِبَادِ الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا رَبَّكُمْ لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةٌ وَأَرْضُ اللَّهِ وَاسِعَةٌ
إِنَّمَا يُؤَفِّقُ الصَّابِرِينَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ

De ki (Allah şöyle buyuruyor): “Ey inanan kullarım! Rabbinize karşı gelmekten sakının.

Bu dünyada iyilik yapanlar iyilik bulacaklardır. Allah’ın arzı geniştir. Sabredenlere mükâfatları hesapsız verilecektir.”

Ayette geçen “Allah’ın arzı geniştir.” ifadesinin yaşadığı bölgede tevhid dinini kabul ettiği için çeşitli baskılara maruz kalan ve ibadetlerini özgürce yapamayan müslümanlar için, bulundukları yeri değiştirebileceklerine dair bir ikaz olduğu Nisā’ suresinin 97. ayetinde geçen benzer bir ifadeden anlaşılmaktadır. Zira o ayette aynı ifade ile hicret bir arada zikredilmiştir. Meleklerin hicret etmeden canlarını aldıkları kimselere: “Allah’ın arzı geniş değil miydi? Orada hicret etseydiniz ya!” şeklinde mukabele edecekleri bildirilmektedir.

‘Abdullāh b. ‘Abbās’dan nakledildiğine göre, ayette Ca‘fer b. Ebī Tālīb ve onunla birlikte Habeşistan’a hicret eden arkadaşları kastedilmektedir.⁵⁷

Zumer suresinin bazı ayetlerinin müşriklerin belirli eylem ve söylemlerine cevap niteliğinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu ayetler nuzûl dönemine ait bazı canlı tablolara ışık tutabilmektedir. Ayetlerle ilgili rivayetler ise bazen bu tabloların daha net anlaşılmasını

⁵⁷ Ebu’l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Vāhidi, *et-Tefsīru’l-Basīṭ*, tah. Ali b. Ömer es-Suhaybānī (İskenderiye: Dāru’l-Muṣavviri’l-‘Arabī, tsz.), c.19, s.278.

sağlarken bazen de yorum örnekleri veya yakıştırma haberler oldukları için aynı neticeyi vermedikleri görülmektedir. Surenin 53. ayetinde bu duruma bir örnek bulunmaktadır. Zira ayetin içinde yer aldığı surenin Mekkî olduğu bilinmekle birlikte ayetle ilgili rivayetlerin bir kısmı Medine döneminde gerçekleşen bazı olayları yansıtmaktadır.

Zumer 39/53

قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِن رَّحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا
إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ

*De ki (Allah şöyle buyuruyor): “Ey kendi aleyhlerine olarak haddi aşan kullarım!
Allah’ın rahmetinden ümit kesmeyin. Allah (dilerse) bütün günahları bağışlar; doğrusu
O çok bağışlayıcı, çok merhametlidir.”*

Bu ayet, Zumer suresinin, hakkında en çok rivayet bulunan ayetidir. Bunun sebebinin Allah’ın bütün günahları bağışlayacağını beyan eden ayetin metninin vuku bulan birçok olaydan sonra okunması neticesinde o olaylarla irtibatlandırılması olduğu tahmin edilmektedir. Nitekim ‘Abdullāh b. ‘Abbās’dan aktarıldığına göre, ‘Abdullāh b. ‘Amr b. el-‘Āş (ö.65/684) kendisine “Allah’ın kitabında en ümit verici ayet hangisidir?” diye sorulduğunda bu ayeti okumuştur.⁵⁸ Zumer suresinin 53. ayetinin nuzûlü ile ilgili rivayetleri şu şekilde özetleyebiliriz:

1. Mekkeli müşrikler hakkında nazil olmuştur.

İbn ‘Abbās’dan şöyle rivayet edilmiştir: “Bu ayet Mekke ehli hakkında indi. Onlar: ‘Muhammed, putlara tapanların, Allah’ın haram kıldığı nefsi öldürenlerin mağfiret

⁵⁸ Ebû ‘Ubeyd el-Kāsim b. Sellām el-Herevî, *Fedāilu l-‘Kur’ān*, tah. Mervān el-‘Atiyye, Muḥsin el-Hirābe, Vefā Takiyyuddīn (Beyrut: Dār İbn Keşīr, 1995), s.276.

edilmeyeceklerini iddia edip dururken, biz nasıl hicret edelim ve nasıl müslüman olalım? Biz, Allah’tan başka ilahlara ibadet edip ve Allah’ın haram kıldığı nefsi de öldürmedik mi?’ diyorlardı. Bunun üzerine bu ayet indi.”⁵⁹

2. Hz. Ömer (ö.23/644) ve onunla hicret eden bazı sahabîler hakkında nazil olmuştur.⁶⁰

İbn Ömer’den (ö.73/693) nakledildiğine göre, Hz. Ömer, ‘Ayyāş b. Ebî Rabî’a (ö.15/636) ve Hişām b. ‘Āş b. Vā’il (ö.13/634) Medine’ye hicret için sözleşmişti. Hişām fitneye düşürülerek geri bırakıldı. ‘Ayyāş ise hicret ettikten sonra ailesi tarafından geri döndürülmeye çalışıldı ve kendisine işkence edildiği için tekrar küfre dönmek zorunda kaldı. Bu kişilerin affedilmeyeceği, tevbelerinin kabul edilmeyeceği düşünülürken bu ayeti kerime indi. Hz. Ömer’in daha sonra anlattığına göre o, bu ayeti bir mektuba yazıp Hişām b. ‘Āş’a göndermiştir. Hişām mektubu okumuş, önce anlamamış, daha sonra ise kalbine bu ayetin kendileri hakkında nazil olduğu ve haklarında söylenenlere cevap olduğu düşüncesi gelmiştir.⁶¹

3. Hz. Vaḥşî (ö.23/644) hakkında nazil olmuştur.⁶²

Rivayete göre, Hz. Peygamber, amcası Hz. Hāmza’nın (ö.3/625) katili Vaḥşî’yi İslam’a davet etmesi için birini göndermiştir. Bunun üzerine Vaḥşî, adam öldüren, şirk koşan, zina edip günah işleyen kimsenin kıyamet günü azabının artırılacağı ve orada ebediyen

⁵⁹ Buḥārî, *Şaḥīḥ*, “Tefsîr,” 39 (no.4810); Ṭaberî, *Cāmi’u l-Beyân*, c.17, s.506.

⁶⁰ İbn Hişām, *es-Siretu’n-Nebeviyye*, c.2, ss.127-129; Ṭaberî, *Cāmi’u l-Beyân*, c.20, s.227.

⁶¹ Başta İbn İshāk olmak üzere birçok kadim kaynaktaki zikredilen bu rivayet sahih kabul edilmiştir. Bkz. Muhammed b. Musa Al-i Nasr Selim b. İd el-Hilâlî, *el-İstîâb fî Beyâni l-Esbâb*, çev. İshak Doğan (İstanbul: Bekâ Yayınları, 2017), dn.33, c.4, s.21. Ancak İbn İshāk bu olayın Habeşistan’a hicret yolunda vuku bulduğunu aktarır. Muhammed ibn İshak, *Siretu İbn İshak*, çev. Selahattin Yıldırım (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021), s.210.

⁶² Ṭaberî, *Cāmi’u l-Beyân*, c.20, s.225; Vāḥidî, *Esbābu Nuzûli l-Kur’ân*, s.346.

kalacağı bildirilmesine ve kendisi de tüm bunları yapmış olmasına rağmen nasıl dine çağrıldığını sorgulamıştır. Bunun üzerine Furkân suresinin 70. ayeti nazil olmuştur. Ancak bu ayet tevbe şartıyla kayıtlı olduğu için Vaḥşî onu yerine getirememesi endişesiyle kabul etmemiştir. Bunun üzerine Zümer suresinin 53. ayeti indirilmiştir.

Zumer 39/11-12

قُلْ إِنِّي أُمِرْتُ أَنْ أَعْبُدَ اللَّهَ مُخْلِصاً لَهُ الدِّينَ وَأُمِرْتُ لِأَنْ أَكُونَ أَوَّلَ الْمُسْلِمِينَ

De ki: “Kuşkusuz ben, kendisine içten bir inanç ve bağlılık göstererek Allah’a ibadet etmekle yükümlü kıldım. Ve bana müslümanların ilki olmam emredildi.”

Muḳātil’in aktardığına göre, Kureyş’in inkarcıları, Hz. Peygamber’e “Bize getirdiğin bu dine seni sevkeden nedir? Baban ‘Abdullāh’ın, deden ‘Abdulmuṭṭalib’in ve kavminin ileri gelenlerinin dinini görmez misin? Onlar Lât, Uzzâ ve Menât’a tapmaktadırlar. Sen de onlara uysan ya!” dediler de bunun üzerine ayetler indi.⁶³

Zumer 39/36

أَلَيْسَ اللَّهُ بِكَافٍ عَبْدَهُ وَيُخَوِّفُونَكَ بِالَّذِينَ مِنْ دُونِهِ وَمَنْ يُضِلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ

Allah kuluna kâfi değil mi? Öyleyken onlar kalkmış seni O’ndan başkalarıyla korkutuyorlar. Allah kimi şaşırtırsa artık ona doğru yolu gösterecek yoktur.

⁶³ Muḳātil b. Suleymān, *Tefsīru Muḳātil*, c.3, s.672.

Ḳatāde'den (ö.117/735) şöyle rivayet edilmiştir: Kureyş müşrikleri Peygamber'e: "Ya ilahlarımıza sövmekten vazgeçersin ya da putlarımıza söyleriz de seni çarparlar." dediler. Bunun üzerine bu ayet indi.⁶⁴

Zumer suresinin 36. ayetiyle ilgili kaynaklarda yer alan diğer bir rivayet, ayetin meydana gelen bir olay üzerine okunması ve nuzûlünün o olayla irtibatlandırılmasına güzel bir örnektir. Zira bahsedilen olay Mekke'nin fethinden sonra gerçekleşmiştir. Zumer suresi ise Mekki'dir. Tarih olarak ayetin inişinden uzun bir zaman sonra meydana gelen olayın ayetle birlikte zikredilmesi ve bu şekilde anılmaya başlamasının da ayetin inişinden çok daha sonra olduğu anlaşılmaktadır.

Ḳatāde'den gelen ve müşriklerin putlarıyla muhataplarını korkuttukları fikrini içeren rivayet şöyledir: Hz. Peygamber, Hâlid b. Velîd'i (ö.21/642) Uzzâ putunu kırmak için Suḳām bölgesinde bir yere gönderdi. Oradaki bekçi "Ey Hâlid! Seni uyarıyorum, o puta dokunma, zaten onun gücü seni engeller." dedi. Hâlid ona yöneldi ve onun burnunu baltayla kırdı.⁶⁵

Zumer 39/45

وَإِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَحْدَهُ اشْتَمَزَتْ قُلُوبُ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ وَإِذَا ذُكِرَ الَّذِينَ مِنْ دُونِهِ
إِذَا هُمْ يَسْتَبْشِرُونَ

*Ne zaman tek başına Allah'ın ismi zikredilse ahirete inanmayanların kalplerindeki
nefret yüzlerine vurur; ama Allah'ın dışındakiler (putlar) anıldığında hemen sevinçten
yüzlerinin parladığını görürsün.*

⁶⁴ Celâleddîn es-Suyûtî, *ed-Durru'l-Menşûr Menşûr fi't-Tefsîri'l-Me'sûr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, tsz.), c.7, s.229.

⁶⁵ Suyûtî, *ed-Durru'l-Menşûr*, c.7, s.233; Ṭaberî, *Câmi'u'l-Beyân*, c.20, ss.210-211.

Mucāhid'in (ö.103/721) şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Bu ayet Peygamber (sas)’in Kabe’nin yanında Necm suresini okuması ve müşriklerin ilahlarının zikrinden sevinç duymalarından dolayı nazil oldu.”⁶⁶

Zumer suresinin tevhid mücadelesinde karşı karşıya gelen iki tarafın dünyadaki amellerini ve ahiretteki akıbetlerini anlatan bazı ayetleri belirli şahıslarla ilişkilendirilmiştir. Bunun sebebi müfessirlerin belirli bir durumu veya karakteri tasvir eden ayeti somut bir zemine çekip o şekilde örneklendirerek yorumlamayı tercih etmeleridir. Bu itibarla aşağıda zikredilen rivayetlerin hususi olarak ayetin sebebini veya inmesine sebep olan kişiyi değil, ayetin anlaşılmasına yönelik müşahhas bir durumu ve tefsir yorumunu içerdiği anlaşılmaktadır.

Zumer 39/9

أَمَّنْ هُوَ قَائِمٌ أَنَاءَ اللَّيْلِ سَاجِدًا وَقَائِمًا يَحْذَرُ الْأَجْرَةَ وَيَرْجُوا رَحْمَةَ رَبِّهِ
قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُوا الْأَلْبَابِ

(Bu adam mı,) yoksa ahiret kaygısıyla ve rabbinin rahmetine nâil olma ümidiyle gece vakitlerinde secde ederek, ayakta durarak kendini ibadete veren kişi mi (daha iyi)? De ki: “Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?” Doğrusu ancak akıl iz'an sahipleri bunu anlar.

Muḳātil tefsirinde 8. ayetin Ebū Huzeyfe b. Muğire el-Maḥzūmī hakkında bu ayetin ise ‘Ammār b. Yāsir (ö.37/657) hakkında nazil olduğunu söylemiştir.⁶⁷

⁶⁶ Taberī, *Cāmi ‘u l-Beyān*, c.20, s.218.

⁶⁷ Muḳātil b. Suleymān, *Tefsīru Muḳātil*, c.3, s.672.

‘Abdullāh b. Ömer’den bu ayetin Osman b. ‘Affān (ö.35/656) hakkında nazil olduğu, ‘Abdullāh b. ‘Abbās’dan ise ‘Ammār b. Yāsir hakkında nazil olduğu rivayet edilmiştir. ‘Aṭā’dan (ö.114/732) gelen bir rivayete göre ‘Abdullāh b. ‘Abbās bu ayetin Ebū Bekir es-Şiddīk (ö.13/634) hakkında nazil olduğunu söylemiştir. Yine İbn ‘Abbās’dan gelen başka bir rivayete göre ise bu ayet ‘Abdullāh b. Mes‘ūd (ö.32/652), Şuheyb (ö.38/659), ‘Ammār b. Yāsir, Ebū Huzeyfe’nin kölesi Sālim (ö.12/633) hakkında nazil olmuştur.⁶⁸

Zumer 39/17-18

وَالَّذِينَ اجْتَنَبُوا الطَّاغُوتَ أَنْ يَعْبُدُوهَا وَأَنَابُوا إِلَى اللَّهِ لَهُمُ الْبُشْرَىٰ فَبَشِّرْ عِبَادِ

الَّذِينَ يَسْمَعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ هَدَىٰ اللَّهُ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْأُولَاءُ

Sahte tanrılara kulluk etmekten kaçınan, yüzünü ve özünü Allah’a çevirenlere müjdelere vardır. Söylenenleri dinleyip de en güzeline uyan kullarımı müjdele! İşte Allah’ın doğru yolu buldurduğu kimseler onlardır, asıl akıl iz’an sahipleri de onlardır.

Zeyd b. Eslem (ö.136/754), bu ayetin cahiliye devrinde bir tek Allah’a kulluk eden, “yegâne ilah Allah’tır” diyen üç kişi, Zeyd b. ‘Amr b. Nufeyl (ö.606), Ebū Zerr el-Gıfārī (ö.32/653) ve Selmān el-Fārisī (ö.36/656) hakkında nazil olduğunu söylemiştir.⁶⁹ ‘Abdullāh b. Ömer’den gelen rivayette de ayetin cahiliye döneminde en güzel söz olan *lā*

⁶⁸ İbn Ebī Hātim, *Tefsīru’l-Ḳur’āni’l-‘Azīm*, tah. Es‘ad Muḥammed eṭ-Ṭayyib (Mekke: Mektebetu Nizār Muṣṭafā el-Bāz, 1419/1998), c.10, s.3248; Vāhidī, *Esbābu Nuzūli’l-Ḳur’ān*, s.382; Suyūṭī, *Durru’l-Menşūr*, c.7, s.214.

⁶⁹ Celāleddīn es-Suyūṭī, *Lubābu’n-Nukūl* (Beyrut: Dāru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, tsz.), s.68; Ṭaberī, *Cāmi’u’l-Beyān*, c.20, s.185; Vāhidī, *Esbābu Nuzūli’l-Ḳur’ān*, s.382.

ilāhe illallāha uyan ve onu telaffuz eden Sa‘īd b. Zeyd (ö.51/671), Ebū Zerr ve Selmān hakkında indiği nakledilmiştir.⁷⁰

‘Aṭā, ‘en güzeline uyanlar’ ifadesinde Ebū Bekir’in kastedildiğini söylemiştir. Ayrıca onun İbn ‘Abbās’tan rivayetine göre Ebū Bekir es-Şiddīk, Peygamber’e iman edip onu tasdik etti. Osman, ‘Abdurrahmān b. ‘Avf (ö.32/652), Talḥa b. ‘Ubeydullāh (ö.36/656), Zubeyr (ö.36/656), Sa‘īd b. Zeyd ve Sa‘d b. Ebī Vakḳās (ö.55/675) ona soru yönelttiler, o da iman ettiğini onlara haber verdi, bunun üzerine onlar da iman ettiler. Onlar hakkında bu ayet indi.⁷¹

Zumer 39/19

أَقْمِنُ حَقِّي عَلَيْهِ كَلِمَةُ الْعَذَابِ أَفَأَنْتَ تُنْقِذُ مَنْ فِي النَّارِ

Hakkında azap hükmü kesinleşmiş kimseyi, sonuçta ateşi boylayacak olanı sen mi kurtaracaksın?

‘Aṭā’dan gelen rivayete göre ayette Ebū Leheb (ö.2/624), oğlu ve Peygamberin kabilesinden iman etmeyenler kastedilmiştir.⁷²

Zumer 39/22

أَقْمِنُ شَرَحَ اللَّهِ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ فَهُوَ عَلَى نُورٍ مِنْ رَبِّيَ قَوْلٌ لِّلْقَاسِيَةِ قُلُوبُهُمْ مِنْ ذِكْرِ اللَّهِ
أُولَئِكَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ

⁷⁰ Suyūṭī, *Durru ‘l-Menşūr*, c.7, s.217.

⁷¹ Vāḥidī, *Esbābu Nuzūli ‘l-Ḳur‘ān*, s.383.

⁷² Vāḥidī, *el-Vasīṭ*, c.3, s.576. Vāḥidī’nin tefsirinde Ebū Leheb ve oğlu hakkında indiğini söylediği rivayet *Esbābu Nuzūl* kitabında 22. ayet için geçmektedir. Onun da senedi yoktur. Vāḥidī, *Esbābu Nuzūli ‘l-Ḳur‘ān*, s.383.

Allah kimin gönlünü İslam’a açmışsa o, rabbinden gelen bir aydınlık içinde olmaz mı?

Allah’ı anma konusunda kalpleri katılaştırmış olanlara ise çok yazık! Onlar apaçık bir sapkınlık içindedirler.

‘Aṭā’nın İbn ‘Abbās’dan rivayetine göre ayet, Hz. Ḥamza, Hz. Ali (ö.40/661), Ebū Leheb ve çocukları hakkında nazil olmuştur. Vāḥidī (ö.468/1076), tefsirinde naklettiği bu bilgiyi *Esbāb-ı Nuzūl* kitabında senedsiz olarak vermiş ve “Ali ve Ḥamza, Allah’ın göğüslerini açtığı kimselerdir. Ebū Leheb ve çocukları ise Allah’ı anmaya karşı yürekleri katılaştırmış olanlardır.” demiştir. Muḳātil ise “Hz. Peygamber ve Ebū Cehil (ö.2/624) hakkında indi.” demiştir.⁷³

Zumer 39/24

أَفَمَنْ يَتَّبِعِ بَوَاحِشَهُ سَوَاءَ الْعَذَابِ يَوْمَ الْقِيَمَةِ وَقِيلَ لِلظَّالِمِينَ دُوقُوا مَا كُنتُمْ تَكْسِبُونَ

Kıyamet gününde o şiddetli azaba karşı kendini (çaresizlikten) yüzüyle korumaya çalışan kişi mi (daha kötü durumda, yoksa cennette bulunan mümin mi)? O gün zalimlere, “Vaktiyle kazandığınızı tadın şimdi!” denir.

İbn ‘Abbās ve Sa‘īd b. el-Museyyeb (ö.94/713) bu ayetin Ebū Cehil hakkında indiğini söylemişlerdir.⁷⁴

Zumer 39/3

أَلَا لِلَّهِ الدِّينُ الْخَالِصُ وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ مَا نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَىٰ

⁷³ Muḳātil b. Suleymān, *Tefsīru Muḳātil*, c.3, s.675; Vāḥidī, *Esbābu Nuzūli’l-Ḳur’ān*, s.383; Vāḥidī, *et-Tefsīru’l-Basīṭ*, c.19, s.292.

⁷⁴ Vāḥidī, *et-Tefsīru’l-Basīṭ*, c.19, s.297.

إِنَّ اللَّهَ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ فِي مَا هُمْ فِيهِ يَخْتَلِفُونَ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ هُوَ كَاذِبٌ كَفَّارٌ

Bilinmeli ki halis dindarlık, yalnız Allah’a ait olanıdır. Allah’tan başka şeyleri kendilerine koruyucu kabul edenler, “sadece bizi Allah’a yaklaştırsınlar diye onlara tapıyoruz.” diyorlar. Doğrusu ayrılığa düştükleri konularda Allah onların arasında hükmünü verecektir. Yalancı ve inkara saplanmış kimseyi Allah kesinlikle doğru yola yöneltmez.

Bu ayet üç kabile (‘Āmir, Kināne ve Selemeoğulları) hakkında nazil oldu. Onlar putlara tapar, “Melekler Allahın kızlarıdır, biz onlara bizi Allah’a yaklaştırsınlar diye tapınıyoruz.” derlerdi.⁷⁵

Zumer suresinin 23. ayeti hakkında gelen rivayetler her ayetin bir sebebe binaen inmiş olabileceği yönündeki anlayışa örnektir.

Zumer 39/23

اللَّهُ نَزَلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَانًى تَقْشَعُرُ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ ثُمَّ تَلِينُ جُلُودُهُمْ وَقُلُوبُهُمْ إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ ذَلِكَ هُدَى اللَّهِ يَهْدِي بِهِ
مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُضِلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ

Allah, kendi içinde uyumlu, gerçekleri tekrar tekrar dile getiren bir kitap olarak sözlerin en güzelini indirdi. Rablerinden korkanların onun etkisiyle tüyleri ürperir, sonra yine Allah’ı anmaya yönelerek bedenleri ve kalpleri huzura kavuşur. İşte bu kitap, Allah’ın bir rehberi olup dilediği kimseyi onunla doğruya yönlendirir; ama Allah kimi şaşırtırsa artık ona doğru yolu gösterecek yoktur.

⁷⁵ Suyūṭī, *Lubābu’n-Nukūl*, s.168.

‘Abdullāh b. ‘Abbās’dan rivayete göre o şöyle demiştir: “Bir gün ashab: “Ya Rasûlallah! Bize bir şeyler anlatsaydınız.” demişti. Bunun üzerine ayet nazil oldu.”⁷⁶

‘Avn b. ‘Abdillāh’ın (ö.110/728) şöyle dediği rivayet edilmiştir. Hz. Peygamber’in ashabının canları sıkıldı ve “Ey Allah’ın Rasûlü! Bize bir şeyler anlat.” dediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ “*Allah, kendi içinde uyumlu, gerçekleri tekrar tekrar dile getiren bir kitap olarak sözlerin en güzelini indirdi.*” ayetini indirdi. Başka bir defasında yine canları sıkıldı ve “Ey Allah’ın Rasûlü, bize normal söz ve Kur’an dışında bir şeyler anlatsan.” dediler. Bununla kıssaları kastediyorlardı. Bunun üzerine Allah Teâlâ “*Elif Lām Rā. Bunlar apaçık kitabın ayetleridir. Anlayabilesiniz diye biz onu Arapça bir Kur’an olarak indirdik. Biz bu Kur’an’ı sana vahyetmekle (başka konular yanında) en güzel kıssayı da anlatıyoruz. Gerçek şu ki, sen daha önce bunları bilmiyordun.*” ayetlerini indirdi. ‘Avn şöyle dedi: “Onlar sıradan bir söz isteseydi, Rasûlullah onlara en güzel sözleri söyleyecekti. Onlar kıssa istediklerinde de Rasûlullah onlara en güzel kıssaları yani Kur’an’ı işaret etti.”⁷⁷

Zumer suresinin 67. ayetinin ehl-i kitaptan bazı kimselerin Hz. Peygamber’e Allah hakkında sordukları sorulara cevaben nazil olduğu rivayet edilmektedir.

Zumer 39/67

وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَمَةِ وَالسَّمَوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ

سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ

⁷⁶ Taberī, *Cāmi ‘u l-Beyān*, c.20, s.193.

⁷⁷ Ebū ‘Ubeyd, *Feḍailu l-Kur’ān*, s.53.

Onlar Allah'ı gereği gibi takdir edip tanımadılar. Kıyamet gününde bütün dünya O'nun avucundadır; gökler de O'nun kudret elinde dürülüp bükülmüştür. Allah, müşriklerin koştukları ortaklardan uzaktır ve yücedir.

‘Abdullāh b. Mes‘ūd’un şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Ehl-i kitap’tan bir kişi, Peygamber’e geldi ve ‘Ey Eba’l-Kāsım! Sana da Allah’ın bütün yaratıkları bir parmağında, yeryüzünü bir parmağında, ağaçları bir parmağında taşıdığı tebliğ edilmiştir.’ dedi. Bunun üzerine Rasûlullah, azı dişleri görününceye kadar güldü. Ardından Allah Teâlâ bu ayeti indirdi.⁷⁸

Mekkî bir ayetle ilişkilendirilen bu rivayette de Medine döneminin önemli bir unsuru olan ehl-i kitaptan bahsedilmektedir. Bu durum rivayetin tarihî gerçeklere uygunluk bakımından tahkikini gerektirmektedir.

Zumer 39/52

أَوَلَمْ يَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ

Bilmiyorlar mı ki Allah rızkı dilediğine bol bol verir, dilediğine de ölçülü verir.

Kuşkusuz inanan bir topluluk için bunda dersler vardır.

Muḳātil, ayetin yedi sene süren kuraklıktan sonra yağmur yağdığı bir zamanda nazil olduğunu söylemiştir.⁷⁹ Başta Ṭaberī ve Vāḥidī’nin eserleri olmak üzere incelediğimiz diğer tefsir kaynaklarında bu ayetle ilgili bir kayda rastlamadık.

⁷⁸ İbn Manşūr, *es-Sunen*, 7:208-211 (no.1871); Ṭaberī, *Cāmi ‘u’l-Beyān*, c.20, ss.245-252.

⁷⁹ Muḳātil b. Suleymān, *Tefsīru Muḳātil*, c.3, s.682.

3. Zumer Suresinin Anahtar Kelimeleri

Zumer suresinin içerik incelemesine geçmeden önce merkezî konuları anlamayı kolaylaştıracak kelime ve kavramların tespiti ve tahlili yararlı olacaktır. Bu çerçevede Allah'ı tanıma, tevhid ve şirk, ahiret, Allah-insan ilişkisinde muhatapların konumları gibi konuların özelinde seçilen 22 tane kelime tahlil edilmiştir.

Surenin anahtar kelimelerinin genelde Kur'an, özelde sure bağlamında incelenmesi, kelimenin ilk kullanımı, tarihî süreç içerisindeki gelişimi, varsa anlam içeriğinin farklılaştığı şartlar ve durumlar esas alınarak yapılmıştır.

3.1. *el-Ḥālîş* (الخالص)

H-l-ş kökünden türeyen bu kelimenin surenin en önemli anahtar kelimesi olduğunu söyleyebiliriz. Zira Kur'an-ı Kerim'in odak konusu olan tevhidi en iyi anlatan kavramlardan biridir ve bu kökten türeyen kelimeler hem Kur'an-ı Kerim'in geneline oranla suredeki tekrar sayısı olarak hem de indirildiği dönem itibarıyla söylemin ağırlık kazandığı konuyu vurgulama bakımından dikkatleri çekmektedir. Surede türevleriyle birlikte toplam dört defa geçen bu kelimelerden *el-ḥālîş*, sıfat formunda gelerek *ed-dîn* kelimesini nitelemiştir.

Sözlükte *ḥālîş* (خالص) arı-duru, temiz, katıksız, *muḥliş* (مُخْلِص) ise arındırılmış, katıksız hale getirilmiş anlamlarına gelir.⁸⁰ Bu kelimelerin Kur'anî kullanımları tam olarak tevhid anlamına karşılık gelir. Çünkü 'bir şeyi sadece karşı taraf için yapmak' manasını muhtevî olup, iman, ibadet ve amelde sadece Allah'a yönelmek kastedilir. Bu

⁸⁰ el-Ḥalîl b. Aḥmed, *Kitābu'l-ʿAyn*, tah. Mehdî el-Mahzûmî, İbrahim Sameraî (Beyrut: Dāru'l-Hilāl, tsz.), c.4, ss.186-187.

da insanın imanını şirk içeren unsurlardan kurtarması ve temizlemesidir. Sıfat formunda gelen *ed-dīnu'l-hālīş* ‘arındırılmış, has kılınmış din’ ise, Allah katında din olarak çizilen çerçevenin içinde sadece tevhid olmasıdır. Dolayısıyla bu ifade Allah’ın birliğini; *muḥlişūn* kelimesi ise *muvaḥḥidūn*, yani Allah’ın birliğine inananlar, Allah’tan başka ilah tanımayanları ifade eder. ‘Dini Allah’a has kılanlar’ anlamında *muḥlişūne lehu’d-dīn* terkihi ise kişinin dinî inancında ve düşünce sisteminde ilah olarak Allah’tan başkasının varlığını kabul etmemesi anlamına gelmekte olup⁸¹ kronolojik olarak ilk defa A‘rāf suresinin 29. ayetinde geçmektedir.

Allah hakkında sapkın inançları olan muhatapların hakikatte nasıl inanmaları gerektiğini anlatmak için kullanılan bu kelimeler, Kur’an söylemine şirk eleştirisinin başladığı dönemde girmiştir. Bu surede Allah, hakikatin peygamberine vahiy yoluyla iletildiğini, artık müşriklerin doğru zannettikleri anlayışlarından ve alışkanlıklardan vazgeçip, Allah’a ulaştırdığını iddia ettikleri araçlardan dinî düşüncelerini ve inançlarını temizlemeleri gerektiğini vurgulamaktadır. Bu anlayışla Allah’a kulluk etme emri hem peygamberin şahsına hitaben doğrudan hem de muhataplara aktarılmak üzere “de ki” ifadesiyle dolaylı olarak iletilirken tevhidi pekiştiren bir kavram olan *iḥlāş* kelimesi kullanılmıştır. Çünkü bu kelime Allah dışındaki ilahları nefyettiği için baştan sona tevhidi ifade etmektedir.⁸²

Kur’an-ı Kerim’de *eḥleşa* (اخْلَصْ) kelimesinin geçtiği üç ayet⁸³ müşriklerin tehlikeli ve sıkıntılı anlarda yönelişlerini sadece Allah’a yaptıklarından, o anda ilah olarak

⁸¹ İsmā‘īl b. Ḥammād el-Cevherī, *eş-Şihāh*, tah. Aḥmed ‘Abdulgafūr ‘Atṭār (Beyrut: Dāru’l-‘İlmi li’l-Melāyīn, 1987), c.3, ss.1037-1038; Muḥammed b. Aḥmed el-Ezherī, *Tehzību’l-Luġa*, tah. Muḥammed Avaḍ Mur‘ib (Beyrut: Dāru İhyāi’t-Turāṣi’l-‘Arabī, 2001), c.4, ss.64-65.

⁸² Ebû Mansûr Muhammed b. Mahmud el-Maturidî, *Tevhid Kitabı ve Akaid Risalesi*, çev. Yusuf Ziya Yörükân (İstanbul: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1953), s.7.

⁸³ 10/Yûnus:22; 29/‘Ankebût:65; 31/Luḫmân:32

sadece Allah'ı tanıdıklarından bahseder. Toshihiko Izutsu (ö.1993) geçici tektanrıcılık olarak ifade ettiği bu durumun müşriklerin zihinlerinde kudret sahibi olan bir Allah kavramı bulunduğu dair Kur'anî bir delil olduğunu söyler.⁸⁴ Aslında doğru Allah telakkisine çok yakın olan müşriklerin bu inançlarını kalıcı hale getirip, Allah ile doğru iletişim kuramamalarının arkasında insan zafiyetiyle ilgili ahlakî ve psikolojik sebepler bulunduğu anlaşılmaktadır.

3.2. Şekera (شكر)

Sözlük anlamı; “iyiliği takdir etmek, kıymetini bilmek ve o nimeti vereni övmek” olan ş-k-r, minnet ifade eden bir kelimedir.⁸⁵ Surede biri fiil (şekera), diğeri ism-i fail (şākir) olmak üzere iki defa geçer. Fiil olarak geçtiği yerde zıddı olan k-f-r kelimesiyle birlikte ve aralarındaki zıtlık durumu vurgulanarak kullanılmıştır. Bu anlamda muhatapların kategorize edildiği bir kavram grubu olarak karşımıza çıkar. Allah, Zümer suresinin 7. ayetinde muhataplara nimetleri karşısında ‘nankörlük edenler’ veya ‘şükredip minnet duyanlar’ şeklinde bir ayırım üzerinden hitap etmektedir: “*Eğer inkar ederseniz bilirsiniz ki Allah'ın size ihtiyacı yoktur; ama O, kullarının nankörlüğüne razı olmaz, şükrederseniz bu tutumunuzdan hoşnut olur. Hiç kimse başkasının günah yükünü yüklenmez; sonunda dönüşünüz rabbinize olacak, ardından O, neler yapıp ettiğinizi size bildirecektir. O, kalplerin derinliklerini bilmektedir.*”

Kur'an, dinî bir mahiyet kazandırdığı bu iki zıt kavramı, Allah ile insan arasındaki ilişkiyi niteleyecek bir düzeye taşımıştır. Bu anlamda genel itibarıyla Kur'an-ı Kerim'in anahtar kelimelerinden oldukları söylenebilir. Allah, dünyada elde ettiği ve yararlandığı

⁸⁴ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, çev. M. Kürşad Atalar (İstanbul: Pınar Yayınları, 2009), ss.160-161.

⁸⁵ Cevherî, *eş-Şıhāh*, c.2, s.702; Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, c.10, ss.10-12.

her türlü nimete karşılık olarak insana şükretmeyi öğütlemiştir. Nimet kimden bilinirse şükür de ona yapılır. Buna göre insanın Allah’a olan bağlılığının tam bilincinde olmasıyla yakından ilişkili olan şükür kavramı aynı zamanda Allah’a imanı ifade eder. Bunun tam tersi olan nankörlük ise Allah’a kulluk etmede bilinçsizlik ve kayıtsızlık anlamını ifade ettiği için, Allah’ı inkar etme manasına dönüşmüş ve Kur’an-ı Kerim’de imanın karşıtı olarak kullanılmıştır.

Şükür kavramının Allah’a kulluk bilinci ile yakın ilişkisi surenin 66. ayetinde Hz. Peygamber’e hitaben vurgulanır: “*Hayır! Yalnız Allah’a kulluk et ve şükredenlerden ol!*” Burada ve buna benzer pasajlarda imanla şükürün, inkarla şükürsüzlüğün aynı anlamda kullanıldığı görülmektedir. Müşrikler, elde ettikleri nimetlerde putlarının payı olduğunu zannettikleri için şükranlarını ve bağlılıklarını onlara da sunarlardı. Onlar Allah’ın hakkı olan şükürü aracı varlıklara yönelttikleri için esasında onları da ilah olarak kabul etmiş oluyorlardı. Kur’an ise bunu şirk olarak isimlendirmektedir. Bilinçli bir kul olarak Allah’ın birliğini kabul ve tasdik etmek, güvenin, sevginin, şükürün ve minnetin O’na has kılınmasını gerektirmektedir.⁸⁶ Allah, elçisinin şahsında ve onun aracılığıyla kullarını bu gerçeği hatırlatarak uyarmaktadır.

3.3. Kefera (كفر)

K-f-r kökü “bir şeyi başka bir şeyle örtmek, kapamak” anlamına gelir. Bu kelime, “nimeti örtmek, görmezlikten gelmek” manalarında minnettar olmayı ifade eden *ş-k-r* kelimesinin zıddı olarak da kullanılır. Bu kullanıma göre kelimenin anlamı ‘nankörlük’

⁸⁶ Rıza Korkmazgöz, “Tevhidi Bozan Bir Olgu Olarak Şirk: Kur’an’da Şirkin Kavramsal Anlam Alanı,” *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20:1 (2020), ss.64-65.

ifade eder.⁸⁷ Zumer suresinde bu kelimenin geçtiği 7. ayetteki kullanımı yukarıda da ifade edildiği gibi kökanlamındadır ve Allah’a karşı şükredenler ve nankörlük edenler şeklinde bir ayırımı işaret eder.

Kur’an’ın muhatabı olan toplumun Allah’ın kendilerine sunduğu imkanlarla sosyal, siyasi, ekonomik birçok ayrıcalık elde etmiş olmalarına rağmen, hükümranlıkta Allah’a ortak koşmaları kınanmıştır. Çünkü onların bu nimetlere ulaşmaları nimete verene bağlanmayı ve şükretmeyi değil, nankörlük etmeyi getirmiştir. Allah onların şükrüne ihtiyaç duymadığını, ancak bu nankörlükten de razı olmadığını, şükreden kullarından ise razı olacağını beyan etmiştir. Nankörlük, nimeti vereni yok saymayı ifade ettiği için *k-f-r* kökü, Kur’an’da ‘inançsızlık’ anlamına dönüşmüş ve iman kelimesinin kavramsal karşıtı olmuştur. İman kelimesinin varlığı Allah inancını ifade eden başka bir kelimenin gelişimini gereksiz kılarken, esas anlamı ‘nankörlük’ olan küfür kelimesi bir anlam dönüşümü daha geçirerek Allah’ın birliğini veya ayetlerini inkar etmek anlamında kullanılır olmuştur.⁸⁸ Bu itibarla *k-f-r* kökü, Kur’an-ı Kerim’de imanın zıddı olarak ‘inançsızlık’, şükürün zıddı olarak ise ‘nankörlük’ olmak üzere her iki anlamda kullanılmıştır.

3.4. *Munīb* (منيب)

Surede ikisi fiil (*enābe*), biri ism-i fail (*munīb*) olmak üzere üç defa geçen kelime, *ilā* harf-i ceri ile kullanılır ve Kur’an-ı Kerim’deki kullanımları Allah’a dönüşü ifade eder. Bu dönüş, sıklıkla pişmanlık duyarak ve tevbe ederek Allah’a yönelmek anlamındadır. Zira “bir şeyi mütemadiyen yapmak ya da devamlı birini görmeye gitmek” kökanlamına

⁸⁷ İbn Dureyd, *Cemheratu’l-Luğa*, tah. Remzî Munîr Be’albekî (Beyrut: Dāru’l-‘İlmi li’l-Melāyîn, 1987), c.2, ss.786-787; Halîl b. Aḥmed, *Kitābu’l-‘Ayn*, c.5, s.356.

⁸⁸ Izutsu, *Kur’an’da Tanrı ve İnsan*, ss.343-344.

sahip olan kelimenin süreklilik anlamı taşıyan bir yönü vardır.⁸⁹ Bu süreklilik hali, devamlı günah işleyip sonra pişman olup tevbe etmek olarak düşünülmemelidir. Zira tevbe bir daha aynı günaha düşmeme kararlılığıyla yapılırsa makbuldür. Ancak buradaki sürekliliğin günaha girmemek için daima Allah'ın hatırdâ tutulması ve O'na yakın olma anlamında bir şuur düzeyi olduğu söylenebilir. Kelime aynı zamanda Allah'a itaat ve ibadet etme manalarını da içerir.⁹⁰ Genel kabul gören nuzûl tertibine göre ilk atıf Kâf suresinin 33. ayetinde görülmekte olup Mekke döneminin ortalarında kelimenin kullanımı artmıştır.

3.5. *Ḳānīt* (قانت)

Sözlükte, “itaat etmek, dua ve ibadet etmek, boyun eğmek, sessiz kalmak” gibi anlamlara gelir.⁹¹ Kur'an-ı Kerim'de üç kere Mekki, on kere ise Medeni surelerde olmak üzere toplam onüç defa geçer. Nuzûl sırasına göre kelimenin ilk defa Zümer suresinde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Surede geçtiği ayetin metin bağlamına bakıldığında kulun Allah ile irtibatını kuvvetlendirmek için özellikle gece vakitlerinde ibadet etmesi anlamının ağırlık kazandığı görülür. Nitekim ayetin devamında secde ve kıyamdan bahsedilmesi namaz ibadetinin çerçevesini andırmaktadır. Namazın beş vakit olarak daha sonraki bir dönemde farz kılındığı bilinmektedir. Ancak ilk dönemlerden itibaren Hz. Peygamber'in ve inananların tam olarak sayısı ve şekli bilinmemekle beraber gece

⁸⁹ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 2019), s.189.

⁹⁰ Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, c.15, s.351; Halîl b. Aḥmed, *Kitābu'l-'Ayn*, c.8, s.381; Rağîb el-İşfehânî, *el-Mufredât fî Ġarîbi'l-Kur'ân*, tah. Muḥammed Halîl Aytânî (Beyrut: Dāru'l-Ma'rife, 1999), s.509.

⁹¹ Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, c.9, s.65; Halîl b. Aḥmed, *Kitābu'l-'Ayn*, c.5, s.129.

namazı, kuşluk namazı gibi belirli vakitlerde namaz kıldıklarına dair ayetler ve rivayetler bulunmaktadır.⁹²

3.6. *İttekâ* (اتقى)

Bu kelime esasen Kur'an-ı Kerim'in anahtar kelimelerindendir. "Korumak" anlamına gelen *v-k-y* sülâsî kökünden türeyerek "korunmak, sakınmak" manalarını kazanmıştır.⁹³ İslam öncesi kullanımında dinî bir özellik bulunmayan kelime sonradan dinî bir kavrama dönüşmüştür. Surelerin nuzûl sıraları takip edildiğinde kelimenin türevleri ilk dönemde inen surelerde nadir zikredilmekle birlikte, kullanımının Mekke döneminin ortalarında yoğunlaştığı görülür.

İslamî literatürde sade bir şekilde 'Allah'tan korkmak veya sakınmak' şeklinde ifade edilen *ittikâ*' kelimesinin islam öncesi dönemde 'kişinin kendisi ile korktuğu şey arasına onu koruyacak bir engel koyması' yani 'bir şey vasıtasıyla kendisini koruması veya savunması' anlamını taşıdığı söylenmektedir.⁹⁴ Kelime Zümer suresinin 24. ayetinde bu anlamda kullanılır ve bu kullanım aynı zamanda kelimenin terim haline gelmeden önceki kökanlamına bir örnek teşkil eder.

أَفَمَنْ يَتَّقِ بِوَجْهِهِ سَوَاءَ الْعَذَابِ يَوْمَ الْقِيَمَةِ وَقِيلَ لِلظَّالِمِينَ ذُوقُوا مَا كُنْتُمْ تَكْسِبُونَ

Burada kişinin kıyamet gününde azap tehlikesine karşı kendisini yüzüyle korumaya çalışacağı anlatılmaktadır.

İttikâ' kelimesinin daha çok fiziksel ve maddî anlam içeren bu kökanlamının sonradan Kur'anî bir terim olarak 'kişinin ilahî azap tehlikesine karşı kendisini iman ve

⁹² 73/Muzzemmil:1, 2; en-Nesâ'î, *es-Sunenu'l-Kubrâ*, "Tefsîr," 73, 10:315 (no.11563).

⁹³ İşfehânî, *el-Mufredât*, s.545.

⁹⁴ Mehmet Yıldız, *Kur'an'ın Kavramsal Tefsiri: "Kelime" Örneği* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2016), s.59.

ibadet kalkanı ile koruması' anlamına dönüştüğü söylenmiştir.⁹⁵ Fazlurrahman'a (ö.1988) göre ise, kişiyi azaptan ve olumsuz hareketlerinin kötü sonuçlarından koruyacak olan hassas bir sorumluluk hissidir. O, *ittekā* fiilinin kişinin davranışlarının zararlı veya kötü neticelerinden sahip olduğu bu sorumluluk bilinci ile korunması anlamına geldiğini söylemiştir.⁹⁶ Bu da kuvvetli bir imanın neticesidir. Nihâî olarak *ittekā* fiilinden türeyen ism-i fail kalıbındaki *muttakī* kelimesinin Kur'an-ı Kerim'de iman edenler anlamındaki mümin kelimesi ile aynı/yakın anlamda kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de *ittikā* kelimesinin kullanımıyla ilgili üç anlam belirleyen Muḳātil'in tespitine göre, kelime, emir kalıbında 'huşû duyun', 'ibadet edin', 'isyan etmeyin' anlamlarına gelir.⁹⁷ Zümer suresinin 10. ve 16. ayetlerinde bu şekilde emir olarak geçen kelime için bu manalardan her biri anlam olarak bulunduğu konuma uygun düşmektedir. Özellikle 10. ayette Allah'ın, mümin kullarına kendilerini ilahî azaba götürecek eylemlerden sakınmalarını öğütlediği ve rızasını kazandıracak ihsan, sabır ve hatta hicret gibi olumlu vesilelerin önemini vurguladığı görülmektedir. Bu kelime, ism-i fail olarak, surenin 33. ve 57. ayetlerinde mümin kelimesi ile aynı anlamda, surenin sonunda ise ahirette cennet veya cehenneme sevk edilecek gruplar anlatılırken kafirlerin karşıtı olarak 'Allah'a inananlar' anlamında kullanılmaktadır.

3.7. eṭ-Ṭāḡūt (الطاغوت)

⁹⁵ Izutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, ss.346-350.

⁹⁶ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, çev. Alparslan Açıkgöç (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), s.69.

⁹⁷ Muḳātil b. Suleymān, *el-Vucūh ve'n-Nezāir fi'l-Ḳur'āni'l-'Azim*, tah. Hātem Şālih eḍ-Ḍāmin (Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 2011), ss.211-212.

“Allah’tan başka ibadet edilen sahte tanrılar”⁹⁸ şeklinde mana verilen bu kelime, *t-ğ-y* kökünden türemiştir. Kökanlamı “haddi ve ölçüyü aşmak, azgınlık, taşkınlık” ifade eder.⁹⁹ Ulûhiyette ve hükümrânlıkta Allah’tan başka ve O’na ortak olacak varlıklar aramak aşırılık ve azgınlıktır. Buna göre Allah’a başkaldıran, Allah’tan başka kendisine tapılan ve hak yoldan saptıran her varlık *tāğūt* olabileceği gibi, insanın haddini aşarak ihdas ettiği şeytan, sihirbaz, kâhin gibi canlı veya cansız putlar, Allah’a yakınlaşmak için aracı kılınan her şey bu kelimenin kapsamına girer.¹⁰⁰ Kur’an-ı Kerim’de kronolojik olarak ilk defa Zümer suresinde geçen *tāğūt* kelimesi, diğer bir Mekkî sure olan Nahl suresinin 36. ayetinde de bulunur. Diğer altı kullanımı ise Medenî surelerdedir.¹⁰¹

Tāğūt (الطاغوت) kelimesi, Mekkî surelerde geçtiği her iki yerde de *ictenebe* (اجتنب) fiiliyle birlikte kullanılır ve “*tāğūt*tan uzak durmak” anlamına gelir. Mukâtil de kelimenin üç anlamı olduğunu, bunlardan birinin Allah dışında tapınılan putlar manasına geldiğini söylemiştir. Mekkî surelerdeki her iki kullanımının bu anlamı ifade ettiğini belirtmiştir.¹⁰² Allah’tan başka nesnelere ibadet etmeyi eleştirme sadedinde kullanılan *tāğūt* kelimesi,¹⁰³ şirke ve asılsız ibadetlere işaret eden kapsamlı bir anlama sahip olduğu için bu düzenin ortadan kaldırılması için yapılan vurguda özellikle kullanılmış olması mümkündür. Medenî kullanımları ise, kafirlerin Allah’tan başka inandıkları, kulluk ettikleri, dost edindikleri, uğrunda savaştıkları ve hükmüne müracaat ettikleri paralel varlıkları anlatmak için kullanılmıştır.

⁹⁸ İşfehâni, *el-Mufredât*, s.308.

⁹⁹ Halîl b. Ahmed, *Kitābu’l-‘Ayn*, c.4, s.435.

¹⁰⁰ Metin Yurdağür, “Tağut,” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.39, s.372.

¹⁰¹ 2/Bakara:256, 257; 4/Nisâ:51, 60, 76; 5/Mâide:60

¹⁰² Mukâtil, *el-Vucûh ve’n-Nezâir*, s.91.

¹⁰³ İzzet Derveze, *Kur’an’a Göre Hz. Muhammed’in Hayatı*, çev. Mehmet Yolcu (İstanbul: Yarın Yayınları, 2016), ss.302-303.

Ayrıca putlardan uzak durmak anlamına gelen *tāğūt* kelimesinin Mekke kullanımlarında sembolik bir anlam olduğu da söylenebilir. Zira kaynakların aktardığına göre bu kelime İslam öncesinde putların korunduğu mukaddes evlere verilen isim olarak geçmektedir. Bu bilgiye göre her kabile putları için mukaddes bir yer tayin ederek çevresini saygıyla tavaf ederdi ve buralarda putlar adına hediyeler kabul edilir, kurbanlar kesilirdi. Putların bulunduğu bu mekanlar, mukaddes kabul edildiği için çevresinde savaş ve kavga yapılmazdı.¹⁰⁴

3.8. *Şereha* (شرح)

Geniş bir anlam yelpazesine sahip olan *ş-r-h* kökünün masdarı “genişlik, açmak, açılmak, ayırmak, yarmak, açıklamak, korumak” gibi manaları ifade eder.¹⁰⁵ Kur’an-ı Kerim’de toplam beş kere geçen kelimenin bütün kullanımları, göğüs anlamına gelen *şadr* kelimesiyle birlikte terkip halindedir ve *şerhu’s-şadr* şeklinde ifade edilir. Bu terkinin anlamı ise, “göğsün hakikati kabul edebilmesi için genişletilip rahatlatılması”dır.¹⁰⁶ Kur’anî kullanımın ilki, erken dönemde inen surelerden biri olan İnşirâh suresinde geçer ve Hz. Peygamber’in ‘göğsünün genişletilmesi’ni ifade eder. Diğer dört kullanım, birbirine yakın aralıklarla nazil oldukları düşünülen Tâ-hâ, En‘âm, Zümer ve Nahl surelerinde bulunur. Tâ-hâ suresinin 25. ayetinde Hz. Musa’nın Rabbine göğsünün genişletilmesi yani kendisine rahatlık ve kolaylık verilmesi için yapmış olduğu duada geçmektedir. *Şerhu’s-şadr* terkinin muhataplar üzerinde genel anlamıyla kullanıldığı diğer üç sureden Nahl suresinin 106. ayetinde ‘göğüsleri küfür ile rahata erenler’ şeklinde olumsuz ve kınayıcı bir anlam bulunmaktadır. En‘âm suresinin 125. ayeti ile Zümer

¹⁰⁴ Cevâd Ali, *el-Mufaşşal fî Ta’rîhi’l-‘Arab Kıble’l-İslâm* (Beyrut: Dâru’s-Sâkî, 2001), c.11, s.401.

¹⁰⁵ Halîl b. Aḥmed, *Kitābu’l-‘Ayn*, c.3, s.93.

¹⁰⁶ Ezherî, *Tehzîbu’l-Luġa*, c.4, s.107.

suresinin 22. ayetinde ise anlam olumludur. Her iki suredeki anlatıma göre, Allah, muhataplarından hidayeti hak edenlerin göğüslerini İslam’a açacağını beyan etmektedir. Buradaki mecazî anlam, Allah’ın onların hakikatleri kabul etmelerini kolaylaştırması ve onları imana ve salih amele yöneltmesi şeklinde yorumlanabilir.

3.9. *el-Ḳāsiye* (القاسية)

“Sertleşen, katılaştıran” anlamlarına gelen kelime *k-s-v* kökünden türemiştir.¹⁰⁷ Kur’an-ı Kerim’de üçü fiil, dördü isim olmak üzere toplam yedi defa geçer ve geçtiği yerlerin tamamında kalbin katılaşmasını ifade etmek üzere *el-ḳalb* kelimesiyle birlikte kullanılır. Mekkî Kur’an’da sadece çok yakın tarihlerde nazil olduğu düşünülen En‘âm suresi (43. ayet) ve Zümer suresinde (22. ayet) yer alan bu ifade ile inanmamakta ısrar edenlerin kalplerinin katılaşmış olduğu anlatılır. Burada mecazî bir anlatım vardır ve davet sürecinin ilerleyen aşamalarında tevhidî anlatan deliller bütün yönleriyle ortaya koyulduğu halde, inatları, kibirleri ve menfaatleri sebebiyle Allah’ın ve Rasûlünün davetini inkar etmeye devam eden muhatapların durumu anlatılır. Mekke döneminin sonlarına doğru iman etme ve Peygamberin safına katılma ihtimali iyice azalan ve Kur’an’ın tevhid çağrısına olumsuz cevap veren bu kimseler için Kur’an söyleminin de giderek sertleştiği ve onların artık iman etmeyeceklerine dair işaretler verdiği görülür. Ancak Kur’an’ın bu kimseler hakkında kullandığı dilden, onların iman etmelerinden ümit kesildiğini ima eden bir anlam çıkarılmamalıdır.

3.10. *Aḥsene’l-Ḥadīṣ* (أحسن الحديث)

¹⁰⁷ Cevherī, *eş-Şihāh*, c.6, s.2462; İşfehānī, *el-Mufredāt*, s.404.

Kur'an-ı Kerim'de tekil veya çoğul siga ile 28 kez geçen *ḥadīṣ* kelimesi, söz, haber, hikaye, rüya anlamlarına geldiği gibi, herhangi bir kişinin sözü veya Allah'ın sözü anlamlarında da kullanılmaktadır.¹⁰⁸ *El-ḥadīṣ* şeklinde marife olarak geçtiği beş yerde Kur'an-ı Kerim kastedilmektedir.¹⁰⁹ Sadece Zümer suresinde geçen *aḥsene'l-ḥadīṣ* (أحسن الحديث) terkihi ise “sözün en güzeli, en güzel söz” anlamında Kur'an-ı Kerim'e işaret etmektedir. Surenin 18. ayetinde geçen “وَاتَّبِعُوا أَحْسَنَ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ” ifadesiyle 55. ayetinde geçen “الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ” ifadeleri bu anlamı desteklediği gibi, buradan 55. ayetteki “الْقَوْلَ” kelimesinin de “Allah'ın sözü” yani “vahiy” anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

3.11. *Muteşābih* (متشابه)

Ş-b-h kökünden türeyen kelime, “birbirine benzeyen” anlamına gelmektedir.¹¹⁰ Kur'an-ı Kerim ve ayetlerinin özelliği olarak iki yerde geçmektedir. Zümer suresinin 23. ayetinde *kitāben muteşābihen* şeklinde Kur'an-ı Kerim'i, Medenî bir sure olan Âl-i 'İmrân suresinin 7. ayetinde ise *muteşābihāt* şeklinde Kur'an ayetlerini nitelemektedir. Her iki yerde de ayetlerin birbirine benzediğini, birbiriyle çelişmediğini ve mana olarak aralarında zıtlık olamayacağını anlatmak için kullanılmıştır.¹¹¹

Muteşābih kelimesinin bu suredeki kullanımının aynı zamanda Kur'an'ın nazım ve muhtevastaki ahengin ve sözün gelişindeki üslubun güzelliği anlamına geldiği söylenmiştir.¹¹² Anlam ve izahların bir ahenk içinde birbirine bağlı olduğu kitapta baştan

¹⁰⁸ İşfehānī, *el-Mufredāt*, ss.117-118.

¹⁰⁹ 18/Kehf:6; 39/ Zümer:23; 53/ Necm:59; 56/ Vāqı'a:81; 68/ Kalem:44

¹¹⁰ İbn Manzūr, *Lisānu'l-'Arab*, c.13, s.503.

¹¹¹ Yahyā b. Ziyād el-Ferrā', *Me'āni'l-Ḳur'ān*, tah. Aḥmed Yūsuf en-Necātī – Muḥammed Ali en-Neccār – Abdulfettāh İsmail Çelebi (Kahire: Dāru'l-Mıṣriyye, tsz.), c.2, s.418; İşfehānī, *el-Mufredāt*, s.258.

¹¹² Derveze, *et-Tefsiru'l-Hadīs*, c.3, s.230.

sona aynı maksat gözetilmekte, aynı esaslar ortaya konmakta ve her bölüm bir diğerini tafsil ve tefsir etmektedir.¹¹³

3.12. *Meṣānī* (مثنى)

Kelimenin kökü *ṣ-n-y* olup, “bükme, eğme, dürmek, ikiye ayırmak, ikilik” gibi manaları içermektedir.¹¹⁴ Bu kökten türeyen *meṣānī* kelimesi, biri Zümer suresinin 23. ayeti, diğeri ise ondan önce yine yakın bir tarihte nazil olan Hicr suresinin 87. ayetinde olmak üzere iki defa geçmektedir. Kelime, “sık sık tekrarlanan” anlamına geldiği gibi içeriğinde “övmek” manasını da barındırır.¹¹⁵ Zümer suresinde Kur’an-ı Kerim’in sıfatı olarak kullanılan kelimeye “övülen bir kitap” anlamı verilebilir. Çünkü Kur’an-ı Kerim, zamanın geçmesiyle yok olan ve değerini kaybeden şeylere benzemeksizin sürekli okunma ve yeniliğini koruma, bitmez tükenmez ibret dolu faydalarıyla devamlı kendini yenileme gibi özelliklere sahip olması yönünden övülmeye layıktır.¹¹⁶

Ayrıca Kur’an-ı Kerim, iman-küfür, iyiler-kötüler, cennet-cehennem, müjdeleme-sakındırma gibi karşıtlık durumu bulunan birçok konuyu anlatırken, ikili anlatım özelliğini kullanmaktadır. İnananların halleriyle inanmayanların durumları veya rahmet ayetleriyle azap ayetleri birbirinin ardından konu bütünlüğünü sağlayacak şekilde muhatapların dikkatine sunulmaktadır. Aynı zamanda Kur’an’ın Allah’a ait övgüleri, övülen vasıfları ve isimleri içermekle birlikte tilavetindeki tekrarlara rağmen usandırmadan okunması gibi özellikleri de bu tanımlama altında zikredilebilir.¹¹⁷

¹¹³ Mevdūdī, *Tefhīmu ‘l-Ḳur’ān*, c.5, s.105.

¹¹⁴ Ḥalīl b. Aḥmed, *Kitābu ‘l-‘Ayn*, c.8, s.242.

¹¹⁵ Ferrā’, *Me‘āni ‘l-Ḳur’ān*, c.2, s.418.

¹¹⁶ İşfehānī, *el-Mufredāt*, ss.88-89.

¹¹⁷ Mahmut Çanga, *Kur’an-ı Kerim Lugatı* (İstanbul: Timaş Yayınları, 1999), s.115; Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, c.4, s.612.

3.13. eş-Şıdk (الصدق)

Ş-d-k kökünden türeyen isim formundaki eş-şıdk kelimesinin terkiye girmeden, yalın ve marife olarak geçtiğı tek yer Zumer suresinin 32. ve 33. ayetleridir. Kelimenin bu özelliğı Kur'an-ı Kerim'e isim olarak kullanıldığı, yani Kur'an-ı Kerim'in kastedildiğı görüşünü kuvvetlendirmektedir. Zira sözlük manası “doğruluk, doğru sözlülük, sadakat”¹¹⁸ olan kelime, doğruluğunda şüphe olmadığını vurgulamak amacıyla Allah'ın sözü için kullanılmıştır.

Zumer suresinde geçen eş-şıdk kelimesinin işaret ettiğı mana hakkında farklı rivayetler de bulunmaktadır. İbn 'Abbās tarafından kelime-i tevhid olarak yorumlandığı belirtilir. Doğru ile hakikatin kastedildiğı onun da tevhid olduğı görüşleri de bulunmaktadır.¹¹⁹

3.14. eş-Şefā'a (الشفاعة)

Ş-f-'a sözlükte, “tek olan bir şeyi benzeriyle birleştirip, çift hale getirmek, artırmak, başkası için aracılık talebinde bulunmak” gibi anlamları ifade etmektedir. Surede geçen ve şeft' kelimesinin çoğulu olan şufe'ā, “yardım için aracılık edenler”; şefā'at ise “herhangi bir talebin yerine getirilmesi veya suçun affedilmesi için yapılan aracılık” anlamlarına gelmektedir.¹²⁰

Kur'an-ı Kerim'de bazı kelimeler temel anlamlarının yanında dinî bir özellik kazanmış ve yeni bir kavramsal alana dâhil olmuşlardır. Ş-f-'a kökünden türeyen şefā'at kelimesinin de böyle bir özelliğı vardır. Tevhid davetine karşı çıkan Mekkeli müşriklerin

¹¹⁸ Cevherī, eş-Şihāh, c.4, s.1505.

¹¹⁹ Muḳātil b. Suleymān, Tefsīru Muḳātil, c.3, s.677.

¹²⁰ Ezherī, Tehzību'l-Luġa, c.1, s.278; Ḥalīl b. Aḥmed, Kitābu'l-'Ayn, c.1, ss.260-261.

Allah’a ulaşmak için putları kendilerine aracı olarak kabul ettiklerini anlatan kelime, tevessül inancına dayanan dünyevî bir alana aittir ve bu çerçevede *şefî* ile *şerîk* kavramları aynı anlamda kullanılmaktadır. Müşriklerin şirk anlayışları dâhilinde tevhide tamamen zıt bir kavram olan şefaât, özellikle şirk eleştirisinin başladığı dönemde artan olumsuz bir Kur’anî söylem olarak görülmektedir. Kur’an onların bu aracılık iddialarını kesin bir dille reddeder ve başlarına geleceğine ihtimal vermedikleri ahiret hayatı ile tehdit ederken de iddia ettikleri araçların ahirette Allah’ın azabına karşı onları korumalarını isteyerek kendilerine meydan okur.

Dolayısıyla Kur’an şefaât kavramını ölüm sonrası hayata da aktarmış ve herhangi bir güçleri ve yetkileri olmayan varlıkların ne bu dünyada ne de ahirette kendilerinden medet umanlara hiçbir fayda sağlamayacaklarını belirtmiştir. Şefaatin sadece Allah’ın izni ve yetkisiyle geçerli olabileceği vurgulanırken de zararı uzaklaştırmak veya hayrı elde etmek için putları aracı kılan müşriklere bütün bunların Allah’ın kudretinde olduğu beyan edilmiştir.

Zumer suresinin 3. ayetinde müşriklerin Allah’a yakınlaşmak için putları aracı kıldıkları ifade edilmektedir. Dolayısıyla surenin 43. ayetinde geçen *şufe‘â* (شفعاء) kelimesinde bu ayete bir atıf olduğu söylenebilir. Ancak hemen sonrasında akıl sahibi bir insanın hiçbir şeye sahip olmayan ve akledemeyen varlıkları aracı kabul etmesi kınanmış ve Allah’ın yegâne kudret sahibi ilah olduğu, O’na ulaşmada bir yardıma ihtiyaç varsa, bu yardımın yine ancak Allah’tan gelebileceği vurgulanmıştır.

3.15. *Fitne* (فتنة)

Kur'an-ı Kerim'de *f-t-n* kökünden türeyen kelimelerin çeşitli manalara geldiği görülmektedir. Sözlüklere göre, kelimenin kökanlamı 'altın, gümüş gibi madenleri değerini belirlemek amacıyla ateşte yakarak eritmek'tir. Madenin değerinin ateşin içinde ölçülüp denendiği gibi, insanın da malıyla, mülküyle, evladıyla veya birbiriyle denenmesi kastedilerek kelimenin anlamı genişlemiş ve Kur'an'ın özellikle Mekkî bölümlerinde bu anlamda kullanılmıştır. Zümer suresinde de insana dünyalık olarak verilen nimetlerin onun için aslında bir imtihan, sınama vesilesi olduğu kastedilmiştir.

Fitne kelimesinin çok geniş bir anlam alanı bulunmaktadır. Yakmak, sınamak, imtihana tabi tutmak anlamlarının yanısıra, saptırmak, insanlar arasında görüş ayrılığı, karışıklık, çatışma, savaş gibi anlamlara da gelmektedir.¹²¹ Bu kelime Medenî surelerde daha çok karışıklık, kargaşa, çatışma, savaş gibi anlamlarda kullanılmaktadır.¹²²

3.16. *Esrafe* (أسرف)

“Sınırı aşmak, hata, gaflet, cehalet” gibi anlamlara gelen *s-r-f* kökünden türeyen kelime, belirlenen sınırların ötesine geçmek, aşırı davranmak gibi anlamlara gelmektedir. Bu kelime aynı zamanda Allah'ın hoşnut olacağı sınırların az ya da çok dışına çıkarak yapılan harcama veya tasarruf olarak da tanımlanabilir.¹²³ İnsanın bütün tasarrufları için geçerli olabilecek aşırılıklarını ifade eden israf kelimesinin Kur'an-ı Kerim'de başlıca iki anlamda kullanıldığı görülmektedir. Bunlardan biri özellikle inkarcıların fiili ve sıfatı olarak ulûhiyette şirke düşmek, Allah'ın ayetlerini inkar etmek gibi itikadî alanda aşırılık ve sınır tanımazlıktır. Diğerisi ise yeme, içme, tüketim, infak gibi amelî konularda ve ahlakî

¹²¹ Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, c.14, s.211; İbn Manzûr, *Lisānu'l-'Arab*, c.13, s.317; İşfehānî, *el-Mufredāt*, s.374.

¹²² 2/Bakara:191; 9/Tevbe:47; 33/Ahzâb:14.

¹²³ İbn Manzûr, *Lisānu'l-'Arab*, c.9, s.148.

alandan aşırı gitmektir. Ayrıca kendi varlığının amacı hakkında bilgisizce davranmak, Allah'ın ihsan ettiği nimetleri varlık amacına uygun kullanmamak da bu kavramın kapsamına girmektedir.¹²⁴

Esrafe (أسرف) fiili Kur'an-ı Kerim'de sadece Zümer suresinin 53. ayetinde 'alā harf-i ceri ile gelmiştir ve 'kendilerine karşı aşırı gidenler' anlamını kazanmıştır. İnsanın fıtratına uygun olarak belirlenen sınırları kendi aleyhine olacak şekilde ihlal etmesi yani menfaatini gözetmeden hareket etmesi aşırı gaflet ve cehaletten kaynaklanabilir. İnsan ise bu duruma ancak yaratılış amacını unutarak düşebilir. İsrâf kelimesi kökeni itibarıyla da bu anlamı kapsamaktadır. Dolayısıyla ayette sözü edilen aşırılık ile tevhid çağrısı karşısında direnen muhatapların inkarcı tutumlarının kastedildiği söylenebilir. Zira bu ifadenin devamında gelen ayetlerde aşırılıklarının zararını kendileri görecektir olan insanların bunu nasıl telafi edebilecekleri anlatılmakta ve Allah'a yönelme ve teslim olma çağrısı yapılmaktadır.

Ayrıca surede Allah'ın hitabının hangi kullarına yönelik olduğu yine yakın bir tarihte nazil olan Tâ-hâ suresinin 127. ayetinden anlaşılmaktadır. Allah, bu ayette bulunan “وَكَذَلِكَ نَجْزِي مَنْ أَسْرَفَ وَلَمْ يُؤْمِنْ بِآيَاتِ رَبِّهِ” ifadesiyle yapılan uyarılara karşı kayıtsız kalmak, ayetlerini dikkate almamak ve onlardan yüz çevirmek sûretiyle aşırı gidenleri tehdit etmektedir. Buradaki bağlama bakıldığında kastedilen aşırılık Allah'ı ve ayetlerini inkar etmek anlamındadır.

¹²⁴ Hikmet Akdemir, “Kur'an-ı Kerim'de İsrâf Kavramı,” *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7:1 (2001), ss.32-35; İdris Cankılıç, “Kur'an-ı Kerim'de İsrâf Kavramı ve İnançla İlişkisi,” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/2 (2020), s.603; Korkmazgöz, “Tevhidi Bozan Bir Olgu Olarak Şirk: Kur'an'da Şirkin Kavramsal Anlam Alanı,” ss.88-89.

3.17. *Kaneṭa* (قنط)

“Ümitsizliğe düşmek, iyilikten ve hayırdan ümidini kesmek”¹²⁵ anlamındaki kelime, Kur’an-ı Kerim’de toplam altı kere geçer. Kelime, geçtiği yerlerde yağmurun yağmasından, çocuk sahibi olmaktan, Allah’ın rahmetinden ve O’ndan gelecek herhangi bir hayırdan ümidin kesilmesini anlatır. Genel olarak insanın Allah’ın rahmetini umut etmesi, ümitsizliğe düşmemesi anlamında nuzûl sırasına göre ilk defa ve en vurgulu şekilde Zümer suresinde geçer.

3.18. *Ferraṭa* (فرط)

F-r-ṭ kökünden rubai fiil olarak türeyen *ferraṭa* fiili, sözlükte “eksik bırakmak, kusur işlemek”¹²⁶ anlamlarına gelmekte ve olumsuzluk ifade etmektedir. En‘ām ve Zümer surelerinde insanın Allah’a karşı kulluk vazifesinde eksik ve yetersiz kaldığını, dünyada iken sorumluluklarını tam olarak yerine getirmediğini ve bu ihmalkâr tutumundan dolayı ahirette yaşayacağı pişmanlığını anlatan ifadenin içinde kullanılmaktadır.

Ferraṭa fiili anlam olarak olumsuzluk ifade ettiği için olumsuz bir ek aldığı zaman da olumlu manaya gelir. En‘ām suresinin 38. ve 61. ayetlerinde Allah ve melekler hakkında bu şekilde olumsuzluk ekiyle kullanılan kelimenin anlamı olumludur ve “iş kusursuz yapmak, gereğini tam olarak yerine getirmek” anlamlarına gelmektedir.¹²⁷

¹²⁵ Ezherî, *Tehzîbu’l-Luġa*, c.9, s.25.

¹²⁶ Cevherî, *eş-Şihâh*, c.3, s.1148.

¹²⁷ 6/En‘ām:38 “Biz kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık.” 6/En‘ām:61 “Nihayet birinize ölüm geldi mi elçilerimiz (görevli melekler) onun canını alırlar. Onlar vazifede kusur etmezler.”

3.19. *Cenb* (جنب)

Bu kelime, “yan taraf, yön, yakın” gibi anlamlara gelmektedir.¹²⁸ Kur’an-ı Kerim’de Allah’a izafe edildiği ve bu şekilde mecaz olarak kullanıldığı tek yer Zümer suresinin 56. ayetindedir. Kelime anlamıyla “Allah’ın yanı” demek olup, kastedilen ise “Allah katında, Allah’a karşı yapılacak vazifeler hususunda” gibi manalardır.¹²⁹ Ayette bu terkinin hususî manasının Allah’ın emirleri ve sınırları olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca *cenbullah* (جنب الله) ifadesinin itaat manasında olduğu da söylenmiştir. Zira Allah katında eksik bırakılan ya da yerine getirilmeyen sorumluluklar ancak itaat ve emirlerde söz konusu olur.¹³⁰

3.20. *Meḳālīd* (مقاليد)

“Dolamak, eğmek, bükmek, bir işi üstlenmek, kılıç kuşanmak” gibi anlamlara gelen *k-l-d* kökünden türeyen *miḳlād* kelimesinin çoğuludur. Sözlük anlamı “anahtarlar, kilitler” olan bu kelime,¹³¹ Kur’an-ı Kerim’de iki defa geçmektedir. Zümer suresi ve hemen arkasından yakın bir tarihte inen Şūrā suresinde “göklerin ve yerin anahtarları” terkinin içinde, göklerde ve yerde egemenliğin Allah’a ait olduğunu vurgulamak için kullanılmaktadır.¹³²

Bazı rivayetlere göre bu ifade ile tevhide işaret edilmiştir. İbn ‘Abbās’a göre “göklerin anahtarı” tevhid anlamına gelir. Rivayet edildiğine göre Hz. Osman bu

¹²⁸ Ezherī, *Tehzību ’l-Luḡa*, c.11, s.80.

¹²⁹ Çanga, *Kur’an-ı Kerim Lugatı*, s.127.

¹³⁰ İşfehānī, *el-Mufredāt*, s.106; Ebū ‘Abdillāh Bedruddīn ez-Zerkeşī, *el-Burhān fī ‘Ulūmi ’l-Ḳur’ān*, tah. Muḥammed Ebu’l-Faḍl İbrāhīm (Kahire: Dāru İhyā’i’l-Kutubi’l-‘Arabiyye, 1957), c.2, s.84.

¹³¹ Cevherī, *eş-Şihāh*, c.2, s.527.

¹³² İşfehānī, *el-Mufredāt*, s.412.

kelimenin tefsirini Hz. Peygamber’e sorar, o da: “Allah’tan başka ilah yoktur ve O, en büyüktür.” manasına geldiğini söyler.¹³³

3.21. *Ḳabḍa* (قبضة)

Ḳabḍa (قبضة) kelimesi, “avuḥ içi” anlamına gelmektedir ve *k-b-d* kökünden türemiştir. Bu fiil, “bir şeyi el ile tutmak, sıkıca kavramak elde etmek, mülk edinmek, teslim almak” gibi anlamlara gelmektedir.¹³⁴ Aynı zamanda içeriğinde “tahakküm etme” manasını da barındıran *ḳabḍa* (قبضة) kelimesi,¹³⁵ sadece bu surede isim olarak Allah’a izafe edilmiştir. Mecazen Allah’ın avcunun içi, yani Allah’ın tasarrufu demektir.

Kur’anî anlatımlarda mecaz ve teşbih, gayb alanına ait bazı hakikatleri muhatapların zihinlerine yakınlaştırmak, kalbi ve akli, bu benzetmeler vasıtasıyla daha güçlü bir tesirle ikna etmek için kullanılmaktadır. Bu sayede insanın ilgisini ve duyarlılığını canlı tutmak mümkün olur ve bu üslup onun hakikatin boyutlarını tasavvur etmesini ve bu gerçeklerin zihninde kalıcı olmasını sağlar.¹³⁶ Zümer suresinin 67. ayetinde hem Allah’ın avucunun içi hem de sağ eli deyimleriyle bu mecaz anlatıma yer verilmiştir. Bu deyimlerle Allah’ın kâinat üzerindeki kudreti ve tasarrufu anlatılmak istenmiştir.

3.22. *eş-Şūr* (الصور)

Eskatolojik bir kelime olan *eş-şūr* (الصور) Kur’an-ı Kerim’de kronolojik olarak ilk defa Ḳāf suresinde geçmektedir. Kelimenin türediği *ş-v-r* kökü “meyletmek, ses

¹³³ Nāşiruddīn Ebū Sa’īd el-Beydāwī, *Envāru’l-Tenzīl ve Esrāru’t-Te’vīl*, tah. Muḥammed ‘Abdurrahmān el-Mar‘aşı (Beyrut: Dāru İhyāi’t-Turāsi’l-‘Arabī, 1418/1997), c.5, s.47.

¹³⁴ Ezherī, *Tehzību’l-Luġa*, c.8, s.272.

¹³⁵ İşfehānī, *el-Mufredāt*, s.392.

¹³⁶ Sadık Kılıç, “Kur’an ve Hadislerde Temsili Anlatım Örnekleri,” *İslamî İlimler Dergisi* 5:1 (2010), s.20.

çıkarmak, eğmek” gibi anlamlara gelmektedir. Sözlükte “ses çıkaran alet, borazan, boynuz” gibi anlamlara gelen¹³⁷ eş-şūr (الصور) kelimesi on ayette “üfürmek, üflemek” anlamındaki *n-f-h* kökünden türeyen fiillerle birlikte kullanılmaktadır. Dolayısıyla eş-şūr (الصور) kıyamet günü İsrâfîl adlı melek tarafından insanların ölüm ve tekrar dirilme vakitlerini ilan etmek üzere üflenecek sesli bir alet olup¹³⁸ Kur’an-ı Kerim’de kıyametin geleceğini anlatan sembolik bir kelime olarak karşımıza çıkmaktadır.

¹³⁷ Ezherî, *Tehzîbu’l-Luġa*, c.12, ss.159-160.

¹³⁸ Muġâtil b. Suleymân, *Teġsîru Muġâtil*, c.3, s.685; İşfehânî, *el-Mufredât*, s.292.

İKİNCİ BÖLÜM

ZUMER SURESİNİN İÇERİK ANALİZİ

Kur'an-ı Kerim'in ayetleri bir yönüyle tarihin belirli bir döneminde canlı olarak yaşanan olaylara ışık tutar. Ayetlerin bu açıdan değerlendirilmesi bize söylemin söz olarak ortaya çıkmasına sebep olan arka plan bilgisi hakkında fikir verebilir. Ayetlerdeki ipuçlarından yola çıkarak, yani sözün kime, hangi şartlarda, nasıl bir üslup ile söylendiğini imkanlar ölçüsünde tespit ederek vahiy sürecinin insanın eğitimindeki yol haritasını anlamaya çalışırız. Zira Kur'an ilk olarak nazil olduğu toplumun ahlakî, vicdanî, insanî eğitimini hedef alır. İnsanı fitratına uygun bir düşünce ve hayat tarzına kavuşturma amacına yönelik bu süreç, bireysel olgunlaşmadan başlayarak iman ve ahlak ilkelerini benimseyen mutedil bir toplumun inşasına kadar belirli bir yöntem ve siyaset çerçevesinde çeşitli evrelerden geçmiştir. Buna göre nuzûl tertibi bilgisi vahyin içerik ve üslup olarak seyrini ve gelişimini anlamaya katkı sağlayabilir.

Zumer suresi Mekkî bir suredir. Dolayısıyla içerdiği konular Mekkî surelerin de ağırlıklı konuları olan tevhid ve ahiret üzerinedir. Surenin nuzûlünün yaklaşık olarak Mekke döneminin ortalarına ve boykot yılları öncesine denk geldiği kabulünden hareketle, hitabın iman ve inkar noktasındaki ayrımı giderek keskinleşen iki taraf üzerinden gerçekleştiği görülmektedir. Bu dünyada iman ve amel yönünden iki gruba ayrılan insanların ahirette karşılaşacakları neticenin de bu ayrım üzerinden karşılaştırmalı olarak anlatıldığı surede, şirkten uzak durarak tam manasıyla Allah'a yönelenler tebşir edilmektedir. Buna mukabil diğer gruba inkarda ve inatta ne kadar ileri gitmiş olsalar da Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyerek O'na yönelmeleri ve kendilerine indirilene uymaları yönünde ikazlar devam etmektedir.

Kur'an-ı Kerim ayetlerini anlamlandırma çalışmalarında nuzûl tertibi ve onun hitap olma durumu önemlidir. Ayrıca ayetler hakkında kaynaklarda geçen rivayetler de belirli açılardan dikkate alınmalıdır. Buna göre çalışmamızda mevcut rivayetlerden hareketle ayet metnini, metin bağlamına bakarak da rivayetleri değerlendireceğimiz bir inceleme yaptık. Bununla birlikte sure bütünlüğünü her zaman göz önünde bulundurmaya çalıştık.

Bu çerçevede konu analizi yaparken öncelikle surede kullarına söz söyleme iradesinde bulunan Allah ile sözün yöneldiği muhatapları ve bunu içeren ayetleri tasnif ettik. İman ve amel yönünden muhatapların durumları ile ilgili bilgi veren ayetlerin tespitini yaptık. Sonrasında ise bu tasnife göre muhatap kitlelere Allah'ın doğrudan veya Hz. Peygamber aracılığı ile hitabını, bu hitabın içerdiği ağırlıklı konuları ve diyalog akışını örnekleme yapmak sûretiyle ele aldık.

1. Zümer Suresinde Allah ve Muhataplar

Kur'an-ı Kerim, tarihin belirli bir döneminde Allah tarafından insanlığa doğru cereyan eden bir söz akışı olduğuna göre, bu sözün mütekellimi olan Allah ile hitap ettiği muhataplarını ne şekilde içerdiği tarihî şartlar da göz önünde bulundurularak incelenmelidir. Böylece bu hitabın kendi zamanı ile ilgili durum tespitinin yapılması hem o tarihe hem de günümüze ulaşan ve ulaşması gereken mesajların daha iyi anlaşılmasını sağlar. Muhatapların durumu tarihsel şartlar gereği her devirde olduğu gibi değişkenlik gösterirken elbette sözün sahibi için böyle bir durum söz konusu olmaz. Allah, kelimada çeşitli vesilelerle zatını tanıtır ve kullarından da yaratılış gayelerine uygun olarak kendisini tanımalarını ve gerektiği gibi kulluk etmelerini ister.

Mekkî surelerden olan Zumer suresi risaletin henüz erken sayılabilecek bir döneminde nazil olduğu için, muhtevası daha ziyade, insanların inançlarını ve dinî tutumlarını içerir. Bu çerçevede sure içerisinde öncelikle Allah'ın zatı ile ilgili verdiği bilgileri, sonrasında riseleti ve mesajlarını insanlara ulaştırmasını, son olarak ise insanların tevhid çağrısı karşısındaki tepkilerini ele alacağız.

1.1. Allah

İnsanlık tarihi boyunca zaman zaman, elçiler tayin ederek insanoğlu ile canlı iletişim kuran ilahî irade, öncelikle fitratının gereğini unutan ve doğru yolu kaybeden insana varlığını, birliğini ve mutlak hâkimiyetini yeniden hatırlatmıştır. İnsan esasen fitratı itibarıyla aşkın bir varlığa bağlanma duygusuyla yaratılmıştır. Ancak çeşitli sebeplerden dolayı zaman zaman doğru istikameti bulmakta zorlanmıştır.

Kur'an-ı Kerim'in indiği dönemde de insanların çoğunun inanma ihtiyacı duydukları tanrıları birtakım objelerle somutlaştırdıkları, tek tanrı inançlarını tamamen kaybettikleri ve bu inancın temelsizliği sebebiyle de ahlaken büyük bir yozlaşmanın olduğu bir süreç yaşanıyordu.

Kur'an mesajının temel hedefinin bireylerin zihin dünyasına tevhid öğretisini yerleştirmek ve muvahhidlerden oluşan erdemli bir toplum inşa etmek olduğunu belirtmiştik. Bu itibarla Kur'an-ı Kerim'in özellikle ilk nazil olan bölümlerinde Allah, zatını, sıfatlarını ve fiillerini insanlara açıklamıştır. İncelediğimiz surede de temel olarak Allah'ın birliği, yaratıcılığı, tüm yarattıkları üzerindeki egemenliği, canlıların hayatının devam etmesi için onları rızıklandırması ile ilgili ayetler bulunmaktadır.

1.1.1. Tek Olması

Kur'an-ı Kerim'in Allah kelamı olarak insanlıkla buluşmasının başlıca sebebi, indirildiği dönemde bölgeye hâkim olan şirk olgusudur. Fıtrat dininin bozulup tamamen unutulduğu putperest bir topluma hitap eden Kur'an'ın en önemli vurgusu tevhid olmuştur. Zira Cahiliye Arapları Allah'a inanmakla beraber, O'na ortaklar koşuyor ve evlat isnad ediyorlardı. Ayrıca onlar Allah'a yakınlaşmak için aracılara ve şefaatçilere ihtiyaç duyuyorlardı. Bundan dolayı Kur'an ayetlerinin önemli bir çoğunluğu doğrudan ya da dolaylı olarak Allah'ın birliğini anlatır. Zümer suresinde de Allah'ın zatında ve sıfatlarında tek olduğu, O'ndan başka ilah sıfatı taşıyabilecek bir varlık olmasının mümkün olmadığı örneklerle, delillerle ve muhatapın anlayabileceği şekilde ikna edici söylemlerle vurgulanmaktadır. Buradaki esas gaye öncelikle hitabın ulaştığı toplumun şirk anlayışını reddetmek ve tamamen ortadan kaldırmaktır. Zira sözlükte tek ve bir olmak anlamındaki vahd (vahdet, vuhûd) kökünden türeyen tevhidin karşılığı şirktir.¹³⁹ Yani isim ve sıfatlarında, ulûhiyet ve rubûbiyetinde Allah'a ortaklar tanımaktır. O'na has özellikleri canlı ya da cansız herhangi bir varlığa vermektir. Son din olan İslam'ın özü ise tevhiddir.

Tevhid öğretisini muhataplarına kavratmak, Kur'an'ın ilk ve en temel hedefidir. Bundan dolayı Kur'an'daki diğer konular ve kavramlar doğrudan veya dolaylı olarak tevhidle irtibatlıdır. Çünkü Kur'an'ın odak konusu, Allah'ın tanıtılması, O'na hiçbir şeyin denk tutulmaması, şirk bulaşmamış bir Allah inancı yani tevhid bilincinin kazandırılmasıdır. Ayetlerin vermek istediği mesajları, siyak-sibak çerçevesinde ve uyarıcı, yönlendirici, öğüt verici üslubuyla, genellikle tevhid ve karşıtı olan şirk ekseninde muhataplara yönelttiği görülür. Tevhid inancı, aynı zamanda insanın amellerinin Allah katında anlam ve değer kazanmasının ön şartıdır. İnsanın fiilî bütün

¹³⁹ Mevlüt Özler, "Tevhid," *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.41, s.18.

tutumlarının temelinde tevhid, yani Allah'ın varlığında ve kudretinde ortağı olmadığı inancı olmalıdır. Aksi takdirde inanç boyutundaki eksiklik ya da yanlışlıkların amellerin boşa gitmesine sebep olacağı Kur'an-ı Kerim'de çeşitli vesilelerle beyan edilmiştir.¹⁴⁰ “Eğer Allah’a ortak koşarsan bilmiş ol ki yaptıkların boşa gidecek ve mutlaka hüsrana uğrayanlardan olacaksın.”¹⁴¹

Zumer suresinin 4. ayetinde Allah'ın birliğini ifade etmek üzere *v-h-d* kökünden türeyen ve Allah'ın isimlerinden olan *el-Vāhid* kelimesi geçmektedir. Bu ismin geçtiği ayette ise Allah'ın varlığında tek olduğu gibi, O'na ve hükümlanlığına ortak olabilecek başka bir varlığın bulunmadığı, dolayısıyla evlat edinmekten de münezzehe olduğu vurgusu vardır. Zira varlığı kendinden olan ve varlığın kaynağı olan sadece O'dur. O'nun dışındaki her şey ancak O'nun yarattıkları olabilir.

Allah'ın tek olduğu, eşinin, benzerinin ve ortağının olmadığı anlamına gelen tevhid, çeşitli kısımlara ayrılarak anlatılmaktadır. Bunlardan en yaygın olarak bilineni ulûhiyette ve rubûbiyette tevhiiddir. *Tevhîd-i rubûbiyet*, Allah'ı, bütün varlığı, gökleri ve yeri yaratan, âlemin hükümları olan, tasarrufunda ortağı bulunmayan, her canlıya rızık veren olarak kabul etmek, başka bir tabirle rab olarak Allah'ı kabul etmektir. *Tevhîd-i ulûhiyet* ise ibadete, taate ve emirlerine tâbi olmaya layık olanın tek Allah olduğunu kabul edip, O'ndan başkasına kulluk etmemek ve O'ndan başkasından yardım istememektir.¹⁴² Buna göre müşrikler surenin 38. ayetinde belirtildiği üzere, Allah'ın rubûbiyetini ve yaratıcı olduğunu kabul ediyorlar, ancak O'na ortaklar koşuyorlar, ibadetlerini sadece O'na has kılmıyorlardı. Putlarını da tazim etmeleri ve onları Allah'a ulaşmak için aracı

¹⁴⁰ Nihat Demirkol – Hasan Yılmaz, “Kur'an'ın Anlaşılmasında Odak Konu ve Kavram: Tevhid,” *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5:2 (2021), ss.674, 677-678.

¹⁴¹ 39/Zumer:65

¹⁴² Yusuf el-Kardâvî, *Tevhidin Hakikati*, çev. Mustafa Özel (İstanbul: Özgün Yayıncılık, 1996), ss.21-23.

olarak görmeleri, müşriklerin Allah'ı kulluk etmeye layık tek varlık olarak kabul etmediklerini gösteriyordu.

Zumer suresinin 6. ayetinde Allah'ın tek olduğunu ifade eden (*lā ilāhe illā hū*) vurgu, göklerin, yerin, insanın yaratılışının anlatılmasından sonra gelmiştir. Ayette müşriklerin kabul ettikleri Allah'ın rubûbiyeti ile temelden karşı çıktıkları ulûhiyet ilkesi art arda zikredilmiştir. Ayetin sonunda, müşrik muhatapların Allah'ın bazı vasıflarını iyi tanıdıkları, O'nun varlığına ve Rab'liğine bir itirazları olmadığı ve Kur'an'ın anlattığı gerçek Allah tasavvuruna bu kadar yakın oldukları halde, tevhid çizgisinde bir imanı asla kabul etmemeleri, 'Nasıl çevriliyorsunuz? Nasıl haktan döndürülüyorsunuz?' ifadeleriyle onların dikkatine sunulmuştur.¹⁴³

İnsanlığın bidayetinden itibaren asıl olan tevhid inancıdır. Allah'ın tek olduğunu bilmek, akl-ı selimin ve fitrat-ı selimin bir gereğidir. Dolayısıyla, insan aklını kullanarak tevhid hakikatine ulaşabilir. İnsana aklını kullanmasını tavsiye eden Kur'an, düşünerek ibret alması için ona, Allah'ın varlığında ve hükmünde tek olduğunu, dönemin kültürel bir gerçeğinden misal vererek anlatır. Surenin 29. ayetinde toplumdaki yaygın bir uygulama olan kölelik üzerinden verilen örnekte çok tanrılı anlayışın tutarsızlığı ortaya konmuştur: *"Allah, geçimsiz efendileri olan bir adamla, yalnız bir kişiye bağlı olan bir adamı misal olarak verir. İkisi eşit midir? Övülmek Allah içindir, fakat çoğu bilmezler."* Kölelik sisteminde makul olan her kölenin 'bir' efendisi olmasıdır. Çok efendili bir anlayışın sistemin düzenini bozacağı bilinen bir gerçektir. Bu duruma hâkim ve mâlik olan efendi razı gelmeyeceği gibi, böyle bir uygulama kölenin de işine gelmez. Rûm suresinde bir efendi için sahip olduğu kölenin onun malına ve hükmüne ortak olmasının

¹⁴³ İzutsu'nun aslında zihinlerinde 'Rab' olduğuna inandıkları bir 'Allah' fikri bulunduğu halde O'nun 'tek' olduğuna bir türlü inanmayan müşrik tutumuna Kur'an'ın hayret ettiği şeklindeki ifadesi ile anlatmaya çalıştığı hususun doğrusu kanaatimizce böyle olmalıdır. İzutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, ss.156, 159.

kabul edilebilecek bir durum olmadığı temsiliyle Allah'ın mülkünde ve hükümlerinde tek olduğu anlatılmıştır.¹⁴⁴ Bu anlamda müşrikler, kendi egemenliklerini köleleri ile paylaşmak istemedikleri gibi, bir ilahın egemenliğini herhangi bir varlıkla paylaşması evleviyetle söz konusu değildir. Bu surede ise birden çok sahibinin olmasının çıkaracağı kargaşa sebebiyle köle tarafından da istenmeyeceği gerçeği örnek verilerek tevhid ilkesi vurgulanmıştır. Şirk inancının insan ruhunda oluşturacağı çelişkilere dikkat çeken bu örnek, aynı zamanda onun çok tanrılı bir sistem içerisinde tanrılarla nasıl bir ilişki kuracağı noktasında da kargaşa yaşayacağına işaret eder. Nitekim surenin 8. ve 49. ayetlerinde müşriklerin içine düştüğü tutarsızlık ve karmaşa anlatılmaktadır. Onlar tanrı olarak kutsayıp ümit bağladıkları putları zorluk ve sıkıntı yaşadıkları bir anda inkar edebiliyorlardı. Buna karşılık tevhidi özümseyen mümin böyle bir karışıklığa ve çelişkiye düşmeden mutlak hâkim ve efendi olarak Allah'a gerektiği gibi kulluk etmektedir.

Esas gayesi tevhid inancını muhataplarına tebliğ etmek ve onların kalplerine yerleştirmek olan Kur'an-ı Kerim'de bu akidenin ifade edildiği birçok kelime ve kavram kullanılmaktadır. Kaynaklarda Zümer suresinde geçen bazı kavramların da tevhide işaret ettiğine dair yorum ve rivayetler bulunmaktadır. Bunlar surenin 63. ayetinde geçen *meḳālīdu's-semāwāt-i* ve *'l-arḍ* tabiri ile 32. ve 33. ayetlerinde geçen *eş-şıdk* kelimesidir.

Zümer suresinin 63. ayetinde geçen ve kaynakların bildirdiğine göre, Allah'ın mahlûkatı üzerindeki egemenliği ve hâkimiyeti anlamına da gelen “*Göklerin ve yerin anahtarları O'nundur.*” ifadesinin ne anlama geldiği, Hz. Peygamber'e sorulmuş, Hz. Peygamber de bunu “tevhid” olarak açıklamıştır.¹⁴⁵ Bu yorumun İbn 'Abbās'a izafe

¹⁴⁴ 30/Rûm:28 “Allah size kendinizden bir örnek veriyor: Elinizin altında bulunan hizmetçileriniz arasında size verdiğimiz rızıklarda, sizinle eşit haklara sahip ve birbirinizden çekindiğiniz gibi kendilerinden çekindiğiniz ortaklarınız var mı? İşte aklını kullanacak kimseler için ayetlerimizi böyle açıklıyoruz.”

¹⁴⁵ Beyḍāvī, *Envāru't-Tenzil*, c.5, s.47.

edildiği bir haberi aktaran Fahreddin er-Rāzī (ö.606/1210) Allah'ın iki ilah bulunması halinde âlemin fesada uğrayacağını beyan ettiğini¹⁴⁶ hatırlattıktan sonra şöyle bir değerlendirme yapmıştır: “Şirkin âlemin fesadına, tevhidin de âlemin düzenine sebep oluşu sabit olunca yerin ve göklerin anahtarının da *lā ilāhe illallāh* sözü olduğuna dair hakikat ortaya çıkmaktadır.”¹⁴⁷

Doğru ve dürüst olmak anlamlarına gelen *eş-şıdk* kavramı da yine İbn ‘Abbās tarafından “kelime-i tevhid” olarak açıklanmıştır.¹⁴⁸ Ancak ağırlıklı görüşe göre bu kelime ile Kur'an-ı Kerim kastedilmiştir. Bununla ilgili gerekli açıklamalar ilerleyen bölümlerde yapılacaktır.

1.1.2. Yaratıcı Olması

Kur'anî yasalara ve aklın gereklerine göre Allah, yegâne ilah olarak aynı zamanda bütün varlığın kaynağıdır. Kâinat ve içinde var olan her şey, Allah'ın yaratma fiilinin neticesidir. Zümer suresinde Allah'ın yaratıcı olması *h-l-k* ve *f-t-r* kökünden türeyen kelimelerle ifade edilmiştir. *H-l-k* kökü, “yaratmak, ölçüp biçmek, bir şeyi herhangi bir aslı ve örneği olmaksızın yaratmak” anlamlarını taşır.¹⁴⁹ *F-t-r* kökünün anlamı ise “yarmak, ortadan ikiye bölmek” olup Allah'a nisbet edildiğinde “varlığı yaratmak, ortaya çıkarmak” gibi anlamlara gelir.¹⁵⁰ İlk yaratılış, bir bakıma mutlak yokluğun yarılarak içinden varlığın çıkması şeklinde telakki edildiğinden fitrat kelimesiyle ifade

¹⁴⁶ 21/Enbiyâ':22 “Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka tanrılar bulunsaydı kesinlikle yerin göğün düzeni bozulurdu. Demek ki arşın rabbi olan Allah, onların yakıştırdıkları sıfatlardan münezzehtir.”

¹⁴⁷ Fahreddin Razi, *Kelime-i Tevhidin Sırları*, çev. İbrahim Coşkun (İstanbul: Erkam Yayınları, 2015), s.84.

¹⁴⁸ Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân*, c.20, s.204.

¹⁴⁹ Halîl b. Aḥmed, *Kitābu'l- 'Ayn*, c.4, s.151.

¹⁵⁰ Halîl b. Aḥmed, *Kitābu'l- 'Ayn*, c.7, ss.417-418; İbn Manzûr, *Lisānu'l- 'Arab*, c.5, ss.55-56.

edilmiştir.¹⁵¹ Dolayısıyla “yoktan var etme”yi ifade eden *f-t-r* fiili Kur’an’da *h-l-k* fiili ile aynı anlamda ve sadece Allah’a izafe edilerek kullanılır.

Yoktan var etmek, ilah olmanın ayırıcı bir özelliği olup, müşrik Araplar da aslında bunu biliyorlardı. Ancak başta kendi varlıklarının sebebi olmak üzere varlığın kaynağını umursamadan yaşamak işlerine geliyordu. Onlar ‘yaratma’ ile ‘ulûhiyet’ arasında isabetli bir bağ kuramıyorlardı. Kur’an, sık sık Allah’ın yaratma sıfatına atıflarda bulunarak ve her şeyin yaratıcısının Allah olduğunu vurgulayarak muhataplarının tapındığı sahte ilahların geçersizliğini ortaya koymayı hedeflemiştir.

Kur’an, cahiliyenin tanrılık vasfı yüklediği varlıkların Allah tarafından yaratılmış olduğunu hatırlatarak bunlar üzerinden kurulmuş şirk inancını reddetmektedir. Onların göklerde ve yerde ilah olarak kutsadıkları ne varsa hepsinin yaratıcısının Allah olduğunu vurgulayan Zümer suresinin 62. ayeti: “*Allah, her şeyin yaratıcısıdır ve her şeyi koruyup yöneten de O’dur.*” aynı zamanda Allah’ın yarattığı her şey üzerinde tasarruf sahibi olduğuna dikkat çeker. Bu vurgu, Allah’ın mutlak tasarrufu üzerinde sahte putlarının da payı olduğunu zanneden müşrikler için cevaptır. Yaratma ile ilgili ayetlerde amaç, bilimsel ilke ve gerçekleri belirtmek olmayıp muhatapların her an gördüğü varlık ve olaylara yönelik algılarını yönlendirerek bakış açılarını değiştirmektir. Müşriklerin Allah’ın zâtı hakkındaki eksik tasavvurlarını tamamlamak ve doğru bir Allah inancına onların zihinlerini yaklaştırmaktır. Bunun için göz önünde olan ancak üzerinde dikkatle durulmayan olayların arkasında ilahî kanunların olduğu, bu ilahî kanunların da düzmece tanrılar tarafından değil Allah tarafından konulduğu vurgusu vardır.¹⁵²

¹⁵¹ Hayati Hökelekli, “Fıtrat,” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.13, s.47.

¹⁵² Fikrullah Çakmak, “Kur’an’da Tevhidin İnşa Süreci,” *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 49:1 (2018), ss.91-92.

Zumer suresinin 5. ayetinde Allah'ın gökleri ve yeri yaratması, geceyi ve gündüzü düzenlemesi, güneşi ve ayı yörüngelerinde belirli vakte kadar görevlendirmesi anlatılmıştır. Burada maksat kâinatın düzenine dikkat çekerek bunların oluşmasında ve işleyişinde yegâne kudretin ve belirleyicinin Allah olduğunu ortaya koymaktır. 6. ayette ise insanın yaratılış evreleri anlatılmaktadır. İnsanın Rabbi ile doğru bir ilişki kurabilmesi için yaratılmış olduğunun bilincinde olması gerekir.¹⁵³ Bu itibarla Kur'an hem insana nerden geldiğini hatırlatmak hem de Allah'ın yaratmadaki kudretini göstermek için insanın yaratılışını bazı detaylar vererek anlatır. Zumer suresinin 6. ayetinde böyle bir anlatım bulunmaktadır: *“O sizi bir tek nefisten yaratmış, sonra ondan eşini de var etmiştir; hayvanlardan da sizin için sekiz eş lutfetti. Sizi annelerinizin karnında üç karanlık içinde türlü yaratılış safhalarından geçirerek yaratmaktadır. İşte bu yaratıcı, rabbiniz Allah'tır. Hükümranlık O'nundur; O'dan başka tanrı yoktur. Buna rağmen nasıl olup da hakikatten uzaklaşılabiliyorsunuz?”*

Yaratma anlamını ifade eden *f-t-r* kelimesi Kur'an-ı Kerim'de daha az geçmekte ve genellikle göklerin ve yerin yaratılmasını, toplam altı ayette ise insanın yaratılmasını anlatmak için kullanılmaktadır. Zumer suresinin 46. ayetinde de bu kelime kullanılarak göklerin ve yerin yaratılışına yapılan vurgunun bir dua kalıbı içinde geçtiğini görüyoruz. Allah'ın Peygamberine “de ki” hitabıyla birlikte öğrettiği dua cümlesinin içinde Allah'ın yaratıcılığına ve egemenliğine yapılan vurguyla birlikte aynı zamanda Hz. Peygamber'e teselli ve muhatapların durumlarını Allah'a havale etmesi iması bulunmaktadır. *“De ki: ‘Ey gökleri ve yeri yaratan, duyular ötesini ve duyular âlemini bilen Allah'ım! İhtilafa düştükleri konularda kulların arasında hükmü sen vereceksin.’”*

¹⁵³ Izutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, ss.186-188.

1.1.3. Egemenliği

Kendisinden başka ilah olmayan ve yegâne ilah sıfatıyla tüm evreni ve içindekileri yaratan Allah, yarattıkları üzerinde de mutlak güç ve hâkimiyet sahibidir. Zümer suresinde Allah'ın bu hâkimiyetini ifade eden kelimelerden biri 'mülk' olup, "güç yetirmek, hâkimiyet kurmak, sahip olmak, tasarrufta bulunmak" manalarına gelen¹⁵⁴ *m-l-k* kökünden türemiştir. Kelime, surenin 44. ayetinde geçer: "*Göklerin ve yerin mülkiyeti ve tasarrufu O'nun'dur.*" Allah'ın hâkimiyetinin bir diğer ifadesi ise 63. ayette geçen "*göklerin ve yerin anahtarları O'nun'dur.*" terkididir. Bu terkipte "anahtarlar" anlamına gelen *meķālīd* kelimesi, aynı zamanda "hazine, kudret, kuşatma, koruma, himaye" anlamlarına gelmekte olup¹⁵⁵ bu kelimelerin tamamı Allah'ın kâinat ve eşya üzerindeki egemenliğine delalet eder. Yani yegâne mâlik ve mutasarrıf O'dur.

Aslında Allah'ın egemenliğini vurgulayan ayetler, aynı zamanda tevhide de işaret eder. Zira Kur'an'da Allah'ın tek ilah olduğunu ispat etmek, O'ndan başkasının ilah olamayacağını anlatmak için kullanılan en önemli argümanlardan biri egemenlik kavramıdır. Hz. Peygamber'den ve sahabeden Allah'ın göklerde ve yerde tüm yetkinin ve otoritenin sahibi olduğunu anlatan Kur'anî ifadelerin tevhidi kastettiğine dair gelen rivayetler de böyle anlaşılmalıdır. Bu bağlamda Kur'an, müşriklere Allah'ın yerine veya O'nun yanında kabul ettikleri düzmece ilahlar ile geliştirdikleri tüm bağların bătıl olduğu, bu amaçla yalnız Allah'a yönelmeleri gerektiği mesajını verir.¹⁵⁶

Kur'an, Allah-kâinat ilişkisine ve bununla ilgili işleyişe çokça yer vererek daima Allah'ın etkinliğine vurgu yapar. Bunun sebebi vahiy sürecindeki muhatapların düşünce

¹⁵⁴ Hâfîl b. Aḥmed, *Kitābu'l- 'Ayn*, c.5, s.380; Cevherî, *eş-Şıḥāḥ*, c.4, s.1609.

¹⁵⁵ Hâfîl b. Aḥmed, *Kitābu'l- 'Ayn*, c.5, s.117; Ezherî, *Tehzîbu'l-Luġa*, c.9, s.47

¹⁵⁶ Ebu'l-A'lâ Mevdûdî, *Kur'an'ın Dört Temel Terimi*, çev. Mahmut Osmanoğlu (İstanbul: Erkam Yayıncılık, 1999), ss.33-34.

tarzlarıdır. Müşrikler, Allah inancına sahip olsalar da mevcut Allah fikri onların ahlakî hayatında hiçbir işlev görmediği için Kur'an'da Allah fikrinin yoğun bir biçimde vurgulandığı görülür.¹⁵⁷ Ayrıca onlar Allah'ı yüce yaratıcı olarak kabul etmelerine rağmen O'nun'la araçlar vasıtasıyla ilişki kurmaya çalıştıkları için, zamanla Allah'ın varlığa yönelik eylemlerini de düzmece tanrılara izafe etmeye başlamışlardır. Kur'an'ın, daima Allah'ın etkinliğinden bahsetmesi, varlık üzerindeki tek iradenin Allah olduğu fikrini hatırlatmak ve kavratmak içindir.¹⁵⁸

Zumer suresinin 21. ayetinde, Allah'ın gökten indirdiği suyu yerdeki kaynaklara akıtarak onunla ürünleri bitirdiği, daha sonra büyüyen nebâtâtın gelişip olgunlaşmasından sonra tekrar sarardığı, ufalanıp toz haline geldiği anlatılır. Verilen bu örnek ile Allah'ın iradesine ve kudretine dikkat çekilirken aynı kudretin kıyameti ve yeniden dirilmeyi de gerçekleştireceğine delil getirilir. Ayetin sonunda ise bu inceliklerden ancak akıl sahibi olup düşünenlerin ibret alacağı belirtilir.

Zumer suresinde Allah'ın insanı yarattığı gibi, ölümü için de belirli bir süre belirlediği, insanın yaşamının, uykusunun ve ölümünün Allah'ın irade ve kudretine bağlı olduğu 42. ayette anlatılmıştır. Bu vurgunun sebebi ise, Allah'ın insanı yarattıktan sonra bir daha onun işlerine karışmayacağına dair eski cahiliye inancıdır. Böyle bir anlayışa karşı insanın ömrü boyunca, hatta uykusunda ve ölümünde de Allah'ın iradesi altında sıkı bir murakabeye tâbi olduğunu vurgulamak icab etmektedir.¹⁵⁹

Ayrıca surede hayatı bu dünyadan ibaret gören, ahiret inanışları olmayan müşriklere Allah'ın yarattığı ve yönettiği kâinat nizamını belirlediği vakit gelince sona

¹⁵⁷ Ömer Özsoy, *Kur'an ve Tarihsellik Yazıları* (Ankara: Otto Yayınları, 2018), s.35.

¹⁵⁸ Çakmak, "Kur'an'da Tevhidin İnşa Süreci," s.94.

¹⁵⁹ Izutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, s.198.

erdirmeye muktedir olduğu anlatılırken aynı zamanda O'nun kıyamet günündeki tasarrufuna dair tasvirler yapılmıştır. Böylece hem Allah'ın kudretinden hem de o günün dehşetinden haber verilmiştir. O gün yeryüzünün tamamıyla Allah'ın mülkünde ve tasarrufunda olduğu *kaḥḍatuhū* kelimesiyle, göklerin de O'nun kudretiyle dūrölüp kaldırılacağı yani yok edileceği *maṭviyyātun biyemānihī* ifadesiyle mecazî olarak anlatılmıştır. Sonrasında ise Allah'ın ahiret hayatını düzenleme, ölümüne hükmettiği insanları huzuruna toplama ve bu dünyadaki amellerinin karşılığına göre aralarında hüküm verme gücüne sahip olduğu belirtilmiştir. Dolayısıyla kıyamet ve ahiretle ilgili bütün yetki ve tasarrufun da Allah'a ait olduğu izah edildikten sonra hesap ve ceza sahneleriyle ilgili detaylı bilgiler verilmiştir.¹⁶⁰

Allah'ın egemenliğini anlatan bir diğer ifade ise aynı zamanda O'nun isimlerinden olan *vekīl* kelimesidir. Kelime, surenin 62. ayetinde şöyle geçmektedir: “*Allah, her şeyin Yaraticısıdır ve O, her şeyin üzerinde vekildir.*” *Vekīl* kelimesi, “birinin adına onun işlerini yöneten, bu hususta kendisine güvenilen” anlamına gelir. Allah için kullanıldığında ise “varlıkları tasarrufunda bulunduran, onları ortaksız ve rakipsiz olarak yöneten, koruyup gözetken” anlamında Allah'ın mutlak hâkimiyetine işaret eder.¹⁶¹

1.1.4. Rızık Verici Olması

Allah'ın kâinat üzerindeki hükümlanlığının tezahürlerinden biri de canlıların rızıklarını taksim etmesidir. Kur'an-ı Kerim'in bunu ifade eden ayetlerinde Allah'ın mutlak egemenliği gereği canlıların rızıkının bol veya dar olmasının O'nun dilemesine

¹⁶⁰ 39/Zümer:68-74

¹⁶¹ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, c.4, s.630.

bağlı olduğu vurgusu ön plana çıkar. Bu ayetlerden bir tanesi de Zümer suresinin 52. ayetidir: “*Bilmiyorlar mı ki Allah rızkı dilediğine bol bol verir, dilediğine de ölçülü verir. Kuşkusuz inanan bir topluluk için bunda dersler vardır.*”

Bilindiği gibi, Kur’an’ın ilk olarak hitap ettiği toplum, şirkin ve cahilî inanışların karanlıklarına kök salmış, dinî inançlarının merkezine putlarını konumlandırmış ve her alanda putların etkinliğine inanmış bir toplumdur. Onların zihin dünyalarını ve dikkatlerini bu bâtil düzen ve anlayıştan tek yaratıcı ve hâkim ilah olan Allah’ın hâkimiyetine çevirmek gerekiyordu. Bununla ilgili bir örneği de yağmurun yağması ve rızkın temin edilmesinde görüyoruz. Tanrıların memnun ettikleri için onlar tarafından yağmura ve berekete kavuştuklarını vehmeden bazı Cahiliye Arapları için,¹⁶² Kur’an-ı Kerim’de rızıkları dilediği gibi takdir ve taksim edenin sadece Allah olduğu çeşitli vesilelerle vurgulanmıştır. Özellikle isim verip değer atfettikleri Hubel gibi bazı büyük putların Mekke’ye getirilişi ile ilgili tarihî bilgilerden anlaşıldığına göre Mekke’de zaman zaman meydana gelen kuraklıktan kurtulmak ve yağmura ve berekete kavuşmak için bu putlardan medet umdukları anlaşılmaktadır.¹⁶³

Zümer suresinin 52. ayetinin müşrikler hakkında “*onlar bilmiyorlar mı ki?*” ifadesi ile başlaması putları sayesinde yağmur ve berekete kavuştuklarını vehmeden inkarcıların bu konuda çelişki içinde olduklarını da ima eder. Zira müşrik muhataplar

¹⁶² İsrail Balcı, “Kur’an’da Adı Geçen Üç Puttan Birisi: el-Menât,” M. Mahfuz Söylemez (ed.), *Cahiliye Araplarının İlahları* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016) içinde, s.104.

¹⁶³ İbrahim Usta, “Cahiliye Dönemi Tanrılarından Hubel,” M. Mahfuz Söylemez (ed.), *Cahiliye Araplarının İlahları* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016) içinde, s.162.

gökten yağmuru indirenin kim olduğu sorulduğu zaman “*Allah indirdi.*” cevabını veriyorlardı.¹⁶⁴

Bununla birlikte atalarından tevarüs ettikleri dini benimseyen ve onların yolunu takip eden müşriklerin inancına göre Allah, sevdiği ve razı olduğu kullarına dünyada bol rızık vererek onları mükafatlandırır, sevmediği ve razı olmadığı kullarının rızkını ise kısıp daraltarak onları bu dünyada cezalandırır. Dolayısıyla Mekkeli müşrikler sahip oldukları malın, servetin ve evlatların çokluğunu dindarlıklarına, doğru yolda olduklarına, Allah’a olan yakınlıklarına ve O’nun kendilerine olan lütfuna bağlıyorlardı. Onlara göre bulundukları yol değil, inandıkları ve yaşadıkları dini değiştirmek dalaletti. Bu itibarla Kur’an-ı Kerim’de Allah’ın rızkını dilediğine bol ve geniş olarak, dilediğine de kısarak verdiğinin bildirildiği ayetler bu bağlamda müşriklere verilen bir mesaj olarak değerlendirilebilir. Allah’ın malı ve rızkını insanlara az veya çok vermesi imtihan içindir. Dünyada dindarlıklarının veya Allah’ın rızasını kazanmış olmalarının bir ölçüsü değildir.¹⁶⁵

Ayrıca bu ayet için ilk kaynaklarda nuzûl döneminde yaşanan kuraklıkla ilgili değerlendirmeler yapıldığına da rastlanır.¹⁶⁶ Ayetlerin anlamının belirlenmesinde, konu bütünlüğünün ve siyak-sibakın göz önünde bulundurulmasının önemine dikkat çekmiştik. Tarih bilgisinden metin bağlamını anlamaya yardımcı arka plan olarak yararlanıldığında şöyle bir değerlendirme yapılabilir.

¹⁶⁴ 29/’ Ankebût:63 “*Yine onlara, ‘Göklerden su indirip de onunla ölü toprağa hayat veren kimdir?’ diye sorsan, hiç tereddütsüz ‘Allah’tır’ derler. De ki: ‘Hamd Allah’a mahsustur; ama onların çoğu akıllarını kullanmazlar.’*”

¹⁶⁵ İsmail Kılıç, *Kur’an’a Göre Müşriklerin Zihin Dünyası* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), ss.110-111, 120.

¹⁶⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, c.3, s.682.

Allah'ın rızık dilediği gibi dağıttığını belirten ayetin öncesindeki konu akışı, insanın sahip oldukları hakkındaki yanlış ve yersiz kanaatlerini eleştirir. Kişinin bir zarara uğradığında Allah'a yalvardığı, kendisine Allah tarafından nimet verildiği zaman da bunu bir bilgi üzerine elde ettiğini söylediği bildirilir. Ayetin devamında ise bunun aslında onlar için bir imtihan olduğu, öncekilerin de benzer şeyler söyledikleri, ancak elde ettikleri onlara bir fayda vermediği gibi, işledikleri kötülükler sebebiyle de cezalandırıldıkları anlatılmaktadır. Bu şekilde muhataplar da haksızlık etmeleri halinde işledikleri kötülüklerin karşılığı ile cezalandırılacaklarına dair uyarılmaktadırlar. Zira elde ettikleri nimetler, üstünlükleri sebebiyle değil, Allah'ın takdiriyle onlara verilmiştir. Burada insanın dünyada sahip olduklarının Allah'ın dilemesi ile eksik veya fazla olabileceğine, zarar görünce Allah'a yönelen insanın nimeti bulunca da yine O'na şükretmesi gerektiğine işaret eden ayet, aynı zamanda Allah'ın tasarrufu hakkında ve O'nun ilah olarak etkinliğine vurgu yapan genel bir bilgi vermektedir.

1.2. Muhataplar

İnsan, esasen Allah ile arasında var olan ontolojik münasebetin neticesi olarak aklın da yardımıyla yaratıcısını tanıyıp, O'nun çizdiği istikamette ahlaklı ve erdemli bir hayat yaşayabilir. Ancak çoğu zaman da zihnî ve manevî kapasitelerini kullanmayan insanın tevhid çizgisinden uzaklaştığı bilinen bir gerçektir. İşte bu durumda Allah, elçileri vasıtasıyla kendini hatırlatmak amacıyla sözlü bir iletişim başlatır. Kur'an-ı Kerim, Allah'ın bu maksatla insanlığa son hitabıdır.¹⁶⁷

¹⁶⁷ Albayrak, *Tefsir Usûlü*, s.71.

M. 7. asrın başlarına tekabül eden bu hitabın anlaşılması, o dönem itibarıyla Allah'ın sözüne muhatap olanların içinde bulundukları sosyal ve kültürel ortam, dinî ve ahlakî yaşantıları, fikrî yapıları gibi konularda tarihsel arkaplan bilgilerini zarurî kılar. Zira bütün bunlar aynı zamanda muhatapların Allah'ın hitabına olumlu ya da olumsuz cevap vermelerinin altında yatan faktörlerdir.

Mekke döneminin ortalarında nazil olan Zumer suresinde tevhid davetinin belli bir aşamaya geldiğini, muhatapların davete olumlu ya da olumsuz cevap verme açısından aralarında net bir karşılaştırma yapılabilecek kadar kesin çizgilerle ayrıştığını daha önce belirtmiştik. Bu muhatap grupların tahliline geçmeden evvel, Hz. Muhammed'in genelde Allah'ın elçisi olarak, özelde ise surenin indiği dönem itibarıyla içinde bulunduğu durumu resmeden ayetleri inceleyeceğiz.

1.2.1. İlk Muhatap: Hz. Peygamber

Peygamber olarak Allah'ın kendisine vahyettiği ilahî mesajları yakın ve uzak çevresine iletmekle yükümlü olan Hz. Muhammed, doğal olarak Allah kelamının da ilk muhatabıydı.

Kur'an-ı Kerim'de Hz. Peygamber'in risalet görevine vurgu yapan pek çok ifade ve tanım bulunmaktadır. Ayrıca “de ki (قُلْ)” hitapları da onun mesajları iletme görevine işaret eder. Zumer suresinde hem bu ayetlerin hem de kendisine doğrudan hitap eden ayetlerin içeriğini inceleyeceğiz.

1.2.1.1. İlahî Mesajları İnsanlara İletme Görevi

Zumer suresinde Hz. Peygamber'in elçilik vazifesine 33. ayette işaret edilmiştir. Ayette geçen “doğruyu getiren” ifadesi ile ilgili çeşitli yorumlar bulunmakla birlikte ağırlıklı görüş Allah'ın elçisinin kastedildiğidir.¹⁶⁸ Getirdiği doğru, vahiydir ve onu Allah'tan aldığı şekliyle muhataplarına iletmekle görevlidir. Bu durum ayette: “*Gerçeği getiren kişiye ve onu tasdik edene gelince, işte takva sahipleri onlardır.*” şeklinde beyan edilmiştir.

Hz. Peygamber'in elçilik görevine işaret eden bu ayetteki *eş-şıdk* kelimesinden başka Zumer suresinde ilahî mesajları ifade eden farklı kelime ve kavramlar da kullanılmıştır. Hatta surede nübüvvete dair vurgunun bu kavramlar aracılığıyla daha ziyade vahiy üzerine odaklı olduğu söylenebilir. Surede Kur'an-ı Kerim'in kastedildiği kelimeler şöyle sıralanabilir:

eş-Şıdk (الصِّدْق): Bu kelime *ş-d-k* kökünden türemiştir. Sadece Zumer suresinin 32. ve 33. ayetlerinde marife bir isim olarak geçtiğini ve kaynakların çoğuna göre Kur'an-ı Kerim'e işaret ettiğini daha önce belirtmiştik. Hem mastar hem de isim olarak kullanılan *şıdk*, hakikati konuşmak, gerçeğe uygun bilgi vermek, vaadine sadakat göstermek, doğruluk, dürüstlük, güvenilirlik gibi anlamlara gelir. Nisâ suresinde iki defa¹⁶⁹ Allah'ın sözü anlamında *hadîs* ve *kavl* kelimeleriyle birlikte ism-i tafdil formunda geçer ve Allah'tan daha doğru sözlü kimsenin olmadığını vurgulamak için kullanılır. Allah tarafından indirilen Kur'an, anlattığı, bildirdiği her konuda mutlak doğrudur, dünya ve

¹⁶⁸ Muhsin Demirci, *Kur'an Tefsirinde Farklı Yorumlar* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2017), c.3, ss.29-30.

¹⁶⁹ 4/Nisâ':87; 4/Nisâ':122

ahirete ilişkin söylediği, haber verdiği her şey mutlak gerçektir ve mutlaka gerçekleşecektir.¹⁷⁰

Ayette *şiddk*, yani doğru kelimesiyle kastedilen Kur'an-ı Kerim'i getiren ve tasdik eden kimseler ism-i mevsul ile müphem olarak anlatıldığı için burada kimlerin kastedildiğine dair kaynaklarda çeşitli yorumlar bulunmaktadır. Bunlardan gerçeğe en yakın olan Kātāde, Muḳātil b. Suleymān, 'Abdurrahmn b. Zeyd gibi otoritelerden gelen Kur'an-ı Kerim'i getirenin Hz. Peygamber onu tasdik edenin ise bütün müminler olduğu şeklindeki yorumdur. Bununla birlikte yine kaynaklarda farklı bazı değerlendirmelerin bulunması nuzûl asrında yaşanan canlı tabloları canlandırma amacına yönelik gayretlerin sonucu gibi görünmektedir. Örneğin Hz. Ali'nin *şiddk* getirenin Hz. Peygamber, onu tasdik edenin Hz. Ebû Bekir olduğunu söylediği, Mucāhid'in ise tasdik eden ifadesiyle Hz. Ali'nin kastedildiğini söylediği rivayet edilmiştir.¹⁷¹

el-Kitāb (الكتاب): Kur'an-ı Kerim için kullanılan özel isimdir. Zümer suresinin 1., 2., 23. ve 41. ayetlerinde olmak üzere Kur'an-ı Kerim'in Allah tarafından indirildiği vurgulanarak dört defa geçer. Bu ayetlerden son ikisinin metin bağlamında aynı zamanda Kur'an-ı Kerim'in hidayete giden doğru yolu gösterdiği, Allah'ın insanın hidayetini dilemesinin onun vahye kulak vermesi ve ittibâ etmesinin neticesi olabileceğinin vurgulanması dikkat çekicidir. İnsanın hidayet veya dalaletinin Allah'ın meşietine bağlandığı ayetlerde aslında belirleyici olanın insanların Allah'ın sözüne uyma iradesini gösterebilmeleri olduğu 41. ayette şu şekilde anlatılmaktadır: “*Biz sana, insanlar için gerçeği ortaya koymak üzere kitabı indirdik; artık kim doğru yolu izlerse kendi iyiliği için*

¹⁷⁰ Zülfikar Durmuş, *Kur'an'a Göre Kur'an* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012), ss.127-129.

¹⁷¹ Muḳātil b. Suleymān, *Tefsīru Muḳātil*, c.3, s.677; Ṭaberī, *Cāmi 'u'l-Beyān*, c.20, ss.204-205.

izlemiş olur, kim de yoldan saparsa kendi aleyhine sapmış olur; sen onlardan sorumlu değilsin.”

Kur’ānen ‘Arabiyyen (قُرْآنًا عَرَبِيًّا): “Arapça bir Kur’an” ifadesi Kur’an-ı Kerim’de toplam altı kere geçer. Zümer suresi 28. ayette Allah kelamının Arapça bir Kur’an olarak indirildiği, kendisinde hiçbir “eğrilik” (عوج) yani herhangi bir karışıklık, çelişki, şüphe veya ihtilaf bulunmadığı ve insanların iyice düşünüp ibret alabilmeleri için her türlü örneğin tafsilatlı bir şekilde açıklandığı vurgusuyla birlikte anlatılmaktadır. Kur’an-ı Kerim’in dilinin Arapça olması Allah’ın her peygamberi kendi kavminin diliyle göndermesi gerçeğiyle ilgilidir.¹⁷² Hz. Peygamber ve çağdaşları da Arap olduğu için doğal olarak bu iletişim ilk muhatapların diliyle gerçekleşecektir. Bunun anlamı, mesajı bütün insanlığı kapsayan ve hitabı tüm insanlar için bağlayıcı olan Kur’an-ı Kerim’in hedeflediği ıslah ve irşad hareketine yönelik iman ve ahlak ilkelerinin ilk muhatapların diliyle, aracılığıyla ve örnekliğinde diğer çağlara ve insanlara ulaşmasıdır.¹⁷³

Aḥsene’l-Ḥadīṡ (أَحْسَنَ الْحَدِيثِ): Bu terkinin Kur’an-ı Kerim’de sadece bu surede geçtiği ve Kur’an-ı Kerim’in kastedildiği daha önce ifade edilmişti. Zira 23. ayette “Allah, sözün en güzelini indirdi.” ifadesi ile vahiy kastedilmiştir. Bu gerçek sure ve Kur’an bütünlüğü çerçevesinde gayet açık olduğu halde kaynaklarda bu ayetle ilgili sebep ifade eden ilginç bir rivayet bulunmaktadır. ‘Abdullāh b. ‘Abbs’dan gelen rivayete göre o şöyle demiştir: “Bir gün Ashab: “Yâ Rasûlallah! Bize bir şeyler anlatsaydınız” demişti. Bunun üzerine ayet nazil oldu.¹⁷⁴ Başta Ṭaberî olmak üzere birçok kaynakta zikredilen bu

¹⁷² 14/İbrāhīm:4

¹⁷³ Durmuş, *Kur’an’a Göre Kur’an*, s.131.

¹⁷⁴ Ṭaberî, *Cāmi’u’l-Beyān*, c.20, s.193.

rivayetin sebep ifade etmesi sebep-i nuzûl rivayetlerinin metin ve mantık açısından da sorgulanması gerekliliğini ortaya koymaktadır.

el-*Kavl* (الْقَوْلُ): Konuşmak, söylemek, haber vermek, hitap etmek anlamlarına gelen kelime, Kur'an-ı Kerim'de yüze yakın yerde “konuşulan söz” anlamında geçer. Bunlardan çoğu insan sözü için kullanılırken az bir kısmı ile Allah'ın sözü kastedilir. Allah'ın sözü ise bu surede özellikle “vahiy” kelimesiyle eş anlamlı kullanılmıştır. Bu kelimenin vahiy ile eş anlamlı kullanıldığını ilk olarak erken dönemde nazil olan Muzzemmil suresinin başında görürüz. Sure içinde *el-kavl* (الْقَوْلُ) kelimesinin de “sözün en güzeli” anlamında vahye işaret ettiğini, “الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ” ibaresinden anlıyoruz. Buradaki kullanım yukarıda geçen ve yine vahiy kelimesiyle eş anlamlı kullanılan *aḥsene'l-ḥadīṣ* (أحسن الحديث) terkihiyle aynı manayı ifade etmektedir.

Zumer suresinde “de ki” hitabının geçtiği 10. ayette iletilmek istenen söz Hz. Peygamber'in dilinden inananlara yönelir. Müminler için uyarı ve yönlendirme bulunan bu ayette elçinin dilinden aktarılması istenen sözün “Ey kullarım” şeklinde başlaması, Kur'an'ın hitap olma durumunun bir neticesidir. Kulların nispeti esasında Allah'a yapılır. Ancak konuşma dilinin üslubu yazıya bu şekilde yansımıştır. Ayetin içeriğinde inananlara takva, iyilik, sabır tavsiye ve telkin edilir. Bunun dışında “de ki” hitabının yer aldığı ayetlerin söylemi inkarcılara yönelir. Allah'ın elçisi ile inkarcılar arasında geçen diyaloglarda Hz. Muhammed'in aktarmasını istediği sözler davetle ve müşriklerin ulûhiyet anlayışındaki sapkınlıklarla ilgilidir. Hz. Peygamber'in “onlara söyle” hitabıyla vazifelendirildiği ayetler ve konuları şu şekildedir:

- 11-14. ayetlerde Hz. Peygamber'in müşriklere sadece Allah'a kulluk ile emrolunduğunu ve karşı gelmesi halinde Allah'ın azabından korktuğunu bildirmesi,

- 15. ayette müşriklere meydan okuyarak Allah'tan başka varlıklara tapmaları halinde başlarına gelecek azabı haber vermesi,
- 38. ayette yine müşriklere Allah'tan başka taptıklarının zararı ortadan kaldırmaya veya rahmete engel olmaya güçlerinin yetip yetmeyeceğini sorarak tevhidi vurgulaması,
- 39. ayette tevhid davetine aldırış etmemeleri ve inat etmelerine karşı yine meydan okuyucu bir üslup ile aşağılanmanın ve kalıcı azabın başlarına geleceğini bildirmesi,
- 43. ve 44. ayetlerde Allah'a yaklaşmakta aracı olmalarını umdukları putların böyle bir yetkisi olmadığını, bütün yetkilerin Allah'a ait olduğunu vurgulayarak tevhide davet etmesi,
- 53. ayette inkarcılara içinde bulundukları küfür, kibir ve azgınlıkla haddi aşmış olsalar bile tevbe ederek Allah'ın rahmetine yönelmeleri noktasında kuşatıcı bir çağrı daha yapması,
- 64. ayette ise, yine inkarcılara Allah'tan başkasına kulluk etmeyi kendisine emretmeleri halinde kesinlikle böyle bir şirk tutumu içinde bulunmayacağını bildirmesi Hz. Peygamber'e emredilmiştir.

Kur'an-ı Kerim'de “de ki” hitabının bazı formlarını Hz. Peygamber'in şahsında muhataplara öğretilen dua cümleleri olarak görürüz. Surenin 46. ayetinde buna bir örnek olarak Hz. Peygamber'in Allah'a yönelirken zikredebileceği bir dua cümlesi bulunmaktadır: “*De ki: ‘Ey gökleri ve yeri yaratan, duyular ötesini ve duyular âlemini bilen Allah'ım! İhtilafa düştükleri konularda kulların arasında hükmü sen vereceksin.’*”

1.2.1.2. Hz. Peygamber'in Şahsına Yönelik Uyarılar

Zumer suresinin nazil olduğu dönemde Hz. Peygamber ile Mekke'deki ileri gelen müşrikler arasındaki iletişimin devam ettiği, ancak ilişkilerin gerilimin ileri bir safhasında olduğu anlaşıyor. Bu aşamada ilahî mesajların Hz. Peygamber'in hem kulluk hem de elçilik göreviyle ilgili hatırlatmaları içerdiğini aynı zamanda karşılaştığı tepkilere ve zorluklara karşı da onu teselli edip desteklediğini görüyoruz.

1.2.1.2.1. Tevhid Bilinci ile Kulluk Etme Emri

Hz. Peygamber'in şahsında tevhid vurgusu, *h-l-ş* kökünden türeyen *ihlās* kelimesi ile yapılmıştır. Surenin hemen girişinde yapılan bu vurgu, Allah'ın elçisine hitaben kitabı (vahyi) indirdiğini beyan etmesinin ardından, bir anlamda vahyin esas inme sebebini açıklar niteliktedir: *“Biz bu kitabı sana gerçeğin bilgisi olarak indirdik; öyleyse içten bir inanç ve bağlılık göstererek sadece Allah'a ibadet et.”* Hz. Peygamber'e sadece Allah'a yönelmesi ve ilahlık sıfatı yakıştırılan her şeyden uzak durması emredilerek tevhid bilinci pekiştirilmektedir.

Surenin ilerleyen bölümlerinde aynı vurgu, yukarıda ifade edildiği gibi, bu kez Hz. Peygamber'in inkarcı muhataplara iletmesi için “de ki” hitabı ile yapılmıştır: *“De ki: Kuşkusuz ben, kendisine içten bir inanç ve bağlılık göstererek Allah'a ibadet etmekle yükümlü kıldım.”* Bu ayetlerde tevhid ilkesi Hz. Peygamber'in dilinden müşriklere karşı ikrar ve teyit edilmektedir. Aynı zamanda bu ayetlerde surenin indiği döneme ait müşriklerin eylemlerini ve söylemlerini yansıtan tablolar bulunduğu kaynaklarda geçen bazı rivayetlerden anlaşılmaktadır.

Rivayetlere göre, Kureyş'in inkarcıları, Hz. Peygamber'e "Bize getirdiğin bu dine seni sevkeden nedir? Baban 'Abdullāh'ın, deden 'Abdulmuṭṭalib'in ve kavminin ileri gelenlerinin dinini görmez misin? Onlar Lât, Uzzâ ve Menât'a tapmaktadırlar. Sen de onlara uysan ya!" dediler de bunun üzerine ayetler indi.¹⁷⁵

Müşriklerin bu eylemlerinin ve söylemlerinin sebebi, Hz. Peygamber'in zihnini karıştırmak ve onu bu davet işinden vaz geçirmek idi. Surenin genel çerçevesinden ve ayetler hakkında varid olan bazı rivayetlerden anlaşıldığına göre müşrikler o dönemde Hz. Peygamber'e putlarına olan bağlılıklarını bildirerek onun da atalarının kurduğu şirk düzeninden ayrılmaması gerektiği yönünde telkinde bulunuyorlardı. Bu itibarla Peygamber'in şahsında tevhidi vurgulayan ayetlerin onun imanını ve peygamberlik vazifesini tahkim ve takviye etmek için nazil olduğu söylenebilir. Yoksa peygamber olarak zaten bu tarz sapkınlıklardan korunmuştur. Müşriklerin tevhid davetinin ciddiyetini bozmak, farklı düşünce ve gerekçelerle bulandırmak istemelerine karşılık, ilahî mesajlar böyle bir duruma asla müsaade edilmeyeceğini beyan etmektedir.

1.2.1.2.2. Amellerinin Boşa Gitmesi Uyarısı

Zumer suresinin indiği dönemde müşriklerin Hz. Peygamber'in davetinin hızını kesmek, daha fazla insanı etkilemesine engel olmak için büyük bir çaba göstermeye devam ettikleri anlaşılıyor. Surenin 64. ayetinde onların bu amaçla yapmış oldukları teklifler dikkati çekmektedir: *De ki: "Ey cahiller! Bana Allah'tan başkasına kulluk etmemi mi teklif ediyorsunuz?" Sana ve senden öncekilere şöyle vahyedildi: "Eğer*

¹⁷⁵ Mukātil b. Suleymān, *Tefsīru Mukātil*, c.3, s.672; Vāhidī, *el-Vasīf*, c.3, s.574.

Allah’a ortak koşarsan bilmiş ol ki yaptıkların boşa gidecek ve mutlaka hüsrana uğrayanlardan olacaksın.” “Hayır! Yalnız Allah’a kulluk et ve şükredenlerden ol!”

İslam tarihi kaynaklarında inkarcı müşriklerin Mekke dönemi boyunca Hz. Peygamber’i yeni getirdiği dinden vazgeçirmeye çalıştıklarına dair birçok rivayet bulunmaktadır. Onlar, Hz. Peygamber’e amcası aracılığıyla veya doğrudan gelerek atalarının dinine ve geleneklerine bağlı kalması ve yapmış olduğu tevhid davetinden vazgeçmesi durumunda ne isterse vereceklerini söylüyorlardı. Bu şekilde Hz. Peygamber üzerinde baskı kurup en azından aralarında orta bir yol bulmak için çabalayan inkarcılar gösterdikleri çabaların neticesi olarak da çeşitli pazarlıklar yapıyor ve uzlaşma tekliflerinde bulunuyorlardı.¹⁷⁶ Zümer suresinin 64. ayetine de böyle bir tablonun yansıdığı görülmektedir. Zira onlar bu teklifler çerçevesinde Hz. Peygamber’e “Sen bizim ilahlarımıza taparsan biz de senin ilahına taparız.” diyorlardı.

Aslında onların bu ısrarlarının ve hırslı tutumlarının cevabı davet sürecinin başlarında Kâfirûn suresi ile Hz. Peygamber’in dilinden ve onun bu konudaki kararlılığını vurgulayıcı bir şekilde verilmişti. Ancak İslam davetini ortadan kaldırma konusunda ümidini kesmeyen müşriklere karşı, bu kez Zümer suresinde Hz. Peygamber’in kararlılığı pekiştirilerek inkarcılara aldırış etmemesi gerektiği, şayet onlara itibar ederse amellerinin boşa gideceği ve hüsrana uğrayanlardan olacağı haber verilmektedir. Bu ikazların yapıldığı 65. ayette “eğer ortak koşarsan, şirke düşersen” anlamında bir ifade geçmektedir. Esasen bir peygamber için Allah’tan başkasına yönelmek, şirk içeren bir davranışta bulunmak söz konusu olmayacağı için bu uyarıların Hz. Peygamber’in şahsında diğer müminlerin dikkatini çekmek için yapıldığı anlaşılmaktadır. Aynı

¹⁷⁶ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Ta’rîhu’l-Umem ve’l-Mulûk* tah. Muhammed Ebu’l-Fağl İbrâhîm (Kahire: Dâru’l-Ma’ârif, 1967), c.2, ss.326-327; İbn Hişam, *es-Siretu’n-Nebeviyye*, c.1, ss.333-334.

zamanda bu söylemin amacının Hz. Peygamber'in motivasyonunu artırmak, müminlere sağlam bir model oluşturmak, kafirlere ise istediklerini asla elde edemeyeceklerine dair kesin bir duruş sergilemek olduğu söylenebilir.

1.2.1.2.3. İnsanlara Karşı Görevinin Sadece Tebliğ Etmek Olması

Kur'an-ı Kerim'in birçok ayetinde Hz. Peygamber'in görevinin sadece ilahî mesajları insanlara iletmek, onlara doğruyu bulmaları için yol göstermek olduğu, onların imanlarından sorumlu olmadığı belirtilir. Özellikle bu hatırlatmalar davet karşısında inkarcılar cephesindeki direncin arttığı dönemde daha sık görülür. Çünkü Hz. Muhammed, rahmet peygamberi olarak herkesin iman etmesini ve başlarına gelecek azaptan kurtulmasını istemiştir. Ancak Allah, 41. ayette elçisine görevinin sınırlarını hatırlatmış, halkı imana zorlamakla mükellef olmadığını bildirmiştir.¹⁷⁷ Hidayet ve dalalet arasında seçim yapan insan üzerinde Hz. Peygamber'in tebliğ etmekten başka bir etkinliği olmadığına, onları hidayete zorlamak gibi bir görevi bulunmadığına işaret etmek üzere: “*Sen onlardan sorumlu değilsin.*” buyurmuştur. Yani ‘sen onları hidayete erdirmek için zorlayıcı değilsin.’ demektir. Çünkü teklif, seçme hürriyetinin olduğu yerde anlam ifade eder. Kul, tercihlerinden sorumlu olduğuna göre hür iradesinin seçimine göre muamele görecektir.

Ayrıca surenin 19. ayetinde hakkında ahiret azabının kesinleştiği kimseyi Peygamber'in ateşin içinden asla kurtaramayacağı teyid edilmektedir. Çünkü onun görevi Kur'an-ı Kerim'de sadece insanlara tebliğ etmek olarak tanımlanmıştır. Ateşi boylayacak olan kimse ise, Allah'ın verdiği akli ve özgür iradeyi kullanarak Hz. Peygamber'in

¹⁷⁷ Câbirî, *Fehmu'l-Kur'an*, c.1, s.150.

aracılığı ile kendisine yapılan uyarıları dikkate almak yerine inkar yolunu seçmiş ve bu tercihinin neticesi olarak azabı hak etmiştir: “*Hakkında azap hükmü kesinleşmiş kimseyi, sonuçta ateşi boylayacak olanı sen mi kurtaracaksın?*”

1.2.2. İnananlar

Vahyin bidayetinden itibaren özellikle Mekke döneminde en merkezi olgu tevhid olduğu için Hz. Peygamber’in çağrısı karşısında muhatapların tepki ve tutumları tevhit davetinin neticeleri bakımından ele alınmalıdır. Zümer suresinin nazil olduğu dönemde Hz. Peygamber’in davetine olumlu veya olumsuz cevap verenlerin daha net tasvirlerle anlatıldığı görülmektedir. Surenin 17. ve 18. ayetleri ona inananların eski cahili anlayışlarını ve alışkanlıklarını terk ederek Allah’a yöneldiklerini anlatır. Bu itibarla şimdi sözü edilecek muhatap grubun vahyin gerçekleştirmek istediği hedeflere ulaşan grup olduğunu söyleyebiliriz.

1.2.2.1. Sahte İlahlardan Uzak Durma ve Allah’a Yönelme

Kur’an-ı Kerim’in özellikle 13 yıllık Mekke döneminin başlıca hedefi, şirk düzeninin hâkim olduğu bir toplumun fertlerinin bu düzeni ve şirk koştuıkları bütün unsurları terk ederek Allah’a yönelmelerini sağlamaktır. Dolayısıyla puta tapmanın batıllığını kabul edip, Allah’tan başka ilah olmadığını kabul edenler her dönemde övülmüş ve müjdelenmiştir. Zümer suresinin 17. ayeti buna örnektir: “*Sahte tanrılara kulluk etmekten kaçınan, yüzünü ve özünü Allah’a çevirenlere müjdelersun.*”

Kur’an-ı Kerim’in anlaşılmasında üslup özelliklerinin öneminden bahsetmiştik. Bu özelliklerinden en önemlisi her ne kadar hitap olsa da ayetlerin art arda gelişinde

büyük bir tenasüp ve konu bütünlüğünün bulunmasıdır. Bunun yanında karşıtlıkların bir arada ve belli bir insicam içinde dikkatlere sunulması da Kur'an'ın önemli anlatım özelliklerindendir.

Surenin 15. ve 16. ayetlerinde Allah'tan başka putlara tapanların ve şirkten vazgeçmeyenlerin başlarına gelecek kötü akıbet anlatıldıktan hemen sonra bu kimselerin azaptan kurtulmak için geliştirmeleri gereken olumlu davranışlar ve bunun örnekleri inananların özellikleri olarak anlatılmaktadır. Dolayısıyla hem konu akışı hem de Kur'an-ı Kerim'in karşıt durumları bir araya getirerek anlatım özelliği ayetin muradını ortaya koymaktadır. Ancak özellikle ilk dönem müfessirlerinin yorumları veya ayetleri somut hadiselerle bağdaştırma gayretleri neticesinde bu ayetle ilgili olarak farklı rivayetler aktarılmıştır. Bu rivayetler 17. ayetin İslam öncesinde hanif olarak isimlendirilen kimseler hakkında indiğini beyan eder. Bu çerçevede ayetle ilgili olarak Hz. Peygamber'in risaletinden önce de şirkten ve putlara tapmaktan uzak duran kişilerin isimleri kaynaklarda zikredilmiştir.

Erken dönem kaynaklarında bulunan bilgilere göre Zümer suresinin 17. ayeti Peygamber gönderilmeden önce de tevhid inancı üzere olduğu bilinen bir grup hakkında nazil olmuştur. O grup, Allah'tan başkasına ibadet etmekten uzak durmuştur. Ayet bu kişileri övmek için indirilmiştir. İbn Zeyd de: "Bu ayet, üç kişi hakkında inmiştir. Onlar cahiliye devrinde *lā ilāhe illallah* derlerdi. Bu üç kişi: Zeyd b. 'Amr, Ebū Zerr el-Ğıfārī ve Selmān el-Fārisī'dir." demiştir.¹⁷⁸

Anlaşıldığına göre ayette geçen *ṭāġūt* kelimesi ve ondan uzak duranların övülmesi, nuzûl sürecinde yaşanan canlı bir tabloyu yansıtmak yerine risalet öncesi döneme atıf yapıldığı yönünde yorumlara sebep olmuştur. Oysa suredeki konu akışı ve

¹⁷⁸ Taberī, *Cāmi 'u'l-Beyān*, c.20, s.185; Vāhidī, *Esbābu Nuzūli'l-Kur'ān*, s.382.

mevcut tablo, Kur'an-ı Kerim'in inzar ve tebşir eksenli olarak karşıtlıkları bir araya getirme üslubuna güzel bir örnektir.¹⁷⁹ Hemen öncesindeki ayetlerde şirki ve putları terk etmeyenler başlarına gelecek azap ile uyarıldıktan sonra şirkin her çeşidini kapsamına aldığı için özellikle kullanılan bir ifade olarak *tāğūttan* sakınanlar, uzak duranlar, uzaklaşanlar müjdelenmektedirler.

Bazen ayetlerin nuzûl sebebi olarak bilinen ya da ayetin belirli kişilerle veya olaylarla ilişkisi kurulduğu için kaynaklara giren rivayetlerin aslında oradaki konu akışıyla uyumlu olmadığı görülür. Bu durumda konu bütünlüğü dikkate alınarak ve ayetlerin öncesinde veya sonrasında yer alan ayet gruplarıyla bağlantıları kurularak anlamlandırılmaları daha doğru olur. Mümkün olduğu kadar öncelikle Kur'an'ın metin bağlamından yararlanılmalı, rivayetler ise anlam ve akışla uyumlu oldukları sürece değerlendirilmelidir.¹⁸⁰

1.2.2.2. Sözü Dinleme ve En Güzeline Uyma

Zümer suresinde Allah'ın müjdelediği kullarının özelliklerinden biri 'söz'ü dinleyip en güzeline uymalarıdır. 18. ayette geçen 'söz' kelimesi ile kastedilen vahiydir ve bağlam dikkate alındığında insanın vahye kulak verip ona uyma iradesi göstermesinin Allah'ın hidayete erdirmesi için ön şart olduğu anlaşılmaktadır. Bunun için de akıl sahibi olmanın önemine vurgu yapılır: *“Söylenenleri dinleyip de en güzeline uyan kullarımı müjdele! İşte Allah'ın doğru yolu buldurduğu kimseler onlardır, asıl akıl, iz'an sahipleri de onlardır.”*

¹⁷⁹ Kur'an-ı Kerim'in anlatım özellikleri hakkında bkz. Hatice Görmez, *Kur'an-ı Kerim'in İkili Anlatım Üslubu Bağlamında Terğib ve Terhib* (İstanbul: KURAMER, 2017), ss.61-70.

¹⁸⁰ Derveze, *Kur'an'ı Anlamada Usûl*, ss.195-196, 296-297.

Kur'an-ı Kerim'de hidayet ve dalaletin Allah'a nispet edildiği ayetler, kulun iradesi ekseninde her zaman tartışılmıştır. Bu konuyla ilgili ayetlerde kulun hidayete ermesi veya dalalete düşmesi Allah'ın fiili olarak zikredilmektedir. Ancak bunun sebebinin insan iradesinin devre dışı olması değil, Allah'ın mahlûkat üzerindeki mutlak hâkimiyetinin ve etkinliğinin vurgulanması olduğu söylenebilir. Zira bu ayetlerin çoğunun metin bağlamına bakıldığında, hidayete kavuşmak için öncelikle kulun iradesinin etkin olduğuna ve kendisine iletilen vahye kulak vermesi gerektiğine dair işaretler bulunduğu görülür. Özellikle Zümer suresinde Kur'an ayetlerinin indirilmesiyle ilgili ayetlerin hidayet ve dalaleti anlatan ayetlerle yakın bir anlam ilişkisi içerisinde zikredildiği fark edilmektedir. Demek ki hidayete ermek için insanın nefsanî hırs ve arzularından, ön yargılarından uzak bir şekilde kalbini Kur'an mesajına karşı açması ve yumuşatması şarttır. Nitekim Kur'an ayetlerine bütün olarak bakıldığında Allah'ın zalim, fasık, niyetleri ve ahlakları bozuk kimseleri saptırma, yani sapkınlıkta bırakma; iyi niyetleriyle vahyi dinlemeye, anlamaya ve ona uymaya çalışanları ise doğru yola iletme iradesi gösterdiği anlaşılar.

Ayetin sonunda ise bütün bunlar üzerinde ancak akıl sahiplerinin düşünüp ibret alacağı beyan edilmektedir. Ayette geçen *lubb* kelimesi “bir şeyin özü, cevheri, hâlis ve iyi olanı” anlamlarına gelmektedir. Akıl da insanda bulunan şeylerin en değerlisi ve özü olduğu için *lubb* kelimesiyle ifade edilmiştir.¹⁸¹ Kelimenin aklın kemale ermiş hâlini ifade ettiği de söylenmiştir. Bu sebepten dolayı *ulu'l-elbâb* terkihi, temiz akıl sahipleri, üstün akıl sahipleri gibi tabirlerle de tanımlanmıştır. Bu özellikteki bir akla ise ancak iman eden kimselerin sahip olabileceği belirtilmiştir.¹⁸² *Ulu'l-elbâb* lafzının, Zümer suresinin 18.

¹⁸¹ Hâlîl b. Ahmed, *Kitābu'l-ʿAyn*, c.8, ss.316-317; İsfahānî, *el-Mufredāt*, s.449.

¹⁸² Fahreddin er-Râzî, *Mefātīhu'l-Ġayb* (Beyrut: Dāru İhyāi't-Turāsi'l-ʿArabī, 1420/1999), c.9, s.459.

ayetinde iman ederek hidayete erdirilen kimselerle aynı bağlamda kullanılması da tespit edilen bu hakikatleri desteklemektedir.¹⁸³

Allah'ın elçileri aracılığıyla yaptığı kulluk davetine uymak ve elçilerin izlerini takip etmek 'ittibâ'nın gereklerindendir. İnsanın yapması gereken aklın kılavuzluğunda, hür iradesiyle ve tercihlerinin sonucunun farkında olarak davet edildiği tevhid dinine ve o dinin kurallarına uymasındır.¹⁸⁴ Nitekim 18. ayette Allah'ın sözünü, O'nun elçisinden dinleyen mümin muhatapların elçinin getirdiği öğretilerden ve irşadlardan etkilenecek iyiye, doğruya ve erdemli olana yöneldiklerini ve peygamber'e ittibâ etme çabası içinde olduklarını gösteren bir tablo bulunmaktadır.¹⁸⁵

Ayetin devamında ise öncelikle bu öğretiler karşısında inkar ve isyan tavrı içinde bulunan karşıt grubun ateşe gireceğinin bildirildiği olumsuz akıbet, sonrasında ise Allah'ın ve Peygamber'inin yoluna uyanların kavuşacağı uhrevî nimetler muhatapların dikkatine sunulmuştur. Bu şekilde muhataplardan tercihlerinin ve gittikleri yolun sonunu bilerek hareket etmeleri istenmiştir.

1.2.2.3. Gece İbadeti

Allah'ın varlığını ve birliğini tanıyıp O'na iman eden müminin, Allah ile arasında doğru bir ilişki tesis ettikten sonra, onu kuvvetlendirmeye ve pekiştirmeye ihtiyacı olduğunu anlayabildiğimiz ayetlerden biri Zümer suresinin 9. ayetidir. Bu ayet iman ile

¹⁸³ Geniş bilgi için bkz. Süleyman Gür, "Kur'an'da Geçen "Akıl Sahipleri" İfadelerinin Anlam ve Tahlili," Turgut Akyüz (ed.), *Akıl Kitabı* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2020) içinde, c.2, ss.38-49.

¹⁸⁴ Erdoğan Pazarbaşı, "İtaat ve İttiba," Mehmet Paçacı vd. (ed.), *Hayat Rehberi Kur'an* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021) içinde, c.3, s.583.

¹⁸⁵ Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, s.509.

davranış arasındaki bu ilişkinin nasıl olması gerektiğine ve bunun önemine işaret eder. Aynı zamanda ayetin öncesiyle irtibatına ve metin bağlamına bakıldığı zaman önemli bir karşılaştırma yapıldığı görülür. Bir önceki ayette sadece sıkıntılı anlarda Allah’a yönelip, rahata erince tekrar şirk koşturmayla devam etmek sûretiyle ikircikli bir tavır sergileyen müşriklerin Allah’a sözde bağlılığı ile gerçek iman sahiplerinin durumu ve duruşu karşılaştırılır: “(Bu adam mı,) yoksa ahiret kaygısıyla ve rabbinin rahmetine nail olma ümidiyle gece vakitlerinde secde ederek, ayakta durarak kendini ibadete veren kişi mi (daha iyi)?”

Cahiliye insanı aslında yaratıcı bir ilah fikrine sahip olmasına rağmen kibri, şeref ve haysiyet anlayışı sebebiyle bu aşkın varlık ile doğru bir ilişki kuramıyordu. Onun mağrur karakteri ve sahip olduğu bağımsızlık ruhu bütün kâinatı idare eden bir iradeye boyun eğmesine izin vermiyordu.¹⁸⁶ Bu ayetlerde mümin ile Allah’a inandığını iddia eden müşrik arasındaki fark, iman etmenin özel ve ayrıcalıklı bir boyutu olduğu belirtilerek vurgulanmıştır. Kişinin hem amelde hem de sözlerinde kulluğunun bilincinde olması, Allah’a olan bağlılığını davranışı ile göstermesi, bunun için de özellikle en sakın ve تنها vakitler olan gece saatlerinin tercih edilmesi ayette öne çıkan önemli hususlardır. Bilindiği gibi risaletin ilk yıllarından itibaren Hz. Peygamber’e dünya meşguliyetinin azlığı, zihni berraklığın yoğunluğu sebebiyle ibadet için gece vakitlerini tercih etmesi tavsiye edilmiştir. Ayrıca gece ibadeti gözlerden uzak bir şekilde Allah’a daha samimiyetle yönelmek açısından da teşvik edilmiştir.

Allah’a yönelmek ve yakınlaşmak amacıyla özellikle gece saatlerine özgü ibadetin vurgulandığı Zümer suresinin 9. ayetinde secde ve kıyamla birlikte *kunuttan* da bahsedilmektedir. İsm-i fail kalıbındaki *kānit* kelimesinin nuzûl sırasına göre ilk defa

¹⁸⁶ Izutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, ss.297-299.

Zumer suresinde geçtiği daha önce ifade edilmişti. Secde, rükû ve kıyam ise erken dönemlerden itibaren inen surelerde bulunmaktadır. Zira bu rükünler Hz. İbrahim zamanından beri var olan ve Kabe’de ya da Kabe avlusunda kulluk ve ibadet amacıyla Hz. Peygamber’in risaletinden önce de müşrikler tarafından bilinen ve yapılan hareketlerdi. Ancak ibadet amaçlı sahip çıktıkları bu gelenekler müşrikler için putlara olan tazim, itaat ve teslimiyetlerinin göstergesiydi.¹⁸⁷

“İtaat, boyun eğme, alçakgönüllülük” gibi manalara gelen *kānit* kelimesinin ise Kur’an-ı Kerim’de Allah’a mutlak bağlılığı ifade ettiği söylenmiştir. İbn Mes‘ūd’dan nakledilen bir rivayete göre, Hz. Peygamber, Kur’an’da geçen bütün *kunūt* lafızlarının “Allah’a itaat” anlamında olduğunu beyan etmiştir.¹⁸⁸ Bu kelimenin 9. ayette namazın rükûnlerinden olan kıyam ve secdeyle birlikte zikredilmesinde insanın taat ve ibadetini rızasını umarak ve bağlılığını sürdürerek sadece Allah için yapması gerektiğine vurgu bulunmaktadır.

Aynı zamanda bu ayetin günlük namaz ibadetinin sayı ve şekil olarak bugün bildiğimiz formundan önceki bir aşamasına işaret ettiği de söylenebilir. Hz. Peygamber’in kendisine beş vakit namaz farz kılınmadan önce gece namazı kıldığına dair hem ayetler hem de bazı rivayetler bulunmaktadır.¹⁸⁹ İlk inen surelerden biri olan Muzzemmil suresinden anlaşıldığı kadarıyla, Hz. Peygamber ilk dönemlerden itibaren gece namazı kılmıştır. İbn ‘Abbās’dan nakledilen bir rivayete göre ise, beş vakit namazın farz

¹⁸⁷ Derveze, *Kur’an’a Göre Hz. Muhammed’in Hayatı*, s.408.

¹⁸⁸ Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Camiu li-Ahkami’l-Kur’an*, çev. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: Buruc Yayınları, 2002), c.15, s.148.

¹⁸⁹ 73/Muzzemmil:1, 2; Ebū Zekeriyā Yahyā b. Şeref b. Mūr en-Nevevî, *el-Minhāc fî Şerhi Şaḥīhi Muslim* (Beyrut: Dāru İhyāi’t-Turāṣi’l-‘Arabī, 1392/1972), c.6, ss.26-30.

kılınmasıyla gece namazı nesholmuştur.¹⁹⁰ Ancak ilk dönemlerde Hz. Peygamber'in ve inananların gece namazını veya diğer namazları nasıl kıldıkları, kıraat olarak ne okudukları tam olarak bilinmemekle birlikte, hadislerden anlaşıldığı kadarıyla o zamana kadar inen ayetleri okuyorlar, ruku ve secdede ise dua ediyorlardı.¹⁹¹

Zumer suresinin 9. ayetiyle ilgili bazı rivayetlere bakıldığında zaman *kānit* (itaat eden)'in kim olduğu hususunda farklı görüşler ortaya koyulduğu ve bu niteliğin çeşitli şahıs isimleriyle ilişkilendirildiği görülür. Yahyā b. Sellām'ın naklettiğine göre bu kimse Rasûlullah, İbn 'Abbās'a göre Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'dir. İbn Ömer, ayette tarif edilen kişinin Hz. Osman, Muḳātil ise 'Ammār b. Yāsir olduğunu söylemiştir.¹⁹² Suredeki akış dikkate alındığında burada genel bir karşılaştırma yapıldığı, maksadın ise mukayese edilen iki insan tipinden doğru davranışta bulunanların bu olumlu davranışlarının pekiştirilmesi olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla ayette geçen niteleme bu duruma uyan herkes hakkında geçerlidir. Diğer görüşlerin ise müfessirler veya raviler tarafından yapılan örnekleme veya yorum kabilinden değerlendirmeler olduğu söylenebilir.

1.2.2.4. Korku ve Ümit Arasında Bulunma

Hz. Peygamber'in çağrısına kulak vererek iman eden müminlerin Allah'a yönelmesinde ve bağlanmasında ahiret olgusu ve bununla birlikte Allah'ın rahmetine erişme umudu önemli motivasyon unsurları olarak gösterilmektedir. Kur'an-ı Kerim'de

¹⁹⁰ Ebū Dāwūd Suleymān b. es-Sicistānī, *Sunen*, "Teṭavvu'" 305, (Beyrut: Muessesetu'r-Risāle Nāşirūn, 2017) s.321 (no:1304); Geniş bilgi için bkz. Cevad Ali, *Cahiliye'den İslam'a İbadet Tarihi*, çev. Muammer Bayraktutar (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), ss.38-40.

¹⁹¹ M. Mahfuz Söylemez, *Cahiliye Arapları Namaz Kılar Mıydı?* (İstanbul: Hikav Yayınları, 2018), ss.130-131.

¹⁹² Muḳātil b. Suleymān, *Tefsīru Muḳātil*, c.3, s.672; Kurtubî, *el-Camiu li-Ahkami'l-Kur'an*, c.15, s.149.

ahiret teması inkarcılar için iman etmemeleri ve durumlarını düzeltmemeleri halinde başlarına gelecek ciddi bir azap tehdidi olarak karşımıza çıkarken inananların gaflete düşmemeleri ve emin olmamaları gereken bir akıbet olarak anlatılır: “(Bu adam mı,) yoksa ahiret kaygısıyla ve rabbinin rahmetine nail olma ümidiyle gece vakitlerinde secde ederek, ayakta durarak kendini ibadete veren kişi mi (daha iyi)?”

Ayette geçen *rahmet* kelimesi, Kur’an-ı Kerim’de çeşitli anlamlara gelen geniş kapsamlı bir kelimedir. Yağmur, rızık, nimet, afiyet, sevgi, yardım gibi dünya hayatıyla, iman, Kur’an, cennet gibi uhrevî alanla ilgili pek çok anlamda kullanılmaktadır.¹⁹³ Kelimenin kökanlamı ise acıma, şefkat, merhamet olup, Kur’an-ı Kerim’de geçtiği yerlerin büyük bir kısmında Allah’a izafe edilir ve merhametin gereği olarak lütufta bulunma anlamını içerir.¹⁹⁴

Zumer suresinin 9. ayetinde inananların Rablerinden diledikleri ve ümit ettikleri belirtilen ‘rahmet’ kelimesiyle, iman ve karşılığında Allah’ın bu kimselere vadettiği cennetin kastedildiği anlaşılmaktadır. Bunun için de fiilî olarak namaz ve ibadetle Allah’a yönelmek ve O’nun rahmetine güvenmek gerekmektedir. Ahiretten sakınmak ise müminler için tehditten ziyade her amelin karşılığının verileceği ahiretin varlığını unutmamak anlamındaki şuur haline yapılan bir vurgudur.

Surenin konu akışına bakıldığında muhataplara yönelik karşılaştırmalı bir üslup kullanıldığı dikkati çekmektedir. Bir önceki ayetin sonunda inkarcı kimsenin cehennemliklerden olduğu bildirilirken bu ayette ise itaatte bulunan kimsenin diğeri ile varılacak yer bakımından aynı olmayacağı vurgulanmış ve itaat edenler müjdelenmiştir. Ancak özellikle gece namazları ile Rablerine yönelen bu imanlı ve itaatkâr kimselerden

¹⁹³ Muḳātil, *el-Vucūh ve’n-Nezāir*, ss.44-46.

¹⁹⁴ Abdulhamit Birışık, “Rahmet,” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.34, s.419.

ibadet ve taatlerine güvenerek akıbetlerinden emin olmaları değil, Rablerinin vereceği ikramlara nail olmak için umutlu olmaları istenmiştir.

İslamî literatürde müminlerin sahip olması gereken bu tutum ve tavır, korku ve ümit arasında bulunma anlamına gelen *beyne'l-ḥavfi ve'r-recā* ifadesiyle formüle edilmiştir. Kulun ameline güvenmeyip Allah'ın rahmetini umarak O'na sığınması gerekir. Bunda insanın kendine çok güvenip Allah'a karşı haddi aşma tehlikesi vardır. Zaten amelinde ve ibadetinde de birçok eksik ve kusur bulunabilir. Korkunun aşırılığı ise kişiyi ümitsizliğe sürükler.¹⁹⁵

1.2.2.5. İnananlara Yönelik Uyarılar

Zumer suresinde “Ey iman eden kullarım” şeklinde Hz. Peygamber aracılığıyla müminlere hitap eden bir tane ayet bulunur. Bu ayette iman eden kulların davranışlarıyla ilgili olarak şu hususlar konu edilmektedir: Kişinin kulluk bilinciyle hareket edip yaratıcısı olan Allah ile doğru bir ilişki tesis etmesi ve bu duyarlılık sayesinde ilahi cezalardan korunması anlamında *takva*;¹⁹⁶ en genel anlamıyla iyilik ve hayır yani iyi davrananların, iyilik yapanların aynı şekilde onları mutlu edecek nimetlere kavuşacaklarını ifade eden *ihsan*;¹⁹⁷ yeryüzünün geniş olduğunu anlatan ibareyle *hicret* ve karşılığının hesapsızca verileceği vadedilen *sabır* ile ilgili vurgular bulunmaktadır. Bu konuların hepsi birbiriyle bağlantılı olup tevhid eksenini etrafında anlam bulur ve özellikle *takva* ve *ihsan*, tevhid bilincinin en üst düzeyde tutulduğu ve bunun insanda süreklilik

¹⁹⁵ Ebu'l-Berekât Hâfızuddîn 'Abdullâh b. Aḥmed b. Maḥmūd en-Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl ve Ḥaḳâiḳu't-Te'vîl*, tah. Mervân Muḥammed eş-Şa'âr (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1996), c.4 s.78.

¹⁹⁶ Demirci, *Kur'an Tefsirinde Farklı Yorumlar*, c.3, s.25.

¹⁹⁷ Mehmet Okuyan, *Kur'an Sözlüğü* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2016), s.247.

kazanıp karaktere dönüştüğü aşamayı temsil eder.¹⁹⁸ Hicret ise bu süreçte karşılaşılan engellemelere ve zorluklara karşı kulluk vazifesinin huzurla yapılabilmesi için alternatif bir yol olarak tavsiye edilmektedir. Daha önce ifade edildiği gibi takva, rızasını kazanmak ve gazabından sakınmak suretiyle Allah’a yakınlaşmayı ifade eden bir kavram olup bunun için de taat, ibadet, iyilik, sabır gibi olumlu davranışların vesile edilmesi gerektiği surenin 10. ayetinden açık bir şekilde anlaşılmaktadır: “*De ki (Allah şöyle buyuruyor): ‘Ey inanan kullarım! Rabbinize karşı gelmekten sakının. Bu dünyada iyilik yapanlar iyilik bulacaklardır. Allah’ın arzı geniştir. Sabredenlere mükafatları hesapsız verilecektir.*”

Bu ayetin nuzûl sebebinin müslümanları hicrete teşvik etmek olduğu görüşü ağırlıktadır. Kur’an-ı Kerim’de ‘yeryüzü’nün ‘geniş’ olduğundan bahseden ifade üç yerde geçmektedir.¹⁹⁹ Medenî bir sure olan Nisâ’ suresinde “*Allah’ın arzı geniş değil miydi? Hicret etseydiniz ya!*” şeklinde geçen ifade ile zalim din düşmanlarının baskı ve zulümleri altında kalarak dinini yaşamayanlar kınanmış ve yaşayacakları kötü akıbetler anlatılmıştır. Nisâ’ suresindeki bu ayet, diğer iki surede de Allah’ın arzının yani yeryüzünün geniş olduğu vurgusuyla hicretin kastedildiği ihtimalini güçlendirmektedir. Nitekim Zümer suresinin nuzûl tarihi Habeşistan hicretiyle, ‘Ankebût suresinin nuzûlü ise Mekke’den Medine’ye hicretle uyumludur. Tefsir kaynaklarındaki bilgiler de bu ayetin hicrete işaret ettiğini teyit etmektedir. Vâhidî (ö.468/1076) ayetin Ca’fer b. Ebî Tâlib (ö.8/629) ve arkadaşlarının Habeşistan’a hicretleri hakkında nazil olduğunu aktarmaktadır. İbn ‘Abbâs’dan gelen bir rivayete göre müslümanların dinlerini huzur ve güven içinde yaşayabilecekleri yere gitmeleri için Mekke’den ayrılacaklarına işaret eden ayette hicrete teşvik vardır. Ayrıca ayette yeryüzünün geniş olduğu vurgusunun putlara tapmaya ve atalarının dinine dönmeye meyledebilecek olanlar için yapıldığı

¹⁹⁸ Şaban Ali Düzgün, “Kur’an’ın Tevhid Felsefesi,” *Kelam Araştırmaları* 3:1 (2005), s.21.

¹⁹⁹ 4/Nisâ’:97; 29/‘Ankebût:56; 39/Zümer:10.

belirtilerek, putlara tapmak için zorlanan kişiye beldeden hicret etmesinin emredildiği söylenmiştir.²⁰⁰

Ayetin sonunda sabrettikleri için mükafatlarının hesapsız verileceği beyan edilen kimselerin, tevhid dininde ve Allah’a itaatte sabır ve sebat edip bu yolda başlarına gelen musibetler karşısında güçlü duran ve dinlerini terk etmeyenler olduğu belirtilmiştir. Buna da yine üzerlerindeki baskılar artmasına rağmen sabreden ve hicret eden Ca‘fer b. Ebî Tâlib ve onunla birlikte hicret edenler örnek olarak gösterilmekle birlikte ayetin manası geneldir.

1.2.3. İnkarcılar

Kur’an-ı Kerim’in Mekke döneminde inen ayetlerinin hedefinde, daha ziyade, inançlarının temelinde yüce bir yaratıcı bulunduğu ve bu yaratıcının birliğine dair bütün aklî deliller serdedildiği halde, tevhid gerçeğini bir türlü kabul etmeyen müşrik muhataplar vardı. İtikadî ve ahlakî yönden topyekûn bir ıslaha ihtiyacı olan bu muhatap kitlenin cahilî anlayış ve tutumlarından vazgeçmeme konusundaki inat ve ısrarlarının altında yatan sebepler ise hissî olup, bulundukları toplumda kurdukları düzenin bozulmaması için mücadele veriyorlardı. Çünkü onlar dünyalarını imar ediyorlar ve bunun verdiği tatminle de ahiret inancını reddediyorlardı.²⁰¹

Zumer suresinin 3. ayeti inkarcıların dinî yaşantıları ve tanrı anlayışları ile ilgili önemli bir bilgi vermektedir. Ayetin bildirdiğine göre, müşrikler putlara kendilerini

²⁰⁰ Taberî, *Câmi‘u’l-Beyân*, c.20, s.179; Vâhidî, *el-Vasîf*, c.3, s.574.

²⁰¹ Cevad Ali, *el-Mufaşşal*, c.11, s.128; (39/Zumer:45 “*Ne zaman tek başına Allah’ın ismi zikredilse âhirete inanmayanların kalplerindeki nefret yüzlerine vurur; ama Allah’ın dışındakiler (putlar) anıldığında hemen sevinçten yüzlerinin parladığını görürsün.*”)

Allah’a yaklaştırsın diye tapıyorlardı. Bu bilgi tarih kaynaklarındaki bilgilerle birlikte değerlendirildiğinde inkarcıların psikolojik ve sosyolojik durumları, iman ederek teslimiyet göstermelerinin önündeki engeller daha iyi anlaşılmaktadır. Bu bilgiler aynı zamanda inkarcıların davranışlarıyla ilgili diğer ayetlerin anlaşılmasını kolaylaştırmakta ve onları desteklemektedir.

Müşrik Araplar gökleri, yeri, insanı yaratanın, yağmuru indirenin Allah olduğuna inandıkları gibi, zor zamanlarda yardım edebilecek tek merci olarak da yine Allah’ı kabul ediyorlar ve yeminlerini O’nun üzerine ediyorlardı. Ancak onların dinî değerler sisteminde Allah, sayısız ilahtan sadece bir tanesi ve en yücesi idi. Allah’ın yaratıcı yüce bir tanrı olduğuna inanan müşrikler, putlara ve sahte ilahlara da O’na yakınlaşabilmek amacıyla taptıklarını söylüyorlardı. Çünkü yüceliğini kabul ettikleri Allah’a aracısız ulaşamayacaklarını, putların buna vesile olacağını düşünüyorlardı.

Hz. Peygamber’in risalet ile görevlendirilerek tevhid davetini getirdiği dönem itibarıyla yakın çevresinin ve mensubu olduğu Kureyş kabilesinin en önemli dinî referansı atalarının inançları idi. Bu taassup ve tutuculuğun Kureyş kabilesinin tarihine dayanan temel sebepleri vardı. Onların o zamanlar putların bulunduğu Kabe’nin çevresine yerleşmeleri dedeleri Kusay’ın marifeti ile olmuştu. O, akıllıca hamleler neticesinde Mekke çevresinde dağınık halde bulunan kabileleri Kabe’nin yakınına toplayıp siyasi birliklerini sağlayarak Mekke şehrini yeniden kurmuştu. Akabinde kutsal mabed Kabe’nin koruyuculuğunu da üstlenerek Kabe ile ilgili görevleri önemli olanlarını kendine ve çocuklarına ayırmak üzere kabileler arasında paylaşmıştı.²⁰² Böylece tarım ve hayvancılık ile geçim yapmaya uygun olmayan coğrafyada Kabe’nin kutsallığından

²⁰² Ebu’l-Velid el-Ezrakî, *Aḥbāru Mekke*, tah. Ruşdî eş-Şalîh Muḥlis (Beyrut: Dāru’l-Endulus li’n-Neşr, tsz.), c.1, ss.103-110; Neşet Çağatay, *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), ss.117-123.

istifade ederek Mekke'yi ticaret merkezi haline getirmeyi amaçlamaktaydı. Bu amacına ulaşan Kusay'ın zamanında Kabe'nin koruyuculuğunu ve hizmetini üstlenen Kureyş'e duyulan derin saygı neticesi Kureyş kervanları güvenli bir şekilde ticaret yolculuklarını yapıyorlardı.²⁰³

Kusay'ın ölümünden sonra meydana gelen iki önemli gelişme, Kureyş kabilesini Allah'ın nezdinde ayrıcalıklı bir kavim olduklarına inandırmıştı. Bu gelişmelerden biri büyük devletlerle ve yoldaki kabilelerle yapılan ticaret anlaşmaları sonucu yol emniyetinin sağlanması, Mekke'nin yerel ticaretinin uluslararası boyuta çıkarılması ve bu ticaret hacmi ile Kureyş'in zenginleşmesidir. Diğeri ise Mekke halkının sosyo-ekonomik ve politik durumunu gören rakiplerinin bu üstünlüğü ele geçirmek için düzenlediği saldırıların Allah'ın iradesi ve yardımıyla etkisiz hale getirilmesidir. Bu olaylardan birine Kurayş suresinde, diğeri ise Fıl suresinde atıf yapılmıştır. Bilindiği gibi Hz. Peygamber'in risaletinden kısa bir süre önce Yemen valisi Ebrehe Kabe'nin merkezinde dönen Arap ticaretini yok etmek ve kendi yaptırdığı kilisenin cazibe merkezi haline gelmesini sağlamak amacıyla ordusunu toplayarak Mekke'ye yöneldi ve Kabe'yi yıkmaya girişiminde bulundu. Ancak onun bu girişimi Fıl suresinde beyan edildiği üzere Rabbanî müdahale sonucu büyük bir hezimetle uğradı ve ordusu dağılan Ebrehe canını zor kurtararak ülkesine geri kaçtı. Bu olaydan sonra Araplar Kureyş'e daha çok saygı gösterdiler, onları öven ve önemli bir kavim olduklarını vurgulayan şiirler yazdılar, onların Allah'ın yardımına mazhar olan *ehlullah* olduğunu söylediler.²⁰⁴ Bu durumu fırsata çeviren Kureyşliler ise *ehlullah* olduklarını kabul ettirmek için *ahmesîlik*²⁰⁵ denen

²⁰³ Şemseddin Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), ss.56, 62.

²⁰⁴ İbn Hişam, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, c.1, ss.94, 258.

²⁰⁵ Mehmet Azimli, *Cahiliyeyi Farklı Okumak* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), ss.50-53.

bir kurum icat ederek ayrıcalıklarını ilan ettiler ve şöyle dediler: “Bizler İbrahim’in çocukları ve Harem bölgesinin ehliyiz. Beyt’in sahipleri, Mekke’nin ve sakinlerinin bekçileriyiz. Bizim sahip olduğumuz hak ve konumlar diğer Arapların hiçbirinde yoktur. Arapların bize verdiği değer başkaları için söz konusu değildir.”²⁰⁶ Allah’ın kendilerini desteklediğini görmek, onları dinî açıdan Allah’ın razı olduğu bir hayat yaşadıklarına ikna etmişti. Zira Kureyş müşrikleri uyguladıkları çeşitli dinî geleneklerin Allah’ın dilemesine ve rızasına muvafık olduğunu, şayet öyle olmasaydı, konumları itibarıyla (*ehlullah*) Allah’ın onları yapmalarına engel olacağını düşünüyorlardı. Atalarından miras olarak aldıkları geleneklerini en doğru ve en yararlı yol olarak görüyorlardı. Peygamber’in çağrısının ise onları daha doğru ve yararlı olarak gördükleri yoldan engelleme hedefi taşıdığını vehmediyorlardı.²⁰⁷

Kabe’nin misyonunu ve merkeziliğini kendi çıkarları için kullanan, yaptıkları ticaretle de çok ciddi gelirler elde edip dinî, siyasî ve sosyo-ekonomik olarak üstünlüğü ellerinde bulunduran Mekke müşrikleri, tevhid çağrısını kendileri için bir tehdit olarak algılıyorlardı. Şayet eski dinlerini ve geleneklerini terk ederlerse hem Allah’ın rızasını hem elde ettikleri nimetleri hem de üstünlüklerini kaybedeceklerine inanıyorlardı.²⁰⁸

Hz. Peygamber’in muhatapları olan Mekkeliler’in atalarının dinine taassup derecesinde bağlı olmalarının sebebi, ataları sayesinde elde ettikleri imtiyazlarla birlikte bu dinî gelenekleri sorgulama ihtiyacı duymamalarıydı. Atalarının dinî gelenekleri ise yukarıda da ifade edildiği gibi, şirkin hâkim olduğu bir düzendi. Onların Hz.

²⁰⁶ Ezraî, *Aḥbāru Mekke*, c.1, s.176; Ebu’l-Hasen ‘İzzuddīn İbnu’l-Eşîr, *el-Kāmil fî t-Ta’rîḥ*, tah. Ömer ‘Abdusselām Tedmurî (Beyrut: Dāru’l-Kitābî’l-‘Arabî, 1997), c.1, ss.410-411; İbn İshak, *Siretu İbn İshak*, s.136.

²⁰⁷ Derveze, *Kur’an’a Göre Hz. Muhammed’in Hayatı*, s.157.

²⁰⁸ Kılıç, *Kur’an’a Göre Müşriklerin Zihin Dünyası*, ss.121-122.

Peygamber'in getirdiği doğruları ve tevhid dinini kabullenmeleri öncelikle kendi anlayışlarını sorgulamalarını, sonrasında ise zihinlerindeki sabit fikirlerden kurtulmalarını gerektiriyordu. Bu ise onların işine gelmeyen bir durumdu. Zira onlar Hz. Peygamber'in atalarının yıllarca çalışıp putlar üzerine kurdukları ve onları zengin eden sistemi yok etmek istediğini düşünüyorlar ve buna izin verdikleri takdirde imkanlarını kaybederek Mekke'den sürölmekten korkuyorlardı.²⁰⁹

Özet olarak Hz. Peygamber'in, tevhid davetini ulaştırmakla görevlendirildiği toplum, esasen İbrahimî bir dinî geleneğe mensup olmakla birlikte zamanla tekrar putperestliğin etkisi altına girmişti.²¹⁰ Dolayısıyla ilahî vahyin muhatapları ağırlıklı olarak putperestlik üzerine kurulmuş bir düzenin izlerini taşıyan geçmişe, sosyolojik ve psikolojik özelliklere sahipti.

1.2.3.1. Şirk Koşma

Vahyin ilk muhatabı olan Mekke toplumu, hemen her toplumda olduğu gibi tapınma ihtiyaçlarını karşılayan bireylerden oluşuyordu. Ancak onların bu tapınma şekilleri daha önce belirtildiği gibi tamamen babalarının, atalarının dinî gelenekleri olan şirk üzerine inşa edilmişti. Akı ve duyuları olmayan, hiçbir şeye gücü yetmeyen birtakım varlıkların ibadette, yönelişte ve duada Allah ile bir tutulduğunu ifade eden şirk anlayışında, Allah yüce bir tanrı olarak kabul edilmekle beraber putlar da tazim ediliyor ve onlardan medet umuluyordu. Meleklerle de birer şefaatçi yani aracı olarak ibadet ediliyor, putlar bu meleklerin somut sembolleri biçiminde algılanıyordu. Müşrikleri,

²⁰⁹ Azimli, *Cahiliyeyi Farklı Okumak*, s.53.

²¹⁰ Çağatay, *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*, ss.103-104.

Allah ile kurdukları böyle bir ilişkinin doğru olduğuna inandıran en önemli faktör, atalarının ahmesîlik kurumunun ortaya çıkmasına giden süreçte Allah'ın yardımına mazhar olmalarıdır. Bu sebeple onlar atalarının doğru bir din anlayışına sahip olduğuna o kadar inanmışlardı ki, Allah'ın elçisi tevhid davetiyle geldiğinde atalarının inanç ve ibadet şekillerinden değil, Hz. Peygamber'in Allah'tan geldiğini ilan ettiği vahiyden şüphe duymuşlardı. Hz. Peygamber'in davetini kabul etmeleri durumunda menfaate dayalı olarak kurdukları düzenin değişme korkusuna bir de kabile rekabetleri eklenince onlardan bir kısmı peygamber kendilerinden çıkmadığı için tevhid davetini asla kabul etmemişler, putlara bağlılıklarını sürdürmüşlerdir. Bütün bu sebeplerden dolayı Kur'an-ı Kerim'in yaklaşık 13 senelik Mekke dönemindeki tevhid mücadelesi, müşrik Arap toplumunun mevcut tanrı anlayışlarının yanlışlığını anlatma, zihinlerini şirkten arındırma ve inançlarının sapkın yönlerini düzeltme amacına yönelik bir süreç olarak değerlendirilmelidir. Bu sürecin Zümer suresinin muhtevasına yönelik olan kısmını incelemeye geçmeden önce Mekke toplumunda din olarak benimsenen putperestliğe ve onların tanrı anlayışlarına kısaca bakabiliriz.

Arap putperestliğinin kökenleri, yarımada nasıl ve kim tarafından getirildiği, şirkin o coğrafyada ne zaman yaygınlaştığı ile ilgili tarih kaynaklarında çeşitli bilgiler bulunmaktadır.²¹¹ Ancak kesin olarak bilinmektedir ki cahiliye döneminde dinî, sosyal ve ekonomik hayat içiçe yaşanıyordu. O dönemin insanları için putlar yalnızca tapınma objesi değil, aynı zamanda sosyal saygınlık kazandıran ve ekonomik kazanç ve getiri sağlayan değerlerdi. Putperestliğin dinî açıdan arka planına bakıldığında ise, kutsallık atfedilen putların insanı aşkın varlıkla buluşturduğuna, insanların bunlar aracılığıyla yüce

²¹¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Hâbîb el-Bağdâdî, *el-Munemmak fî Ahbâri Kureyş* (Beyrut: Muessesetu'l- 'Âlemi'l-Kutub, 1985), s.328; İbnu'l-Kelbî, *Kitābu'l-Aşnām*, çev. Beyza Bilgin (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), ss.36-46; Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, ss.68-72.

varlıkla irtibata geçtiğine, onun gücüyle ve kudretiyle temas kurabildiğine inanılıyordu. Yani putlar aşkın gücün iradesinin tecelli ettiğine inanılan varlıklardı. Tanrıyı temsil ettiğini düşündükleri ve taştan, tahtadan yapılmış olan bu putlar, her Arabın evinde bulunurdu. Kaynakların aktardığına göre cahiliye arapları arasında taşlara tapınma çok yaygındı. Seyahate veya sefere çıktıkları zaman konakladıkları yerde etrafta bulunan taşların bir kısmıyla yemek pişirmek için ocak yaparlar, iri ve düzgün bir taşı da tapınmak amacıyla kullanırlardı. Yine kaynakların bildirdiğine göre onlar Mekke dışına yolculuğa çıkarken Mekke'ye ve Kabe'ye olan saygılarını ve derin bağlılıklarını göstermek için yanlarında oraya ait bir taş götürürler, konakladıkları her yerde o taşı çıkarıp yere koyarlar ve Kabe'yi tavaf ettikleri gibi onun etrafında dönüp tavaf ederlerdi. Böylece hem Kabe'ye ve Mekke'ye olan özlemlerini gideriyorlar hem de bunun kendilerine uğur getireceğini umuyorlardı.²¹² Bütün bunlar Arap paganizminin bilinçli bir din anlayışından ziyade tamamen kültürel bir dinî yapı olduğunu göstermektedir.

Netice olarak müşrik Araplar zihinlerindeki Allah tasavvurunun yanlış ve çarpık olduğunu asla kabul etmiyorlardı. Onlar Allah'ın sevgili kulları olduklarına inanıyorlardı. Yaşadıkları dünyevî konfor ise yaptıkları iyi ve doğru işlerin karşılığıydı. Dolayısıyla onların ahirete inanmaları gibi bir durum söz konusu olmadığı gibi, ahiret varsa bile orada bu dünyada elde ettikleri nimetlerden daha fazlasına kavuşacaklarını düşünüyorlardı.²¹³

²¹² İbnu'l-Kelbî, *Kitābu'l-Aşnām*, ss.70-72; İbn Hişam, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, c.1, s.118; Şinasi Gündüz, "Cahiliye Dönemi Arap Putperestliği," M. Mahfuz Söylemez (ed.), *Cahiliye Araplarının İlahları* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016) içinde, ss.13-14, 25; Usta, "Cahiliye Dönemi Tanrılarından Hubel," s.157.

²¹³ 41/Fuşşilet:50 "Uğradığı bir sıkıntıdan sonra ona tarafımızdan bir nimet tattırsak mutlaka şöyle diyecektir: "Bu benim hakkımdır; ayrıca kıyametin kopacağını sanmıyorum ama, dönüp rabbime varacak olsam bile, O'nun huzurunda benim için güzel şeyler bulunduğundan eminim." Biz, inkara sapanlara neler yaptıklarını mutlaka açık seçik bildireceğiz ve onlara kesinlikle ağır bir ceza tattıracağız!"

Hız. Peygamber ile mücadelelerini bu çerçevede yürütüyor, itirazlarını bu inançlarına göre yapıyorlardı.

Surede müşriklerin yeni mesaja karşı tepkilerinin ve devamlı yalan üretmelerinin arkasındaki esas sebebin dünyevî menfaatlerini korumak olduğunu gösteren bazı tablolar bulunmaktadır. Onlar sıkıntıya düştükleri zaman bundan kurtulmak için aslında doğru mercîye yani sadece Allah’a yönelmeyi biliyorlardı. Ancak Allah tarafından kendilerine nimet verilince tekrar sapkınlıklarına dönüp O’na ortaklar yakıştırmaya devam ediyorlardı. Bu durum surenin 8. ayetinde şöyle anlatılmaktadır: “*İnsanın başına bir sıkıntı geldi mi rabbine yönelip O’na yalvarır; sonra rabbi ona katından bir nimet verince, daha önce yalvardığını unutarak yolundan saptırmak için Allah’a eşler koşturmayla kalker.*” Dolayısıyla müşrikler elde ettikleri kısa vadeli, somut neticeler ile yetiniyorlar, kendilerine anlatılan uhrevî akıbete itibar etmiyorlardı. Bu yüzden de tevhid çizgisine gelmedikleri gibi davet karşısında bütün güçleri ile mücadele ediyorlardı:

Zümer suresinde müşriklerin rububiyette Allah’a ortak koştuklarını anlatan ifadelerden bir tanesi olan *ve ce’alû lillâhi endâdan* bu ayette geçmektedir. *Endâd*, *nidd* kelimesinin çoğuludur. Anlamı “eş, denk, benzer” demektir.²¹⁴ Allah’ın eşi, dengi, benzeri yoktur. Bu ifade, müşriklerin ilahlıkta Allah ile denk tuttıkları varlıkları anlatmaktadır.

Diğer iki ayette ise Allah’tan başka dostlar ve araçlar edindiklerini anlatan ifadeler vardır. Bunlardan 3. ayette *ellezînettehzâ min dūnihî evliyâ*’ onların Allah’a ulaşmak için putların aracılığını kullandıkları bildirilmiştir. Müşrikler her ne kadar Allah ile doğru bir iletişim kurduklarını zannetseler de ayette onların bu tutumları eleştirilmekte ve Allah’ın doğru hükmü kıyamet günü vereceği belirtilmektedir. Müşriklerin tanrı ve

²¹⁴ İşfehânî, *el-Mufredât*, s.489.

ulûhiyet anlayışlarına işaret eden bir diğer ayet ise *ittehazû min dūnillahi şufe 'ā'* Allah'tan başka aracı ve yardımcıları tayin ettiklerini anlatmaktadır. Şefaath Arapların zihninde Allah'a doğrudan ulaşamayacakları, özel vasıtalarla ihtiyaç duyacakları düşüncesinden kaynaklanan bir aracılık fikridir. Zira *şufe 'ā'* (şefaathçiler) ihtiyacı olan birisi için kendisine değer veren güçlü, zengin bir makam veya kimseden yardım talep eden kimsedir. Onlar, önce Allah katında kendilerinden daha yakın ve değerli olarak gördükleri melekleri şefaathçi olarak görüyorlardı. Sonrasında ise bu anlayışı yaygınlaştırarak cansız varlıkların da aracılık yapabileceği fikrini benimsemişler; böylece Allah'a ulaşmada aracılık onların inançlarının ve ibadetlerinin bir parçası olmuştur.²¹⁵ Ayette ise şefaathin ancak Allah'a ait olduğu ifade edilerek O'na ulaşmak için herhangi bir aracıya ihtiyaç olmadığı, aracılar vasıtasıyla talep ettikleri bütün konularda gücün ve yetkinin sadece Allah'a ait olduğu vurgulanmaktadır. Buna göre surenin 3. ve 43. ayetlerinde geçen *evliyā'* ve *şufe 'ā'* kelimelerinin aynı anlamı ifade ettiği anlaşılmaktadır.

Zumer suresinin içeriğine bakıldığında muhatapların şirkten ve aracılık anlayışından uzak durmaları noktasında daha kesin vurgular olduğu net bir şekilde fark edilir. Çünkü sure şirk eleştirisinin yoğunlaştığı bir dönemde nazil olmuştur. Bilindiği gibi ilk inen vahiyler tevhid öğretisinin yerleşmesi için gereken ön hazırlıklardan oluşmaktadır. Bunlar muhatapın kulluk etmeye layık tek ilah olan Allah'ı doğru tanınması için, O'nun birliğinin ve kudretinin vurgulanması, insanın kulluk bilincine ulaşabilmesi için de nefsinin olumsuz duygu ve düşüncelerden arınması aşamalarıdır. Ayrıca ilk inen ayetlerin içeriğinde ahiret hayatını inkar eden muhataplar için kıyamet-ahiret, hesap-ceza, cennet-cehennem gibi temalar yoğun bir şekilde yer almaktadır. Risaletin ilerleyen yıllarında ise yavaş yavaş tevhide vurgunun arttığı ve şirk eleştirisinin başladığı görülür.

²¹⁵ Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, s.278.

Bu anlamda Zumer suresinin nazil olduğu düşünölen dönem ile sahip olduğu içerik tam bir uyum göstermektedir.

Bu kapsamda surenin en önemli vurgusunun imanda, itaatte ve ibadette sadece Allah’a yönelmek, inancını Allah’ın varlığına ve hükmüne ortak edilecek her şeyden uzak tutmak, korumak anlamını ifade eden *ihlās* kelimesi olduğunu belirtmiştik. Şirki reddeden ve tevhidin manasını bünyesinde barındıran kelime surede dört defa geçer. 2. ve 3. ayette bu kelime ile ifade edilen şirkten korunma ilkesi, doğrudan Hz. Peygamber’in şahsına “sadece Allah’a kulluk et” şeklinde emir kalıbında yöneltilirken 11. ve 14. ayetlerde Peygamber’in, müşrik muhataplara, şirkten uzak durmak ve sadece Allah’a yönelmekle emrolunduğunu beyan etmesi istenmiştir. Böylece Allah’ın birliği ve yalnız O’na kulluk ve ibadet edilmesi gerektiği, yani tevhidin çerçevesi *ihlās* kavramıyla net bir şekilde ortaya konmuştur. Bu ayetlerin devamında gelen 15. ayette ise yine Allah Rasûlü tarafından müşriklere meydan okuyucu bir üslup ile Allah’tan başka dilediklerine kulluk ve ibadet edebilecekleri ima edilmiş, ancak bunun neticesi de onlara bildirilmiştir. Bu netice uhrevî bir tablo sunularak beyan edilmiştir. Allah’ın ulûhiyette ve rubûbiyette tek olduğunu kabul edip diğer tüm düzmece ilahları terk etmedikleri takdirde kıyamet günü kaybedenlerden ve ziyana uğrayanlardan olacakları anlatılmaktadır. Ayetin sonunda ise “إِلَّا ذَٰلِكَ هُوَ الْخُسْرَانُ الْمُبِينُ” ifadesi ile onlara kaybedeceklerini düşündükleri için tevhid davetini kabul etmedikleri dünyevî bütün menfaatlerin ahirette yaşayacakları ziyanın yanında hiçbir öneminin olmadığı, gerçek kayıp ve hüsrânın ebedî hayatta olacağı tekid edatları kullanılarak çok kuvvetli bir vurgu ile anlatılmakta ve bu şekilde şirkten sakınmaları emredilmektedir.

Sonuç itibarıyla müşrikler Allah’a görünür-görünmez varlıkları ortak koşuyorlar, Allah’tan başkasına ibadet ediyorlar, Allah’a araçlarla ulaşmaya çalışıyorlar, ayrıca O’na çocuk isnadında bulunuyorlardı. Bütün bunlardan anlaşıldığına göre onlar, Allah’ı

gerektiği gibi takdir edemiyorlardı. Yani Allah hakkında var olan hakikatleri, O'nun nasıl bir varlık olduğunu bir türlü anlayamıyorlar, anlamak da istemiyorlardı. Zümer suresinin 67. ayetinde bu duruma dikkat çekilmiş ve Allah'ın büyüklüğü ve kudreti onların anlayışlarına ve muhayyilelerine yakınlaştırılarak mecazî unsurlarla tasvir edilmiştir: *“Onlar Allah'ı gereği gibi takdir edip tanımadılar. Kıyamet gününde bütün dünya O'nun avucundadır; gökler de O'nun kudret elinde dörülüp bükülmüştür. Allah, müşriklerin koştukları ortaklardan uzaktır ve yücedir.”*

Kaynaklarda bu ayetin inişine sebep gösterilen bazı hadiseler aktarılmıştır. 'Abdullāh b. Mes'ūd'un rivayetine göre: “Ehl-i kitap'tan bir kişi, Peygamber (sas)'e gelmiş ve “Ey Eba'l-Kasım! Sana da Allah'ın bütün yaratıkları bir parmağında, yeryüzünü bir parmağında, ağaçları bir parmağında taşıdığı tebliğ edilmiştir.” demiştir. Bunun üzerine Rasûlullah, azı dişleri görününceye kadar gülmüş ve ardından Allah Teâlâ bu ayeti indirmiştir.²¹⁶

Bu ayette bulunan mecazî anlatımla ilgili olarak Hz. Peygamber'le ehl-i kitaptan bir grup arasında cereyan eden konuşmaları içeren bazı rivayetler tefsir kitaplarına girmiştir. Çoğunlukla Yahudilerden ve ehl-i kitaptan bahseden bu rivayetler, ayetin de Medenî olduğu yorumlarına sebep olmuştur. Bu ayetin benzeri yine Mekkî bir sure olan En'âm suresinde ve Hacc suresinde de bulunmaktadır.²¹⁷ Bu itibarla rivayetlerde geçen Allah'ın azameti ve kudreti ile ilgili diyalogların nerede, ne zaman yaşandığı ve şayet doğru ise hangi ayetin inişiyle irtibatlı olduğu belirsizdir. Söz konusu ayetlerin Mekkî olması, ilişkilendirilen olayların ise Medine'de yaşanmış olması ayetin bir sebep üzerine okunduğu ihtimalini güçlendirmekle birlikte, rivayetlerde ayetin inişi için sebep ifade

²¹⁶ İbn Manşûr, *es-Sunen*, 7:208-211 (no.1871); Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân*, c.20, ss.245-252.

²¹⁷ En'âm suresindeki ayetin de Medenî olduğu söylenmiştir. Suyûtî, *el-İtkân*, c.1, s.57.

eden kalıplar bulunması belirsizliği arttırmaktadır. Ancak ilk dönem müfessirlerinin bu ayeti açıklarken metin bağlamını ve konu akışını göz önünde bulundurdıkları açıklamalarının daha isabetli olduğu görülmektedir. Zira bu açıklamalarda, Allah'ı gereği gibi takdir etmeyenlerin ve O'nun kudretine inanmayanların 64. ayette bahsedildiği üzere Hz. Peygamber'i kendi putlarına ibadet etmeye çağıran müşrikler olduğu belirtilmiştir. Taberî, bu ayetin kafirler hakkında indiğini söyleyerek manasını "Allah'ın her şeye gücü yettiğine iman eden kimse Allah'ın yüceliğini gerektiği gibi takdir etmiştir. Buna iman etmeyen kimse ise Allah'ın nasıl bir varlık olduğunu anlamamıştır." şeklinde izah etmiştir.²¹⁸

Allah'ın azametini ve kudretini algılayamayan müşrik muhataplar, taştan kendi elleriyle yonttukları ve ilahlık atfettikleri varlıklarla Allah'ı bir tutuyorlardı. Bu ayette Allah'ın kudretinin sonsuzluğu, insana göre ucu bucağı olmayan kâinatın yani göklerin ve yerin Allah'ın nezdinde bir insanın elindeki ufak bir cisim mesabesinde olduğu örneği üzerinden anlatılmaktadır. Allah'ın kudret ve tasarrufunu muhatapların anlayabileceği bir dille izah etmek için, yeryüzünün avcunun içinde olacağı, göklerin de sağ elinde dürüleceği şeklinde mecaz anlatım kullanılmaktadır. Ayetin sonunda ise müşriklerin Hz. Peygamber'in ibadet etmesini emrettikleri sahte ilahlardan Allah'ın münezzeh olduğu vurgulanırken, yapmış oldukları teklifin de yersizliği ve anlamsızlığı ortaya konulmuştur. Ardından yine Allah'ın ebedî ve ezeli irade ve gücünün tezahürü olarak kıyamet günü ve sonrasında gerçekleşecek olan hadiseler tek tek sıralanmıştır. Bu çerçevede kimsenin bu dünyada yapmış olduğu amellerinin karşılıksız kalmayacağı, kafirlerin inkar ve isyanları sebebiyle cehenneme, inananların da Allah'ın rızasını kazandıkları için cennete sevk

²¹⁸ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, c.20, s.245.

edileceklerinin anlatıldığı canlı kıyamet sahnelerine geçilerek konu akışı devam etmektedir.

1.2.3.2. Allah Hakkında Yalan Üretme

Genel olarak Kur'an-ı Kerim, özelde ise surenin içeriği incelenirken tarihî gerçekler göz önünde bulundurulursa hem ayetlerin içeriğini hem de muhatapların çarpık din anlayışlarının düzeltilmesi noktasındaki stratejisini anlamak kolaylaşır. İslam öncesi Arap tarihine bakıldığında müşriklerin dinî bir inanca sahip oldukları görülür. İnançlarının temelinde ise Arap toplumunda köklü bir gelenek olan asabiye bağli olarak atalarından gördükleri âdet ve geleneklerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Onlar, din haline getirdikleri bu âdet ve gelenekleri, Allah'ın emirleri olarak görmeye başlamışlardı. A'raf suresinin 28. ayeti onların bu inanmışlıklarını ve içinde bulundukları yanlışlığı en net yansıtan tablolardan birini içermektedir: *Onlar bir kötülük yaptıkları zaman “Babalarımızı bu yolda bulduk. Allah da bize bunu emretti.” derler. De ki: “Allah kötülüğü emretmez. Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz?”* Bu ayetin devamında ise, onların Allah'ı bırakıp şeytanları kendilerine dost edindikleri ve böyle iken kendilerinin doğru yolda olduklarını zannettikleri bildirilmiştir.

Ayetten de anlaşıldığı gibi onlar Hz. Peygamber'in islam davetinin onları Allah'ın emrettiği ve daha doğru ve yararlı olarak gördükleri yoldan engelleme çabası olduğu düşüncesindeydiler.²¹⁹ İlk günden itibaren tevhid çağrısına karşı başlatılan amansız mücadelenin temelinde onların Allah hakkındaki bu asılsız iddiaları ve düşünceleri bulunmaktaydı.

²¹⁹ Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, s.157.

Müşriklerin geleneksel din anlayışının temeli bâtıl olduğu için birçok yalan ve hurafeyi de barındırıyordu. Onlar varlığını bildikleri ancak nasıl bir varlık olduğunu algılayamadıkları ‘Allah’ ile iletişim kurabilmek için aracılara ihtiyaç duyuyorlardı. Ancak anlaşıldığı kadarıyla onların Allah’a karşı uydurdukları ve Kur’an-ı Kerim’de yalan ve iftira olarak zikredilen en asılsız iddia, yukarıda da ifade edildiği gibi, böyle inanmalarını Allah’ın emrettiğini söylemeleri idi. Bu sebeple müşriklerin, Kur’an’ın birçok ayetinde Allah’a iftira attıkları için kınanmakta oldukları görülür. Bununla birlikte, onların dinî anlayışlarında ahiret inancı yoktur. Bu yüzden hayatın sadece bu dünyadan ibaret olduğuna ve ilahların onları bu dünyada cezalandırdığına inanıyorlardı. Başlarına gelen musibet ve kötülükleri ilahların gazabına bağlıyorlar ve bundan korkuyorlardı.²²⁰ Zümer suresinin 8. ayetinde inkarcılar kastedilerek bir sıkıntı ya da zarara uğradıkları zaman içten bir şekilde Allah’a yöneldikleri ifade edilmiştir. Kanaatimizce bunun sebebi sadece çaresizlik ve zor durumdan kurtulma umutlarını Allah’a bağlamaları değildi. Aynı zamanda inandıkları ilahlarla aralarını düzelterek onların gazabından emin olmak ve zarara uğramadan dünyevî konforlarını devam ettirmek istemeleri idi. Onların dünyevî gayeler peşinde oldukları surenin 49. ayetinden de anlaşılmaktadır.²²¹ Zira sıkıntıdan sonra nimete kavuştukları zaman, o nimetin kendilerine üstünlükleri sebebiyle ve layık oldukları için verildiğini söyleyerek Allah’ın etkin gücünü ve kudretini inkara devam ediyorlardı. Netice olarak inkarcıların zanna dayanan bütün bu inançları Kur’an-ı Kerim’de Allah’a atılan iftira ve yalanlar olarak beyan edilmektedir.

²²⁰ Cevâd Ali, *el-Mufaşşal*, c.11, ss.127-128; M. Selman Çalışkan, “Mekke Müşriklerinin Ahiret-Ceza İnancı,” M. Mahfuz Söylemez (ed.), *Cahiliye Araplarının Ahiret İnancı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016) içinde, s.137.

²²¹ 39/Zümer:49 “İnsana bir zarar dokunduğunda bize yalvarır; sonra ona katımızdan bir nimet verdiğimizde, ‘Bunu ancak bir bilgi sayesinde elde ettim’ der. Aksine o nimet bir imtihandır ama çokları bunu bilmez.”

Surenin 32. ve 60. ayetlerinde iki defa geçen *k-z-b* fiili ala harf-i ceri ile kullanılmıştır. Anlamı ise Allah'ı münezzehe olduğu şeylerle tavsif etmek, O'ndan sâdır olmayanı sâdır olmuş gibi nakletmek²²² demektir. *Kezebe* 'alallāh ifadesi ile bütün bu iddia ve inanışlarının onlar tarafından uydurulduğu, gerçeği yansıtmadığı vurgulanmak istenmiştir. Nitekim “Allah hakkında asılsız inançlar uyduran ve gerçek kendisine ulaştığında onu yalan sayandan daha zalim kim vardır? Kafirlerin yeri cehennemde değil mi?” mealindeki 32. ayet ve “Artık kıyamet gününde Allah hakkında asılsız inançlar ileri sürenleri, yüzleri kararmış göreceksin. Büyüklük taslayanların kalacağı yer cehennemde değil midir?” mealindeki 60. ayet Allah'a karşı hakikati tam olarak bilmedikleri halde zan üzerine yalan söyleyenlerin ahiretteki yerlerinin bu kibirlerine ve kendilerini üstün görmelerine karşılık cehennem olduğu vurgulanmıştır.

İnkarcıların yalan ve iftiraya yönelik olumsuz davranışlarından bahseden 32. ayette hem *kezebe* (*keziḅ*) hem de *kezzebe* (*tekziḅ*) fiilleri geçmektedir. Bunlardan ilkinin anlamının “Allah'a iftirada bulunmak” ikincisinin anlamının ise “bir şeyin yalan olduğunu ilan etmek” olduğu söylenebilir. Kur'an'da bu manaları karşılayan *keziḅ* kelimesinin, tam zıddı ise *şidk* kelimesidir. Bu yüzden müşriklerin Allah hakkında uydurdukları her türlü yalanın ve yanlış düşüncenin Hz. Peygamber aracılığı ile getirilmiş asıl doğru şekli, yani Kur'an (vahiy) yine 32. ayette *eş-şidk* kelimesi ile ifade edilmiştir. Zira *şidk*'in en temel anlamı ‘gerçeği söylemek, gerçeğe uygun bilgi vermek’tir.²²³

Cahiliye dönemi Arap insanı için putlara tazim ve tapınma, Allah inancına ve kendilerini bağlı hissettikleri Hz. İbrahim geleneğine aykırı görülmemekteydi. Çünkü onlar putlara tazim ve tapınma eylemlerinin asıl hedefinin yine Allah'la irtibat kurma

²²² Çanga, *Kur'an-ı Kerim Lugatı*, s.422.

²²³ Izutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, ss.159, 174.

olduğunu ileri sürüyorlardı.²²⁴ Zumer suresinin 3. ayetinde ism-i fail olarak geçen *kāzibūn* kelimesi ise müşriklerin putlara onları Allah’a yaklaştırmaları için ibadet ettikleri iddiasının doğru olmadığına işaret eder. Allah, bu ayette asılsız olarak hakkında uydurdukları şeylerden dolayı onların yalan söylediklerini ve bu kimseleri hidayete eriştirmeyeceğini beyan etmektedir.

Müşriklerin Allah hakkında uydurdukları yalanlardan biri de surenin baş tarafında ima edildiği üzere O’na çocuk isnad etmeleri idi. Ayette bu konuda detay verilmemiştir. Ancak bilindiği gibi Arapların inancında Allah’ın çocukları vardı. Onlar melekleri Allah’ın kızları olarak kabul ediyorlardı. Allah katında değerli olduğunu bildikleri melekleri hem Allah’a evlat olarak yakıştırıyorlar hem onlara ibadet ediyor hem de onların Allah’a ulaşmada aracı olduğuna inanarak şirke düşüyorlardı. Allah, 4. ayette bu inancın gerçeği yansıtamayacağını aklî bir gerekçe sunarak reddeder ve böyle bir durumdan münezze olduğunu bildirir: *“Eğer Allah (iddia ettikleri gibi) bir evlat sahibi olmak isteseydi elbette yarattıklarından dilediğini seçerdi. Ama O’nun böyle bir durumla ilgisi yoktur; O bir tek Allah’tır, mutlak otorite sahibidir.”*

1.2.3.3. Putları Meşrulaştırma Çabaları

Mekke müşriklerinin çok değer verdikleri putlarını yüceltme çabaları bâtıl davalarında inat ettikleri sürece devam etmiştir. Bunun da çeşitli tezahürleri olmuştur. Onlar atalarından tevarüs ettikleri dinî anlayışın ve buna bağlı yaşam tarzlarının doğru olduğundan hiç şüphe duymadıkları için onların geleneğe bağlılıkları ve zihinlerini kuşatan ön kabulleri tevhid dinini kabul etmelerine imkan vermiyordu. Her fırsatta

²²⁴ Gündüz, “Cahiliye Dönemi Arap Putperestliği,” s.14.

putlarının meşruiyetine dair bir zemin oluşturmaya çalışıyorlardı. Surenin 36. ayetinde böyle bir zihniyetin ürünü olabilecek bir söylemden söz edilmektedir: “*Allah kuluna kâfi değil mi? Öyleyken onlar kalkmış seni O’ndan başkalarıyla korkutuyorlar. Allah kimi şaşırtırsa artık ona doğru yolu gösterecek yoktur.*” Bu ayetin nuzûlü ile ilgili şu rivayet aktarılmıştır:

Ḳatāde’den şöyle rivayet edilmiştir: Kureyş müşrikleri Peygamber (sas)’e: “Ya ilahlarımıza sövmekten vazgeçersin ya da putlarımıza söyleriz de seni çarparlar.” dediler. Bunun üzerine bu ayet indi.²²⁵

Cahiliye arapları, taptıkları tanrıları kızdırdıkları zaman onlardan gelecek birçok belaya maruz kalacaklarına inanıyorlar ve daima onların hoşnutluğunu kazanmaya çalışıyorlardı. Kendi içlerinden biri putlarına sövdüğü takdirde onun da alaca hastalığı, cüzzam, delilik gibi musibetlere uğramasından korkuyorlardı.²²⁶ Müşriklerin bu inanışları sebebiyle putlarını öne sürerek Hz. Peygamber’i de korkutmuş olabilecekleri ayetin metninden anlaşılmaktadır. Şirk eleştirisinin şiddetinin arttığı bir dönemde indiği anlaşılan ayette müşriklerin bu durumdan rahatsızlıklarını belli etmek için geliştirdikleri söylemi içeren bir tablo bulunmaktadır. Bununla birlikte yukarıda zikredilen rivayet içerik bakımından ayetin inişine sebep olmaya uygun görünmektedir. Aslında inkarcılar cansız ve aciz varlıklar olan putlarının kendilerine bile herhangi bir yararının veya zararının dokunamayacağını gayet iyi biliyorlardı. Onların bu gerçeğe yüzleşmeleri için surenin 38. ayetinde Allah’ın kendileri için dilediği bir zararı gidermeye veya iyiliğe engel olmaya putlarının güçlerinin yetip yetmeyeceği sorulmuştur. Kaynaklarda bu

²²⁵ Suyûfî, *ed-Durru’l-Menşûr*, c.7, s.229.

²²⁶ Ebû Bekir Ahmed el-Bezzâr, *Musned* (Medine: Mektebetu’l-‘Ulûm ve’l-Hikem, 2009), c.11, s.385 (no.5218).

sorular karşısında cevapsız kaldıkları belirtilen²²⁷ müşriklerin Peygamber'e yönelttikleri söylem fitrat dinine karşı akıllarının ne derece tutulduğunun bir göstergesidir.

Surenin 45. ayetinde ise, müşriklerin putlarına aklen ve kalben bağlılıklarındaki aşırılığı tasvir eden ifadeler görüyoruz: “*Ne zaman tek başına Allah'ın ismi zikredilse ahirete inanmayanların kalplerindeki nefret yüzlerine vurur; ama Allah'ın dışındakiler (putlar) anıldığında hemen sevinçten yüzlerinin parladığını görürsün.*”

Kur'an-ı Kerim'de sadece bu ayette geçen (اشمأز) fiili, nefret etmek, hoşlanmamak, ürpermek gibi anlamlara gelir.²²⁸

İlk dönem tefsir kaynaklarında bu ayetin Hz. Peygamber'in Kabe'de Necm suresini okuduğu güne işaret ettiğini belirten ifadeler bulunmaktadır.²²⁹ Tarih kaynaklarının aktardığı rivayetlere göre Hz. Peygamber, müşriklerin putlarının ismi geçtiği ayetleri okuduktan sonra şeytan bazı kafiyeli sözler ilave etmiş,²³⁰ bunu duyan müşrikler sevinmişler ve surenin sonunda secde eden Hz. Peygamber'le birlikte secde etmişlerdir.²³¹

Erken dönem tefsir ve tarih kaynaklarının hemen hemen tamamında yer alan bu haberlerin sıhhati ile ilgili tartışmalar her zaman yapılmıştır. Elçilik görevinin sorumluluğunu taşıyan Hz. Peygamber'in putları yücelten sözleri sarfetmiş olabileceği akla yakın görünmemekle birlikte tevhidin ruhu ile bağdaşmayan bu haberlerin geniş çaplı intişar etmiş olması hadisenin temelinde farklı bir gerçeklik bulunması ihtimalini

²²⁷ Muḳātil b. Suleymān, *Tefsīru Muḳātil*, c.3, s.678.

²²⁸ İṣfehānī, *el-Mufredāt*, s.269; Çanga, *Kur'an-ı Kerim Lugatı*, s.269.

²²⁹ Muḳātil b. Suleymān, *Tefsīru Muḳātil*, c.3, s.680.

²³⁰ (تلك الغرائق العلى، وإن شفاعتهن لترتجى) “İşte onlar ulu kuğulardır (*garānīk*), şüphesiz ki şefaatleri umulmaktadır.”

²³¹ İbn İshak, *Siretu İbn İshak*, s.210.

güçlendirmektedir. Öyle ki gerçekleştiği rivayet edilen bu olayın neticesi olarak, müşriklerin Hz. Peygamber’le beraber secde ettiğini öğrenen Habeşistan muhacirlerinden bir kısmının Mekke’ye geri dönüş yaptıkları yönündeki haberler tarihî kayıtlarda yerini almıştır.²³²

Kur’an’ın özellikle de Mekkî dönemine bütün olarak bakıldığında, müşriklerin Hz. Peygamber’in dilinden sâdır olmayan bazı sözleri vahiy ile karıştırmaya çalıştıklarına dair imaların yer aldığı ayetler bulunmaktadır.²³³ Bu ayetlerin mevcudiyeti müşriklerin gerçekten böyle bir teşebbüste bulunmaları ihtimalini kuvvetlendirmiş olsa da bu durum Hz. Peygamber’in putları öven bir söz söylediği ve bu sözleri vahiyler arasına karıştırdığı şeklindeki bir anlayışı kabul etmek anlamına gelmez. Putlarının ismini duyan müşrikler sevince gark olmuş ve secde etmek istemiş olabilirler. Böyle bir ihtimale genellikle surenin sonraki ayetlerinde putlar hakkında olumsuz söylemlerin bulunduğu söylenerek itiraz edilmiştir. Ancak o an cereyan eden şartlar bilinmemekle beraber, ayetler okunurken müşrikler laf karıştırmış, kafiyeli sözleri kendileri söylemiş, tilavetin devam etmesine izin vermeyerek kargaşa çıkarmış ve bu kargaşa neticesi müşriklerin ayeti duyarak secde ettikleri intişar etmiş olabilir.²³⁴

İslam tarihi ile ilgili kaynaklarda Garânîk olarak bilinen olay anlatılırken söz edilmemesine rağmen Zümer suresinin 45. ayeti, içerik olarak bu hikayede zikredilen tabloyu en iyi tasvir eden ayetlerden birisidir. Aynı zamanda surenin tarihsel bağlamı söz

²³² İbn Hişam, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, c.2, s.5; Muḥammed ez-Zuhrî ibn Şa‘d, *Kitābu't-Ṭabaḳāti'l-Kebîr*, tah. Ali Muḥammed Ömer (Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 2001), c.1, s.174; Taberî, *Ta'rîḫü'l-Umem ve'l-Mulûk*, c.2, ss.338-339.

²³³ 17/İsrâ:73 ve 22/Hacc:52

²³⁴ Nitekim şu ayet, inkarcıların Kur’an ayetleri okunurken duyanların etkilenmemesi için gürültü çıkardıklarını belirtmektedir: 41/Fuşşilet:26 “İnkarcılar dediler ki: “Bu Kur’an’a kulak vermeyin, okunurken gürültü çıkarın, belki bastırırsınız.”

konusu hadiseyi işitenlerin Habeşistan'dan geri Mekke'ye dönmeleriyle ilgili haberlere de uygun düşmektedir. Surenin bütünlüğü çerçevesinde devam eden ayetlere bakıldığında metin bağlamının da bunu desteklediği görülmektedir.

Mekke döneminin ortalarında tevhid mücadelesinin tüm hızıyla sürdüğü, müşriklerin davetin etkisini azaltmak amacıyla Hz. Peygamber'le uzlaşma çabalarında ve putlarının meşruiyetiyle ilgili iddialarında inatla ısrar ettikleri anlaşılmaktadır. Müşriklerin söz konusu uzlaşma çabaları ve Hz. Peygamber'i ayartma hevesleriyle Garânîk olayı arasında ilgi kuran ünlü müsteşrik Montgomery Watt (ö. 2006), surenin 64.-66. ayetlerinde bunun kesinlikle Allah'a 'ortak koşmak' olduğunun ve dünyevî olduğu kadar ebedî açıdan da çok ciddi olumsuz sonuçlar doğuracağının belirtildiğini söyler. Ancak o, müşriklerin Hz. Peygamber üzerindeki uzlaşmaya yönelik baskılarının bazı ayetlere konu olmasını Peygamber'in böyle bir arzusu ve temayülü olduğuna bağlayarak fikirlerini yanlış bir temel üzerine bina eder.²³⁵ Doğrusu ise bu hususun Kur'an ayetlerine ve kaynaklarda geçen birçok rivayete konu olması, müşriklerin amaçlarına ulaşma yolundaki hırslarının ve uyguladıkları kuvvetli baskının göstergesidir. Zümer suresinde Hz. Peygamber'in onlara uyup şirk içeren davranışlarda bulunması halinde tehditle uyarıldığı ve böyle bir hal içinde olmaktan şiddetle sakındırıldığı 64. ayetin meali şu şekildedir: *"De ki: "Ey cahiller! Bana Allah'tan başkasına kulluk etmemi mi teklif ediyorsunuz? Sana ve senden öncekilere şöyle vahyedildi: Eğer Allah'a ortak koşarsan bilmiş ol ki yaptıkların boşa gidecek ve mutlaka hüsrana uğrayanlardan olacaksınız."*

²³⁵ W. Montgomery Watt, *Hız. Muhammed Mekke'de*, çev. Süleyman Kalkan (İstanbul: KURAMER, 2020), s.149.

Bu ayetten anlaşıldığına göre, inkarcılar Hz. Peygamber'i kendi ilahlarına tapmaya zorluyorlar, ona bu şekilde icbarî teklifte bulunuyorlardı. Bunu Peygamber'i tevhid davetinden vazgeçirmek veya arada orta bir yol bulmak için yapan müşriklerin asıl amaçları Allah'ı reddetmek değil, kendi ilahlarını kabul ettirmektir. Zira Kureyş müşriklerinin ekonomik varlıkları kurdukları ticaret ağına bağlıydı. Bu ticaret ağının oluşmasında da dinî unsurları kullanmışlardı. Ticarî menfaat sağladıkları kabilelerin desteğini alabilmek için onların putlarını da Kabe'ye yerleştirmişlerdi. Hz. Peygamber'in tevhid davetinin onların bütün dinî ve iktisadî kazanımlarının ortadan kalkmasına sebep olacağını düşünüyorlardı. İşte bütün bu uzlaşma teklifleri onların Hz. Peygamber'in çağrısının etkilerini ortadan kaldırma teşebbüsleriydi. Onların düşüncesine göre Hz. Peygamber tekliflerini kabul ederse, yüzlerce ilah ve onlarca dinin temsilcisinin yanına yeni dini de yerleştirecekler, böylece tevhid çağrısını çıkarlarına zarar vermeyecek şekilde mecrasından çıkarmış olacaklardı.²³⁶ Müşrikler Hz. Peygamber'in amcası Ebû Tâlib'e bu maksatla gelerek ondan yeğeniyle aralarını bulmasını talep etmişlerdir ve bu talepleri içeren konuşmalar farklı zamanlarda birkaç kez vuku bulmuştur.²³⁷

Bilindiği gibi risaletin hemen başlarında nazil olduğu kabul edilen Kâfirûn suresinde müşriklerin uzlaşma tekliflerine Hz. Peygamber'in dilinden olumsuz ve kesin bir cevap verilmiştir. Bu ayetten anlaşıldığına göre müşrikler bu konudaki tavırlarını sürdürmüşlerdir. Tarih bilgileri de bunu desteklemektedir. Ancak ulûhiyette ve rububiyette tevhid ilkesine tamamen zıt olan bu anlayışa ve tekliflere asla yanaşmaması, şirke meyletmemesi yönünde Allah'ın elçisini uyardığı ve bunun elçisine yapmış olduğu ikazlara konu olduğu daha önce belirtilmişti.

²³⁶ M. Mahfuz Söylemez, "Cahiliye Döneminde Lât Kültü," M. Mahfuz Söylemez (ed.), *Cahiliye Araplarının İlahları* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016) içinde, s.80.

²³⁷ İbn Hişam, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, c.1, ss.333-335.

1.2.3.4.Kalplerinin Katılaşması ve Azap Emrinin Gerçekleşmesi

Kur'an-ı Kerim'in inkarcıları ikna etmede akla hitap eden üslubu dikkat çeker. Bununla birlikte, kalbin de akletme, idrak etme organı olduğuna dair işaretler bulunur.²³⁸

Bu vurgu genel kabul gören nuzûl tertibine göre ilk olarak Kâf suresinde karşımıza çıkar. Buna göre Allah'a yönelen bir kalp, muhatapların kendilerine ulaşan vahyi anlamaları, anlatılanlardan ibret almaları, Rahman'a gereği gibi saygı duymaları ve cenneti hak etmeleri için önemli bir fonksiyon icra eder.²³⁹ Hemen ardından inen surelerden olan A'raf suresinin 179. ayetinde ise inkarcılar kastedilerek kalplerinin idrak kabiliyeti olmadığı vurgulanmıştır.

Kur'an-ı Kerim'in inkarcılara karşı dilinin sertleşmeye başladığı ilk ayetler de yine A'raf suresinde görülmektedir. Kanaatimizce bu süreç şirk eleştirisinin başladığı, bundan dolayı müşriklerin tepkilerinin ve muhalefetlerinin şiddetlendiği, aynı zamanda müminlere karşı baskı ve işkenceye müracaat ettikleri dönemin başı olmaktadır. Bu çerçevede kalplerin mühürlenmesinden ilk olarak bahseden ayetler A'raf suresinde olup aynı dönemde yakın aralıklarla nazil olan En'âm ve Yûnus surelerinde de benzer ifadeler bulunmaktadır.²⁴⁰ Bu surelerin indiği döneme genel olarak bakıldığında müşriklerin kendilerine yapılan tevhid çağrısını kabul etmemekte direndikleri ve bu çağrının yayılmasını engellemek için her yola başvurdukları anlaşılmaktadır. Bunun sebepleri önceki bölümlerde anlatılmıştı. Böyle bir dönemde artık onların kalplerinin mühürlendiğini, Kur'an'ı anlamalarına engel olacak şekilde kalplerine örtü çekildiğini ve hatta kalplerinin katılaştığını ifade eden ayetlerin artması çok normaldi.

²³⁸ 7/A'raf:179, 22/Hacc:46

²³⁹ Bkz. 50/Kâf:33, 37

²⁴⁰ 7/A'raf:100-101; 6/En'âm:43, 46; 10/Yûnus:74

Buna göre paralel içerikli A'râf, Yûnus ve En'âm surelerinin boykota kadar süren bu döneme yayılarak karma bir şekilde indirilmiş olma ihtimali kuvvetli görünmektedir. Boykotun hemen öncesinde nazil olduğu düşünülen Zümer suresinin benzer içerikli ayetlerinin indirilmesinin de bu sürecin devamını oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Daha önce de ifade edildiği gibi, inkarcıların kalplerinin katılaştığı *ķaset ķalubuhum* ifadesi ilk olarak En'âm suresinde geçmiştir. İkinci vurguyu ise Zümer suresinde görüyoruz. Ancak burada surenin genel karakterine de uygun olarak karşıt durumla bir arada mukayeseli bir anlatım bulunmaktadır. Kalpleri katılaşılanların, yani Allah'ın anılmasına tahammülü olmayanların mücadele ettikleri diğer grupla karşılaştırıldığı 22. ayette bu kimselerin karşısına 'Allah'ın dinine ve buyruklarına karşı gönüllerine yatkınlık ve ferahlık verdiği kimseler' konulmuştur: “*Allah kimin gönlünü İslam'a açmışsa o, rabbinden gelen bir aydınlık içinde olmaz mı? Allah'ı anma konusunda kalpleri katılaştırmış olanlara ise çok yazık! Onlar apaçık bir sapkınlık içindedirler.*” Bu ayetin devamında ise müminlerin Allah'ın sözünü işitince önce ürperip heyecanlandıkları daha sonra ise kalplerinin yumuşadığı anlatılır.

Burada dikkat çekilmesi gereken bir diğer husus ise, kalpleri mühürlenmiş ve katılaştıran kimselerin bu duruma kendi fiilleri sonucu düşmeleridir. Kendi iradeleriyle işledikleri olumsuz fiillerinin neticesi olarak kalpleri akıl ve idrak yeteneğini kaybetmiş ve bu anlamdaki fonksiyonunu yerine getiremez olmuştur. Bu sonuç Allah'ın onlar için dileyeceği bir durum değildir. Ancak inatları, kibirleri ve menfaatlerini kaybetme korkusu onları bu hale getirmiştir.²⁴¹

²⁴¹ 5/Mâ'ide suresinin 13. ayetinde buna örnek olabilecek benzer bir söylem bulunmaktadır. Buna göre İsrailoğullarının Allah'ın lanetine uğramalarının ve kalplerinin katılaştırmasının sebebi verdikleri sözün bozmalarıdır. “*Ahidlerini bozdukları için onları lânetledik ve kalplerini katılaştırdık. Onlar kelimelerin yerlerini değiştiriyorlar. Kendilerine bildirilenlerden (Tevrat) önemli bir kısmını da unuttular.*”

Kalbin katılaşması, itaat etmeyi inatla reddetme tavrının neticesi olarak değerlendirilmiş, Kur'an'da bu tavrın zıddı olarak itaat, teslimiyet, tevazu gibi olumlu fiilleri ifade eden kavramlara önem verildiği belirtilmiştir.²⁴² Bu kavramlardan bir tanesi daha önce inanan kulların özelliği olarak ele aldığımız itaat anlamında *kānit* (*kunut*) kelimesidir. 22. ayette ise kalbi katılaşanların teslimiyet (*islam*) tavrını benimseyenlerle mukayese edildiği görülür.

Bu dönemde kullanımı sıklaaşan ifadelerden biri de inkarcıların durumlarını değiştirip dzeltmeyecekleri anlaşıldığı için haklarında azap emrinin gerçekleşecek olmasındır. Zumer suresinin 19. ayetinde bunun onların seçimi olduğuna ve Hz. Peygamber'in bile bu durumda yapabileceği bir şey olmadığına işaret edilirken aslında onlara da durumlarını gözden geçirip inatlarından vaz geçmeleri için son uyarılar yapılmaktadır. *“Hakkında azap hükmü kesinleşmiş kimseyi, sonuçta ateşi boylayacak olanı sen mi kurtaracaksın?”* Surenin 71. ayetinde ise ahiret sahneleri anlatılırken inkarcıların dünyada iken uyarıldıklarını itiraf edecekleri bildirilmiştir. *“Gerçekleri inkar etmiş olanlar gruplar halinde cehenneme sevkedilecek; nihayet oraya vardıklarında cehennemin kapıları açılacak, bekçileri onlara, "İçinizden, size rabbinizin ayetlerini okuyup duyuran ve böyle bir gnle karşılaşacağınızı bildirerek sizi uyaran bir elçi gelmedi mi?" diye soracak; onlar da "Evet geldi" diyecekler. Ama inkarcılar için artık azap hükmü kesinleşmiştir.”* Surenin son kısmında inkarcıların azabı gördükleri zaman peygamberlerin kendilerini uyardıklarını ve gerçekleri anlattıklarını onaylayacakları beyan edilmektedir. Onların dünyada iken işitmiş oldukları azap hükmünün gerçekleşeceği emrinin aslında ne kadar kesin olduğunu anladıkları zaman yaşayacakları

²⁴² Izutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, s.294.

çaresizliklerinden söz edilerek o inkarcılar göz göre göre bu ateşe gitmemeleri için tekrar tekrar uyarılmaktadırlar.

Kur'an üslubu gereği inkarcıların hem dünyadaki hem ahiretteki hallerini çok canlı tasvirlerle anlatarak muhataplarını uyarmıştır. Onların Allah'ı, ayetlerini ve ahiret hallerini bilmemeleri için hiçbir gerekçe bırakmamıştır. Ancak bu yönlendirmelerin tesir edebilmesi için, kişinin içinde yaşadığı kültürel çevrenin baskın etkisinden ve kendisini çevreleyen sosyal ortamın şartlandırmasından kurtularak eleştirel bilinç düzeyinde kendisine ulaşan mesajları kavraması ve değerlendirmesi gerekir. Bu yaklaşım insana bilişsel ve zihinsel değişikliği getirir, bu değişiklik kalbi dönüştürür, bu dönüşüm insanın gözündeki perdeyi, kulaklarındaki ağırlığı kaldırır. Bu engeller ortadan kalktığı zaman ise imana ve imanı destekleyecek bilgiye ulaşmanın önü açılır.²⁴³ Bütün bunlar neticesinde insan aklen ikna olur, gönlü mutmain olur ve tevhid çizgisinde kalması mümkün olur. Manevî görevini iyi yapan körelmemiş bir kalp teslimiyet, itaat, ibadet gibi vesilelerle Allah'a yönelerek Yaratıcısı ile olan ilişkisini sağlam bir zemine oturtur.

1.2.3.5. İnkarcılara Yönelik Uyarılar

Zumer suresinin nazil olduğu dönemde tevhid davetine karşı çıkışlar iyice şiddetlenmiş, özellikle Mekke'nin ileri gelen inkarcıları, sadece daveti reddetmekle kalmamışlar, davetin tebliğcisi olan Hz. Muhammed'i yeni bir din ihdas etmekle suçlayarak ona inananlara çeşitli baskı ve işkenceler uygulamışlardır. Böyle bir dönemde Allah'ın kullarına hitaben inatlarından vazgeçerek rahmetine sığınmaları vurgusu

²⁴³ Düzgün, "Kur'an'ın Tevhid Felsefesi," ss.11, 19-20.

yaptığını, Rablerine yönelmelerini emrettiğini, bu çağrıya uymadıkları takdirde ise ahirette nasıl pişmanlık duyacaklarını tek tek açıkladığını görüyoruz.

1.2.3.5.1. Aşırı Gitmelerine Rağmen Tevhid Çağrısının Devam Etmesi

Zumer suresinde Allah'ın *yâ* edatını kullanarak “Ey kullarım” şeklinde hitap ettiği üç yer vardır. Bu hitaplardan biri sadece ‘kullarım’ kelimesi ile yöneltilirken, diğer ikisinde kulları niteleyici ifadeler bulunmaktadır. Surenin 10. ayetinde “Ey iman eden kullarım” sözü ile inananlara uyarılarda bulunulduğunu yukarıda belirtmiştik. Burada ise “Ey kendilerine karşı aşırı giden kullarım” ifadeleri ile hedef alınan muhatapları ve bu hitap ile sonrasında gelen uyarıları değerlendirelim. Surenin 53. ayetinde: “*De ki (Allah şöyle buyuruyor): ‘Ey kendi aleyhlerine olarak günahta haddi aşan kullarım! Allah’ın rahmetinden ümit kesmeyin. Allah (dilerse) bütün günahları bağışlar; doğrusu O çok bağışlayıcı, çok merhametlidir.’*” buyurulmuştur.

Bu ayette geçen ve olumsuzluk ifade eden *esrafe* kelimesi, Kur’an’da çeşitli anlamlara gelmekle birlikte bütün kullanımları zımnen veya açıkça ‘aşırılık’ manasını içerir. Her konuda mütecaviz bir tutuma işaret eden kelime, normalin, olması gereken veya herkesçe kabul edilen sınırların dışına çıkmak, ötesine geçmek demektir. Hadislerde de geçen *israf* kelimesini Nevevî (ö.676/1277), “aşırı gidip meşru sınırların ötesine geçmek” şeklinde açıklamıştır.²⁴⁴ Râgıb el-İşfehânî (ö.502/1108) ise *Mufredât* isimli eserinde israf kavramını; infak ve harcama gibi konularda daha çok kullanılmış olsa da

²⁴⁴ Nevevî, *el-Minhâc*, c.17, s.40.

“kişinin herhangi bir hususta haddi aşmasıdır.” şeklinde tanımlamıştır.²⁴⁵ Buna göre kelime, tüketimde aşırıya gitmek, davranışlarda aşırıya gitmek, inkarda aşırıya gitmek gibi anlamlarda karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla Kur’an-ı Kerim’de, ilahî daveti reddetmek, peygamberleri yalanlamak, inananları baskı ile inançlarından vazgeçirmeye çalışmak, putlara, sahte ilahlara tapmak, hakka karşı kibirlenmek, ilahî ikaza rağmen aykırı davranışlarda ısrar etmek, ilahî mesajları umursamamak veya tereddütle karşılamak gibi inanç hususlarında haddi aşmayı da içeren bir kısım tutum ve davranışlar *musrif* kelimesinin kapsamında değerlendirilmiştir.²⁴⁶

Kur’an-ı Kerim’de *musrif* kavramı ile Allah’ın birliğini inkar eden müşriklerin kastedildiğini gösteren ayetlerden biri Yûnus suresindedir. Surenin 12. ayetinde²⁴⁷ sıkıntıya düşünce muvahhid gibi Allah’a yönelip rahata kavuşunca tekrar şirke dönenlerin *musrif* olarak nitelendirildiği görülmektedir. Bu ayette küfür ehlinin iki yüzlülüğü, Allah’ı tanımaması, şirkten vaz geçmemesi gibi tutum ve davranışları “*işte o musriflere yaptıkları şeyler böyle süslü gösterilmiştir.*” ifadesiyle yerilmektedir. Zümer suresinin de inkarcıların bu ikiyüzlü davranışlarını konu eden 8. ve 49. ayetlerinin devamında “Ey kendi aleyhlerine olarak gûnahta haddi aşan kullarım!” şeklindeki hitap ile bu kullara her türlü şirk unsurundan ve davranışından uzaklaşarak tevhidi kabul etmeleri için davet tekrar edilmiştir. Ayetin tarihî bağlamı ve metin bağlamı birlikte değerlendirildiği takdirde bu davete olumlu cevap verip Allah’ın rahmetine sığınan kimselerin geçmişte yaptıklarından dolayı sorumlu tutulmayacakları sonucuna varılmaktadır.

²⁴⁵ İşfehânî, *el-Mufredât*, s.236.

²⁴⁶ Cankılıç, “Kur’an-ı Kerim’de İsrâf Kavramı ve İnançla İlişkisi,” s.603.

²⁴⁷ 11/Yûnus:12 “*İnsanın başına zararlı bir şey geldiğinde yan üstü yatarken veya otururken ya da ayakta iken hemen bize dua etmeye koyulur; onu zararlı durumundan kurtardığımızda ise -sanki başına gelen zararı gidermeye bizi çağırıp yalvarmamış gibi- inkarcılığa dönüp yoluna devam eder; haddi aşanlara işte bu şekilde yaptıkları güzel görünmektedir.*”

Bu ayette “Allah bütün günahları bağışlar.” ifadesi, Mekkî bir söylemdir. Medenî döneme ait Nisâ’ suresinde bu söyleme “Allah, şirk dışında bütün günahları bağışlar, şirki affetmez.” ifadesiyle Allah’ın bağışlayıcı olmasına kayıt düşüldüğü görülür. Anlaşıldığına göre toplumun inanç ve bilinç noktasında belli bir seviyeye gelmesi sebebiyle müsamaha boyutu değişmiştir. Bu ayrıntı, Kur’an’ın hedefleri açısından çizdiği yol haritasına ve Kur’an’ın hem bütünlüğü hem de nuzûl sırası göz önünde bulundurularak anlaşılması gerekliliğine güzel bir örnektir.

Tefsir kaynaklarına baktığımız zaman bu ayetin iniş sebebi ile ilgili rivayetlerin hem çok fazla olduğunu hem de oldukça tutarsız olduğunu gözlemliyoruz. Bu durum muhtemelen ayetin Kur’an’da en çok ümit vadeden ayet olmasından kaynaklanmaktadır.²⁴⁸ Nitekim Vâhidî, bu ayet indiği zaman Rasûlullah ve ashabının Allah’ın bağışlaması konusunda en kapsamlı ayet olmasından dolayı sevindiklerini aktarır.²⁴⁹ Ayetin bu özelliği sebebiyle tarih içinde bazı olaylarla ilişkisinin kurulması veya olaylar üzerine ayetin okunmuş olması ihtimali yüksektir. Bu olayların bir kısmının Medine döneminde yaşanmış olması da tefsir kaynaklarına Zümer suresinin 53.-55. ayetlerinin Medenî olduğu bilgisinin girmesine sebep olmuştur. Aslında verilen diğer örneklerde olduğu gibi, burada da ayetin içinde yer aldığı konu akışına bakıldığında kastedilen mana anlaşılmaktadır. Bundan dolayı Zümer suresindeki bazı ayetlerin Medenî olduğu şeklinde istisna edilmesi kanaatimizce gerçeğe uygun düşmemektedir. İzzet Derveze, Mekkî surelerde Medenî ayetlerin bulunduğu dair rivayetleri değerlendirirken aslında bu ayetlerin Mekke döneminin karakteristiğini, tablo ve olaylarını yansıttığını, öncesinde ve sonrasındaki ayetler arasında bağlam ve içerik hatta nazım yönünden tam bir uyum bulunduğunu, söz konusu ayetlerin Medenî olduğu yönündeki rivayetlerin

²⁴⁸ Ebû ‘Ubeyd, *Feḍailu’l-Ḳur’ân*, s.276.

²⁴⁹ Vâhidî, *et-Tefsîru’l-Basîṭ*, c.19, s.322.

doğruluğu konusunda şüphe ve temkinle yaklaşmanın uygun bir yol olacağını söylemiştir.²⁵⁰ Bu durum Zumer suresinin 53. ayeti için de geçerlidir.

Ayrıca Zumer suresinden hemen sonra inen Mu' min suresinin 43. ayetinde geçen *musrifin* kelimesiyle mevcut bağlama göre Allah'ı inkar edenler ve O'na şirk koşanlar kastedilmektedir. Buna göre “Ey kendilerine karşı aşırı giden kullarım” ifadesinin ayetin kendi bağlamı da dikkate alındığında şirkte ve inkarda aşırı gidenlere işaret etmesi daha uygundur. Nitekim bu ayette Allah'ın şirkten tevbe edenlerin geçmişini bağışlayacağını kastedildiği yorumu ağırlık kazanmıştır.²⁵¹

Tefsir çalışmalarında özellikle yorum içeren rivayetlerden ziyade, metnin, konu akışının ve Kur'anî bütünlüğün yönlendirmesine itibar edilmesi, bu çerçevede değerlendirmeler yapılırken tarihî şartların göz önünde bulundurulması ayetlerin özünün ve maksadının belirlenmesinde daha etkili ve isabetli olur. Her ne kadar rivayetlerden farklı çıkarımlar yapma ihtimali bulunsa da bu alan ayrı değerlendirilip gerek klasik kaynaklar gerek yeni yapılacak çalışmalar rivayetler konusunda mümkün olduğu kadar sadeleştirilmelidir.

Vāhidī'nin *Esbāb-ı Nuzūl* kitabında Zumer suresinin 53. ayetinin, Furkân suresinin son ayetleriyle birlikte yer aldığı bir rivayet bulunmaktadır. Bu rivayete göre, Vaḥşî, Hz. Peygamber'e gelir ve “Ey Muhammed, güvence dilemek için sana geldim. Allah'ın kelamını işitinceye kadar beni yakınında tut.” der. Bunun üzerine Rasûlullah: “Ben seni yakın olmayan bir yerde görmek isterdim. Ama mademki sen güvence istemek için geldin, Allah'ın kelamı gelinceye kadar benim civarımdasın.” buyurur. Vaḥşî: “Ben

²⁵⁰ Derveze, *et-Tefsiru'l-Hadis*, c.1, s.68.

²⁵¹ Celaleddin el-Mahallî – Celaleddin es-Suyûtî, *Kelime Anlamlı Celaleyn Tercümesi*, çev. Talha Alp vd. (İstanbul: Yasin Yayınları, 2006), c.4, s.540; Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1989), c.8, s.27

Allah’a şirk koştum, Allah’ın haram kıldığı öldürme işini ve zina yaptım. Allah, benim tevbemi kabul eder mi?” deyince, Rasûlullah Furkân suresinde bulunan “Ancak tevbe ve iman edip iyi davranışta bulunanlar başkadır, Allah, onların kötülüklerini iyiliklere çevirir. Allah çok bağışlayıcıdır, engin merhamet sahibidir.”²⁵² ayeti ininceye kadar sukut eder ve ayeti Vahşî’ye okur. Vahşî bunun üzerine: “Bu ayette bir şart görüyorum. Belki ben salih amel işleyemem. Ben Allah’ın kalamını işitinceye kadar civarında bulunacağım.” der. Sonra “Şüphesiz Allah, kendisine ortak koşulmasını bağışlamaz. Bunun dışındaki günahları dilediği kimseler için bağışlar. Allah’a ortak koşan kuşkusuz derin bir sapıklığa düşmüştür.”²⁵³ ayeti iner. Rasûlullah Vahşî’yi çağırır ve ona bu ayeti okur. Vahşî bu sefer: “Belki ben bu ayette zikredilen dilediği kimselerden olamam. Ben Allah’ın yeni bir kelamı gelinceye kadar civarında kalacağım.” der. Bundan sonra Zümer suresinin 53. ayeti iner ve Vahşî: “Evet, bu oldu, şu an başka bir şart görmüyorum” diyerek müslüman olur.²⁵⁴

Çeşitli varyantlarıyla erken dönem kaynaklarının büyük bir kısmında bulunan bu rivayete göre her üç ayetin yakın aralıklarla inmesi gerekmektedir. Nisâ’ suresi zaten Medenî bir suredir. Buna göre kaynaklarda Zümer suresinin ilgili ayetinin de Medenî olduğu, Furkân suresindeki ayetin ise hicretten sonra Mekke’de indiği veya Mekkî surede Medenî olduğu yönünde bilgiler mevcuttur.²⁵⁵ Bununla birlikte rivayetlerde birbiriyle çelişen birçok husus olduğu gibi bu ayetlerin o anda ihtiyaç üzerine mi indiği yoksa önceden inen bir ayet olarak mı okunduğu tam olarak belli değildir. Kanaatimizce ayetlerin iniş zamanları arasında ciddi fark vardır. Zümer ve Furkân suresinin ayetleri

²⁵² 25/Furkân:70

²⁵³ 4/Nisâ’:116

²⁵⁴ Vâhidî, *Esbâbu Nuzûli’l-Şur’ân*, s.346

²⁵⁵ Mukâtil b. Suleymân, *Tefsîru Mukâtil*, c.3, s.240; Suyûtî, *el-İtkân*, c.1, s.62.

Mekkî, Nisâ' suresi Medenî'dir. Ancak bu ayetler hikaye edilerek aynı rivayet içinde bir araya getirilmişlerdir. Ayrıca bu rivayeti, Hz. Hamza gibi kahraman bir sahabîyi arkadan vurup öldüren katili Allah katında yüksek bir mevkiye çıkarma heveslilerinin uydurduğunu, rivayette sözü edilen pazarlıklı bir imanın mantıksal yanının olmadığı yönünde görüş beyan edenler de olmuştur.²⁵⁶

Zumer suresinin 53. ayeti kapsayıcı içeriğinden dolayı çalışmanın ilk bölümünde aktarıldığı üzere çeşitli sıhhat derecelerine sahip başlıca üç farklı olayla ilişkilendirilen rivayetlere konu olmuştur. Bunlardan ilki hakkında İbn 'Abbās ve Suddî'den gelen ve kaynaklarda sahih olduğu belirtilen aşağıda vereceğimiz rivayetler kanaatimizce daha makul görünmektedir.

İbn 'Abbās demiştir ki: “Bu ayet Mekke ehli hakkında indi. Onlar: ‘Muhammed, putlara tapanların, Allah’ın haram kıldığı nefsi öldürenlerin mağfiret edilmeyeceklerini iddia edip dururken, biz nasıl hicret edelim ve nasıl müslüman olalım? Biz Allah’tan başka ilahlara ibadet edip ve Allah’ın haram kıldığı nefsi de öldürmedik mi?’ diyorlardı. Bunun üzerine bu ayet indi.”²⁵⁷

Suddî, Zumer 53. ayette kastedilen kimselerin Mekkeli müşrikler olduğunu söylemiştir. Nitekim müşrikler Rasûlullah’a ‘Sen zina edenin, adam öldürenin, Allah’a şirk koşanın helak olup cehennem ehli olacağını iddia ederken ve biz bütün bu fiilleri işlemişken nasıl senin davetine uyacağız?’ demişler ve bunun üzerine Allah onlar hakkında bu ayeti indirmiştir.²⁵⁸

²⁵⁶ Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, c.8, s.27.

²⁵⁷ Buḥārî, “Tefsîr,” 39 (no.4810); Ṭaberî, *Câmi 'u'l-Beyân*, c.17, s.506.

²⁵⁸ Ṭaberî, *Câmi 'u'l-Beyân*, c.20, s.226.

Anlaşıldığı kadarıyla tefsir kaynaklarında görülen rivayet yoğunluğu, ilk dönem âlimlerinin rivayetin re'y karşısında üstünlüğünü kabul eden anlayışlarından ve bu sebeple de Kur'an ayetlerine taalluk eden eldeki bütün malzemeyi kaybolmasına fırsat vermeden olduğu gibi aktarmak istemelerinden kaynaklanmaktadır.²⁵⁹ Dolayısıyla bu malzeme esas alınarak nuzûl dönemi olgu ve olaylarının vahiyle münasebetini kurmanın imkanı doğru değerlendirilmelidir. Kanaatimizce bu örnekteki gibi tikel durumlarda sözün dilsel bağlamı, hedef kitlesi, muhataba yönelmesine sebep olan durumlar gibi hususların ön plana çıkarılması ayetlerin anlaşılmasında daha sağlıklı sonuçlar verebilir.

1.2.3.5.2. Allah'a Yönelme ve İndirilen Vahye Uyma Emri

Kur'an-ı Kerim'in insanın eğitiminde ve olgunlaşmasında belirli bir hedefi vardır. Bütün olarak bakıldığında bu hedefe ulaşan muhataplar övülür ve mükafatlarla müjdelendir, uyarılara aldırmayan, büyüklük taslayan ve iman etmeye yanaşmayanlar ise Allah'ın azabı ile tehdit edilerek, ahirette başlarına gelecekler en ince ayrıntılarına kadar anlatılır. Zümer suresinde de *"Ey kendi aleyhlerine olarak günahı haddi aşan kullarım! Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin."* ayetinden sonra inkarcılara yönelik çağrılar devam etmektedir. Surenin 54. ayetinde bu kimseler Rablerinin sözünü dinleyerek O'na yönelmedikleri takdirde başlarına gelecek azap ile uyarılmaktadırlar: *"Azap size gelip çatmadan önce rabbinize yönelip O'na teslim olun; sonra kimseden yardım göremezsiniz. Hiç farkında olmadığınız bir sırada azap ansızın başınıza gelmeden önce rabbinizden size indirilen en güzel hükümlere uyun!"*

²⁵⁹ Mehmet Akif Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri* (Ankara: Kitâbiyât, 2003), ss.142, 152-154.

Yukarıdaki ayetlerde muhatapların tevhide davet edilmesinden hemen sonra Allah’a yönelme (*inâbe*), teslimiyet ve Allah’tan indirilene ittibâ olmak üzere üç husus zikredilmektedir. Kişinin imanını eyleme dökmesini ve inandığı Allah ile kuvvetli bir bağ kurmasını ifade eden bu fiiller, aynı zamanda kulun acziyetini kabul ettiğinin de göstergesidir. Tevhide ve hidayete davet edilen muhatap kitlenin fiilleri ise, Allah’a karşı inkar, isyan, inat ve büyüklük taslamaktır. Allah, onlara bu fiillerinden dolayı “Ey haddi aşan kullarım” şeklinde hitap etmiş ve onların zihinsel ve davranışsal dönüşümlerini murad etmiştir. Bunun için “Allah’tan size indirilenin en güzeline uyun!” emriyle kulların dünyevî veya uhrevî azap başlarına gelmeden inen vahiylerden ve kendilerine iletilen ilahî sözlerden hisselerini alarak inatçı inkarcıların saflarından Hz. Peygamber’in ve inananların yanında iman safına geçmeleri hedeflenmektedir.

“İndirilenin en güzeli” ifadesiyle neyin kastedildiği tartışılmış ve bu konuda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bu ifadeden anlaşılması gereken elbette Kur’an-ı Kerim’dir. Ancak buradan Kur’an’ın bir bölümünün diğerinden daha güzel olduğu şeklinde bir anlam çıkarılmamalıdır. Ayetteki *aḥsen* kelimesinin daha güzel olan şeklinde değil, Kur’an’ın bütün hükümlerini kapsamak üzere “kusursuz güzel olan” şeklinde anlamak gerektiği söylenmiştir.²⁶⁰

1.2.3.5.3. Akıl Delillerle İkna Etme

Allah kelamının en önemli özelliklerinden bir tanesi öncelikle muhatabının aklına hitap etmesidir. Kelamın sahibi olan Allah, varlığını ve birliğini ispat eden delilleri evrene yerleştirmiş, insana aklıyla bunları anlama yeteneğini vermiş, vahiyle de bunu

²⁶⁰ Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, c.4, s.628.

desteklemiştir. Bu çerçevede Allah, inkarcı muhataplarını tevhide davet ederken aklı delillerle ve onlara sorular sorarak akıllarını kullanmaya zorlar. Böylece onları çelişkileri ve tutarsızlıklarıyla karşı karşıya bırakmak ister. Bunun için ayrıca darb-ı mesel olarak ifade edilen örnekler de kullanılır.

İnsan, akıl sahibi bir varlık olduğu için sorumlu tutulmaktadır ve onu diğer canlılardan ayıran en önemli özelliği budur. İnsanın kendisine verilen akıl nimetini kullanmasını isteyen Kur'an, hitabında bu amaca matuf olarak önemli üslup özelliklerini kullanır. Soru sorma, akıl yürütme, karşıtlıkları ortaya koyarak mukayese ve muhakeme etme, çarpıcı örneklerle temsil getirme gibi yöntemlerle muhatabını ilahî mesajlar üzerinde düşünmeye, hakikati araştırmaya ve hem kendi inançlarını hem de kendilerine ulaşan bilgileri sorgulamaya yöneltir.²⁶¹

Zumer suresinde bunun dikkat çekici örneklerinden biri 38. ayette bulunmaktadır: *“Gerçek şu ki onlara, ‘Gökleri ve yeri kim yarattı?’ diye soracak olsan, tereddüt etmeden ‘Allah’ derler. De ki: ‘O halde söyler misiniz, Allah’ı bırakıp da taptığınız şu şeyler, Allah bana bir zarar vermek istese, O’nun vereceği zararı önleyebilirler mi? Yahut O bana bir rahmet dilese, onun rahmetini durdurabilirler mi?’ De ki: ‘Allah bana yeter! Hakkıyla tevekkül edenler yalnız O’na güvenip dayanırlar.”*

Tefsir kaynaklarında müşriklerin bu soruyu cevapsız bıraktıkları, karşılık veremedikleri bildirilmiştir.²⁶² Kur'an, aslında putlarının acziyetinin farkında oldukları için bu soruya olumlu cevap veremeyen ama Hz. Peygamber'i 'putlarımız seni çarpar' diye korkutmaya çalışan müşriklerin çelişkisini ortaya koymuştur. Aynı zamanda

²⁶¹ Mustafa Güven, “Mekkî Surelerde Cahilî Arap Aklına Yöneltilen Eleştiriler,” Mesut Okumuş (ed.), *Kur'an Nüzûlünün Mekke Dönemi Sempozyumu* (Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2013) içinde, s.478.

²⁶² Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, c.3, s.678.

onlardan mantıklı düşünmelerini ve akli tekrar devreye almalarını putlarından vazgeçerek tevhid dinini kabul etmelerini istemiştir.

Müşriklerin taptıkları putların acizliğine ve güçsüzlüğüne dikkat çeken Kur'an-ı Kerim şirkin tutarsızlığı, akıl ve mantığa aykırılığı konusuna delil getirirken kâinatın yaratılışı ve düzeninden örnekler verir. Zümer suresinin 21. ayetinde mevsimlerin döngüsü, dünya hayatından sonra ahiret hayatının varlığına delil olarak sunulmaktadır: *“Görmedin mi Allah’ın gökten su indirip onu yerdeki kaynaklara akıttığını? Sonra onunla değişik renklerde ürünler bitirir, sonra bu bitkiler gelişip olgunlaşır; ardından onun sarardığını görürsün, sonunda Allah onu kırılıp ufalanmış hale getirir. Kuşkusuz bunda akıl iz’an sahipleri için bir ders vardır.”*

Bu ayetin sonunda geçen *ulu’l-elbāb* (اولوا الالباب) ifadesi, Kur'an-ı Kerim’de insanın aklına vurgu yapmak için kullanılan ifadelerden biridir ve toplam 16 kere geçer. Bunlardan üç tanesi Zümer suresindedir. Geçtiği bağlamlarda düşünmek, ibret almak, hatırlamak, gaflete düşmemek gibi anlamları ifade eden kelimelerle birlikte kullanılmaktadır. Yukarıdaki ayette olduğu gibi insanın dikkatini kâinatın düzenine çeken ve içerdği misallerle Allah’ın ve ahiret gününün varlığını anlatan ayetlerden ancak aklını iyi niyetle kullanan kimselerin ibret alacağına dikkat çekilmektedir.

Kur'an-ı Kerim’de düşünme yetisini harekete geçiren unsurlardan bir tanesi de darb-ı mesel olarak ifade edilen temsillerdir. Surenin 29. ayetinde tevhidin hakikatine delil olarak gösterilebilecek bir temsil bulunmaktadır: *“Allah şöyle bir örnek veriyor: Bir adam var ki onun birbiriyle ihtilaflı birçok ortak efendisi bulunmaktadır; bir adam da var ki bir tek kişiye bağlıdır. Şimdi bu iki adamın durumları eşit olabilir mi? Bütün övgüler Allah’a mahsustur; fakat çoğu bunu anlamamaktadır.”*

Bu örnekte tevhid esası, yerel kültürün önemli bir ögesi olan kölenin bir tane efendisi olması gerektiği gerçeği üzerinden vurgulanmıştır. Birbirleriyle anlaşmazlık içinde olan birden çok efendinin emri altındaki köle ile tek efendinin sahip olduğu kölenin aynı durumda olmayacağı belirtilerek tevhidin önemi ve Yaratıcının birliği anlatılmıştır. Nitekim Kur'an-ı Kerim'in diğer bir suresinde de bu gerçeği destekleyen ayetin meali şöyledir: *“Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka tanrılar bulunsaydı kesinlikle yerin göğün düzeni bozulurdu. Demek ki arşın rabbi olan Allah, onların yakıştırdıkları sıfatlardan münezzehtir.”*²⁶³

1.2.3.5.4. Ahirete Yönelik Tehdit ve Uyarılar

Zumer suresinin 9. ayetinde geçen inkarî bir soru, ‘bilenler ile bilmeyenlerin aynı, eşit seviyede olmayacağı’nı beyan eder. Burada sorulan soru meful almamıştır. Dolayısıyla ‘neyi bilenler veya bilmeyenler?’ sorusunun cevabı Kur'an bütünlüğünde araştırıldığında ayetlerin Allah'ın ilmiyle indirildiği ve O'ndan başka ilah olmadığı,²⁶⁴ Allah'ın ölüleri dirilteceğine dair sözünün gerçek olduğu,²⁶⁵ ahirette alınacak karşılıkların çok daha büyük olduğu²⁶⁶ gibi konuları bilenlerle bilmeyenlerin bir tutulamayacakları neticesine ulaşılır. Ayrıca Allah'tan indirilenin gerçeğin kendisi olduğunu bilenlerin görmeyen (kör)ler gibi olmayacağı²⁶⁷ ve nihayetinde bilmeyenlerin kalplerinin Allah tarafından mühürleneceği²⁶⁸ ifade edilir.

²⁶³ 21/Enbiyâ':22.

²⁶⁴ 11/Hüd:14.

²⁶⁵ 16/Nahl:38.

²⁶⁶ 16/Nahl:41.

²⁶⁷ 13/Ra'd:19.

²⁶⁸ 30/Rüm:59.

Ayetteki karşılaştırmanın öncelikle Allah'ı tanıma, birliğini ve büyüklüğünü takdir edebilme temelinde yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu çerçevede bilinmesi gereken diğer husus ise tevhid davetine muhatap olan insanın tercihiine göre karşılık göreceği ahiret hayatının gerçek olduğudur. Taberî bu ibareyi şöyle izah etmiştir:

Allah'a itaat ettiklerinde nail olacakları sevabı bilip O'na isyan ettiklerinde nasıl bir cezaya maruz kalacaklarını bilenler ile, yaptıkları iş güzel olsa bile ondan hayır ummayanlar kötü olduğunda da onun şerrinden korkmayanlar, yani ne yaptıklarını bilmeyerek bocalayanlarla bir olur mu?²⁶⁹

Bağlam dikkate alındığında ise bunu bilenlerin ve gerçeği kavrayanların Allah ile doğru bir Rab-kul ilişkisi kurdukları ima edilmiş, bu kimselerin bilmeyenlerle aynı olamayacakları belirtilerek müşrikler herhangi bir ilme ve tefekküre dayanmayıp, sırf atalarından tevarüs ettikleri bir inanç üzerine hareket ettiklerinden dolayı eleştirilmiştir.²⁷⁰ Bu itibarla her iki grubun uhrevî hayattaki karşılıkları da Allah'ın adaleti gereği farklı olacaktır.

Zumer suresinin çeşitli ayetlerinde, inkarcıların inkarlarından dolayı ahirette başlarına gelecekler detaylarıyla bildirilmiştir. Bu ayetlerin bir kısmı da bilenlerle bilmeyenlerin aynı olmayacağına dikkat çeken ayetin devamındadır. Dolayısıyla gerçekler bütün yönleriyle bildirildiği halde bilmezlikten gelenler de bu ayetin kapsamına girer. Nitekim surenin sonunda da kıyamet ve ahirete yönelik canlı sahnelerle inkarcıların akıbetleri tasvir edilirken onların aslında elçiler kendilerine geldiği ve onları ahiretteki buluşma hakkında uyardığı halde buna aldırmadıklarını itiraf ettikleri bildirimler bulunmaktadır. İnkarcı müşriklerin Allah'ın azabıyla tehdit edildiği ayetler surenin 15.

²⁶⁹ Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân*, c.20, ss.177-178.

²⁷⁰ Demirci, *Kur'an Tefsirinde Farklı Yorumlar*, c.3, s.24.

ve 16. ayetleridir: *“Artık siz de O’nun dışında dilediğinize tapın bakalım!” Ve ekle: “Kesin olan şu ki, asıl kaybedenler, kıyamet gününde hem kendilerini hem de yakınlarını ziyan edecek olanlardır. Bilesiniz ki kesin hüsrân işte budur!” Onların üstünde kat kat ateş olacak, altlarında da (böyle) katlar bulunacak. Allah kullarını bununla korkutup uyarıyor. Ey kullarım! Bana karşı gelmekten sakının!”*

Ahiret azabını bildiren ayetlerden bir kısmı, Allah’ın elçisi tarafından onların tevhidi kabul etme konusundaki inatları karşısında açıkça bir meydan okuma içermektedir. Ancak müşriklerin Allah’ın birliğine, elçisinin de Allah’tan vahiy getirdiğine inanmamaları, Hz. Peygamber’in bu meydan okuma da dâhil olmak üzere hiçbir sözünü ciddiye almamalarına sebep olmuştur. Dolayısıyla bütün bu tehditlerin müşriklerin iman etmesiyle sonuçlanmaması ciddi bir restleşme olduğunu göstermektedir. Surenin 39. ve 40. ayetlerinde böyle bir tablo görüyoruz: *“De ki: ‘Ey kavmim! Elinizden geleni yapın! Muhakkak ki ben de yapmam gerekeni yapacağım! Kime alçaltıcı bir azabın geleceğini, kimin tepesine sonu gelmez bir azabın ineceğini yakında öğreneceksiniz!’”*

Kur’an’ın ikna yöntemlerinden biri de tevhid davetine karşı aynı olumsuz tutumu gösteren insanlar için aynı neticelerin gerçekleşeceği noktasında tarihin tekerrür etme özelliğini gündeme getirmesidir. Zumer suresinde geçmiş millet ve toplulukların kıssalarından örnekler yer almaz ancak aşağıda zikredilen 25. ve 26. ayetlerde görüldüğü gibi onların başına gelenlerden örnek verilerek Allah’ı ve ayetlerini yalanlayanlar için hem dünya hem de ahiret azabının mutlaka gerçekleşeceği anlatılmıştır: *“Onlardan öncekiler de doğruyu yalan saymışlar; bunun üzerine tepelerine, nereden geldiğini anlamadıkları bir azap inmişti. Böylece Allah onlara bu dünyada rezilliği tattırdı, ahiretteki azap ise daha büyük olacak. Keşke bilselerdi!”* Yine Zumer suresinin benzer mealdeki 50. ve 51. ayetlerinde de aynı gerçeğe işaret edilerek muhataplar ahiret azabı ile

uyarılmaktadırlar. *“Onlardan öncekiler de böyle sözler söylemişti; ama elde ettikleri şeyler onlara fayda vermedi. İşledikleri kötülükler kendilerine ceza olarak döndü. Bunlardan haksızlığa sapanlar da yaptıkları kötülüklerin cezasını çekeceklerdir. Onlar Allah’ı âciz bırakacak değillerdir.”*

Atalarını şirk dayalı bir din üzere buldukları için kendileri de şirk düzeninde ısrar eden ve Allah hakkında yalan ithamlarda bulunan eski kavimlerin sapıklıkları sebebiyle cezalandırıldıkları Kur’an’ın muhatabı olan müşriklere anlatılmıştır. Bu şekilde onların hakikati görüp, gerekli dersleri çıkarmaları hedeflenmiştir. Şirkte ısrar etmelerinin onlara hem dünya hem de ahiret azabını getireceği bu şekilde bildirilmiştir.

Müşrikler sahip oldukları bütün dünyevî varlıkları yaşadıkları doğru din anlayışının mükafatı olarak gördükleri için ahirete ihtimal vermiyorlar, ahiret hayatı gerçekse bile orada da en güzel karşılıkları elde edeceklerini düşünüyorlardı. Bu ayetler kendilerinden öncekilerin de bu düşünce içinde olduklarını ancak varlık sahibi oldukları halde tevhidden uzaklaştıkları için azaptan kurtulamadıklarını beyan etmektedir. Dolayısıyla onların yolunu takip edenler de ahirette ummadıkları azapla mutlaka karşılaşacaklardır.

Zumer suresinin 24. ayetinde inkarcılara ve yalancılara kıyamet günü hak ettikleri azabın haber verildiği bir kesit sunulmuştur: *“Kıyamet gününde o şiddetli azaba karşı kendini (çaresizlikten) yüzüyle korumaya çalışan kişi mi (daha kötü durumda, yoksa cennette bulunan mümin mi)? O gün zalimlere, ‘Vaktiyle kazandığınızı tadın şimdi!’ denir.”*

Müşriklerin ahiret azabı ile uyarıldıkları 54. ve 55. ayetlerde ise onların ahiretteki pişmanlığı yaşamadan önce Allah’a yönelmeleri ve inen vahiylerle kulak verip gereğini yapmaları istenmiştir: *“Azap size gelip çatmadan önce rabbinize yönelip O’na teslim*

olun; sonra kimseden yardım göremezsiniz. Hiç farkında olmadığınız bir sırada azap ansızın başınıza gelmeden önce rabbinizden size indirilen en güzel hükümlere uyun.”

Zumer suresinin sonunda ise ahirette muttakilerin ve kafirlerin kalacakları yerlere ulaşmaları ve orada yaşanacak olan sahneler tiyatral bir anlatımla sunulmuştur.

1.2.3.5.5. Azaptan Kurtulma Çabalarının Bildirilmesi

Kur'an-ı Kerim'in uyarı metotlarından biri de insanların öldükten sonra başlarına gelecekleri, önceden sanki yaşıyormuş gibi diyalogsal anlatımlarla, âdeta canlandırarak ve benzetmeler yaparak tasvir etmesidir. Zumer suresi bu üslubun en çarpıcı örneklerini içermektedir.

1.2.3.5.5.1. Pişmanlığın Fayda Vermeyeceği

Tarih boyunca bütün peygamberlerin ve onların getirdiği ilahî mesajların gayesi Allah'ın zatında, sıfatlarında ve fiillerinde bir tek oluşunun kabul edilmesini ve bu bilinçle yaşanmasını sağlamak, bunun neticesinde de insanın dünya hayatında sahip olduğu inancına ve ameline göre karşılıkların verileceği ahiret hayatının gerçekliğini anlatmaktır. Bu durum Kur'an-ı Kerim'de 'Allah'a ve ahiret gününe inanmak' şeklinde birçok ayette birlikte ifade edilmiştir. Allah'a iman, insanın doğru bir Allah inancına sahip olması ve bu sağlam inanca göre kulluk görevini yapması, ahirete iman ise insanın öncelikle öldükten sonra yeni bir hayatın yaşanacağına inanması ve orada bu dünyada kendisinin de yaratıcısı olan Allah'a verdiği değere ve O'nu konumlandırmasına göre konum alacağını bilmesidir. Kur'an-ı Kerim'de bugüne *yevmu'l-ḥasret* yani 'pişmanlık

günü' ismi de verilmiştir.²⁷¹ Zira Allah'ı hakkıyla takdir edemeyenler için dünyadan sonraki hayat sadece pişmanlık getirecektir.

Üzüntü, keder, pişmanlık anlamlarına gelen *hasratun* (حسرة) kelimesi elde edilemeyen bir şey için duyulan hayıflanmayı ifade eder. Dolayısıyla bu kelimedenden türeyen *yā hasratā* kelimesinin Kur'an-ı Kerim'de insanı tamamen kuşatan pişmanlık duygusunun ortaya dökülmesi ve dışa vurulmasını anlatmak için kullanıldığı görülür.²⁷² Kelimeye 'eyvah, vay halime, yazıklar olsun' gibi manalar verilebilir.

Zumer suresinin 56. ayetinde geçen *yā hasratā* ifadesi, müşriklerin ahirette azabın gerçek olduğunu gördükleri zaman kullanacakları haber verilen bir ifadedir. Onların dünyada iken kendilerine yapılan uyarıların haklı olduğunu, ancak bu uyarıları dinlemedikleri için yanlış yolda gitmeye devam ettiklerini anlayacakları, bundan dolayı da büyük bir hayıflanma duyacakları anlatılmaktadır: “*Ki sonra hiç kimse, ‘Allah’a itaat hususunda gerekeni yapmadığım için yazıklar olsun bana! Ben gerçekten de (İslam ile) alay edenler arasında yer almıştım’ diyerek (kendi kendini kınamasın).*”

Bu ayetin öncesine ve metin bağlamına bakıldığında inkarcıların azap başlarına gelmeden önce tevhid dinine, Rablerine yönelmeye ve kendilerine indirilen vahye uymaya çağrıldıkları görülür. Bu kimselere şöyle denmektedir: Bu çağrıya uyun ki yarın ahirette *yā hasratā* ‘*alā mā ferraṭtu fī cenbillāhi* (يَا حَسْرَتِي عَلَى مَا فَرَّطْتُ فِي جَنْبِ اللَّهِ) diyenlerden olmayın. Yani Allah katında eksik bıraktığım, yerine getirmediğim sorumluluklarım ve yapmaktan aciz kaldığım kulluk görevi için, muttakilerden, muhsinlerden olmayı beceremediğim için ‘yazıklar olsun bana’ diyerek pişmanlık duyanlardan olmayın.

²⁷¹ 19/Meryem:39 *Sen onları pişmanlık günü hakkında uyar; o gün onlar bir gafletin içine dalmış oldukları halde ve henüz iman etmemişken iş olup bitecektir.*

²⁷² Taberī, *Cāmi ‘u ‘l-Beyān*, c.20, s.233; el-İşfehānī, *el-Mufredāt*, s.125.

1.2.3.5.5.2. Sorumluluğu Devretme Çabası

Zumer suresinde kafirlerin azabı gördükleri zaman baş vuracakları bahanelerden birinin de Allah'ın kendilerine hidayet vermediğini öne sürmek olacağı bildirilmiştir. Daha önce de çeşitli vesilelerle ifade edildiği gibi Kur'an-ı Kerim'de kulların hidayeti ve dalaleti Allah'a nispet edilmiştir. Ancak burada iki hususun bilinmesi önemlidir. Birincisi bu söylem biçimi Kur'an dilinin Allah merkezli olma özelliğinden kaynaklanmaktadır. Zira Kur'an'ın hitap ettiği toplumun iman etmemesinin en önemli sebeplerinden biri Allah hakkında sahip oldukları algı ve anlayışlarının doğru olmamasıydı. Kur'an'ın hedeflerinden bir tanesi de müşrik topluma birliğine ve kudretine inanmaya davet edildikleri Allah'ı tanıtmaktı. Bunun için de Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın her alandaki aktif ve baskın gücünün ağırlığının vurgulandığı bir söylem biçimini görürüz. İkinci husus ise her ne kadar hidayet ve dalalet Kur'an-ı Kerim'de lafzen Allah'ın meşietine bağlanmış olsa da esasında bu seçim kulun Allah'a yönelmeyi isteyip istememesi anlamında gösterdiği iradeye bağlıdır. Bununla ilgili ayetlerin birçoğunun bağlamına veya içinde yer aldıkları ayetlerin akışına bakıldığında Allah'ın kime hidayet vereceğini veya kimi saptıracağını beyan ettiği görülür. Örneğin Zumer suresinin 3. ayetinde: *“Yalancı ve inkara saplanmış kimseyi Allah kesinlikle doğru yola yöneltmez.”* buyurulmaktadır. Yine 18. ayette Allah'ın vahyi dinleyenleri ve kendisine yönelenleri doğru yola ileteceği beyan edilir. 41. ayette ise Kur'an-ı Kerim'in hakikatleri bildirmek için indirildiği belirtildikten hemen sonra, *“Kim doğru yolu izlerse kendi iyiliği için izlemiş olur, kim de yoldan saparsa kendi aleyhine sapmış olur.”* ifadesiyle insanların hidayet ile dalalet arasında seçim yapma kabiliyetlerine vurgu yapılır. Anlaşıldığına göre insan hidayeti ve dalaleti hak edecek şeyleri kendi iradesi ile yapmaktadır ve her iki durum da aslında insanın kendi tercihi olmaktadır.

Nitekim ahirette azap ile karşılaşınca “*eğer Allah bana hidayet nasip etseydi ben de (şirkten, inkardan) korunurdum,*” diyen kuluna Allah’ın: “*Hayır! Vaktiyle ayetlerim sana gelmişti ama sen onların asılsız olduğunu söylemiştin, büyüklük taslayıp inkarcılar arasında yer almıştın.*” diyeceği bildirilmiştir. Buna göre ahirette, “Allah bana hidayet vermedi.” diyerek kendini savunmaya çalışan kimseye Allah, dünyada ayetlerinin kendisine iletildiğini hatırlatacaktır. Zamanında bu ayetleri düşünüp anlamak isteyen kişinin iman edebileceğini ve içinde bulunduğu duruma düşmeyeceğini vurgulayan bu söylem aynı zamanda karşılaşılan kötü akıbetin tamamen kişinin kendi sorumluluğunda olduğunun da kesin ifadesidir.

İnkarcıların ileri sürdükleri bahanelerinin kesinlikle kabul görmeyeceğini açıklayan 59. ayet, surenin 3. ayetinde yer alan “*Allah, yalancı ve inkara saplanmış kimseyi kesinlikle doğru yola yöneltmez.*” beyanıyla çok çarpıcı bir uyum içindedir. Ancak yalancılıklarının ve inkarlarının neticesini nasıl yaşayacakları çok ince bir üslupla tasvir edilmesine rağmen, onlar bu gerçeği katılaştıran kalpleri sebebiyle dünyada anlayamamışlardır. Ahirette ise azap başlarına geldiği zaman bunu anlamamanın onlara fayda sağlamayacağı canlı ve etkili bir yol ile anlatılmaktadır.

1.2.3.5.5.3. Tekrar Fırsat Verilmesi Talebi

Zumer suresinin 58. ayetinde dünyadaki inançlarından ve davranışlarının doğruluğundan emin olarak ısrarla Allah’a şirk koşan inkarcıların ahiret azabını gördüklerinde aslında yanıldıklarını anlayacakları ve gereğini yapmak için kendilerine bir fırsat daha verilmesini isteyecekleri haber veriliyor. Allah, onların kendilerine önceden bildirdiği bu gerçeği başlarına gelmeden dünya hayatında görmelerini istemektedir.

Bunun için de onları uyarmaktadır: “*Ya da azabı gördüğünde, ‘Keşke bana bir fırsat daha tanınsa da iyilerden biri olsam!’ diyerek hayıflanmasın.*”

Kur’an-ı Kerim’in en temel konusu tevhid, başlıca gayesi ise bu hakikatin muhataplarına kavratılmasıdır. Şehadet âleminde görünenden görünmeyene, eserden müessire ulaştıran deliller tüm açıklığıyla ortada olmasına rağmen, fitrî zafiyetlerinden dolayı Allah’a teslim olamayan insanın dikkatini bu hakikatlere çeviren Kur’an, gaybî alana ait olan Allah’ın varlığı, birliği, kudreti gibi meseleleri, düşünmek isteyen kimseler için ayetleriyle daha anlaşılır hale getirir. Bu gayenin gerçekleşebilmesi ise insanın niyetine ve gayretine bağlıdır. Sadece Kur’an’ın ne dediğine kulak vermesi gereken insan için bu çok zor bir şey değildir.²⁷³ Ancak tevhide çağrılırken ve bu çağrıya uymayanların can yakıcı azap ile cezalandırılacağı anlatılırken ‘eskilerin masalları’ diyenler, azabın hakikatini gördükleri zaman ‘şimdi anladık gerçek olduğunu, geri dönebilirsek artık bu gerçeği dikkate alarak yaşayacağız’ derler.

Kur’an özellikle 13 yıllık Mekke döneminde uyarıcı ve hatırlatıcı ayetleriyle ağırlıklı olarak muhataplarına tevhidi anlatmış ve onlardan düşünüp fitratlarına uygun olan Rab-kul ilişkisini kurmalarını istemiştir. İnsana da bu hatırlatmalardan hissesini alacak kadar ömür verdiğini yani yeterli süreyi tanıdığını beyan etmiştir.²⁷⁴ Ancak anlaşılıyor ki ‘insan’, zihnini ön yargıların etkisinden kurtarıp niyetini sorgulamadıkça bin yıl da yaşasa çağrıldığı dine tâbi olma ve fitratına uygun olan yola girme konusunda inadına devam edecektir.

²⁷³ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur’an*, ss.32-33.

²⁷⁴ 35/Fâtır:37 “*Ve onlar orada, ‘Rabbimiz! Bizi çıkar da yapmış olduklarımızdan tamamen başka, iyi işler yapalım’ diye feryat ederler. Size düşünecek kimsenin düşünebileceği kadar bir ömür vermedik mi? Üstelik size uyarıcı da gelmişti. Şimdi tadın bakalım! Zalimlerin hiçbir yardımcısı da yoktur!’*”

Nuzûl dönemi muhatapları ve o dönem Kur'an'a konu olan gerçekler göz önüne alındığında aslında inkar eden 'insan'ın bu pişmanlık tablosunu daha önce dünyada da yaşadığı görülüyor. Onlar zor durumda kalınca Allah'a yönelme refleksi gösteriyorlar, içinde bulundukları sıkıntıdan kurtarılmayı ve eski hallerine döndürülmeyi istiyorlardı. Ahirette de içine düştükleri sıkıntı nedeniyle dünyaya döndüklerinde iman edeceklerini söylemektedirler. Ancak 'insan' yaptığı yanlışlardan yaşadığı bir korku nedeniyle pişman oluyorsa şartlar normale döndüğünde aynı yanlışları yapmaya devam etmekte ısrar edebilmektedir. Dolayısıyla ahirette pişmanlık yaşayıp dünyaya geri dönme talebinde bulunan kişilerin dünyaya döndüklerinde aynı eylemleri gerçekleştirme ihtimalleri yüksektir.²⁷⁵ Kur'an-ı Kerim'de buna işaret eden ayetler bulunmaktadır²⁷⁶ ve bu kişilerin taleplerinin kesinlikle kabul edilmeyeceği belirtilmektedir. Netice olarak Kur'an, dünyada yaşadıkları pişmanlığın çok daha büyüğünü inkarcı müşriklere haber verdiği halde onlar, hakikate karşı gözlerinin körelmesi ve kalplerinin katılaşması sebebiyle son raddeye kadar azgınlıklarından ve taşkınlıklarından vaz geçmemişlerdir.

Surede insanın kendisine bir yaşam hakkı daha verilmesini talep edeceğini bildiren Kur'anî tablo inkarcıların hallerini tasvir etse de bu gerçek 'Allah'a hakkıyla kulluk yapmayan' herkes için geçerlidir.

1.2.3.5.5.4. Fidyeye ile Kurtuluş Olmaması

Surede haber verilen konulardan bir tanesi de inkarcı muhatapların ahiret azabını gördükleri vakit fidye vererek ondan kurtulmayı isteyecek olmalarıdır. Onların

²⁷⁵ Handan Yalvaç Arıcı, "Kur'an Perspektifinden Pişmanlık," *Artuklu Akademi* 7:2 (2020), ss.436-437.

²⁷⁶ 6/En'âm:28 "Hayır! Daha önce gizlemekte oldukları şeyler apaçık önlerine çıktı. Yoksa geri gönderilseler bile, yine kendilerine yasaklanan şeylere döneceklerdir. Zira onlar gerçekten yalancılardır."

yeryüzündeki her şeye, hatta bunun yanında bir kat fazlasına daha sahip olsalar, bunun hepsini feda etmeye hazır olacakları 47. ayette şu şekilde bildirilir: *“O zalimler yeryüzündeki her şeye, hatta bunun yanında bir kat fazlasına daha sahip olsalardı, kıyamet günündeki korkunç azaptan kurtulmak için hepsini feda ederlerdi. Daha önce hiç hesap etmedikleri şeyler Allah tarafından onların karşısına çıkarılacaktır!”*

Dünyada davet edildikleri tevhid gerçeğini reddeden, yalanlayan ve küfürlerinde inat eden kafirler/zalimler kendilerine haber verilen akıbetin gerçek olduğunu ancak onu gördüğü zaman anlayacaktır. O vakit yaptıklarına pişman olup ileri sürdüğü bahanelerinin de geçersizliğini görünce dünya hayatında sahip oldukları malları ve evlatları da dahil olmak üzere bütün kıymetli varlıklarını ahirette de geçerli olacağını zannederek kendi kurtuluşları için feda etmeyi düşüneceklerdir. Ancak bu son çırpınışları onlara hiçbir fayda sağlamayacaktır.

İnsanın dünyadaki her şeye sahip olması mümkün değildir, olsa bile bununla ahiret azabından kurtulmanın mümkün olmadığı haber verilmektedir. Ayetteki farazî anlatım ahiret azabının büyüklüğü hakkında fikir vermesi ve bu azap başına gelmeden önce insanın hakikati kabul etme konusunda çarpıcı bir şekilde uyarılması içindir.

Aslında ayetin haber verdiği hakikati bir insan muhayyilesinin algılaması zor değildir. Taaccüp içeren husus hakikatin bu kadar canlı ve net anlatılmasına rağmen insanın doğru olabileceğine ihtimal vermeyip kendini düzeltmemesi, iman etmeye yanaşmamasıdır.

İnanç sistemi, merkezinde ‘Allah’a iman’ olan bir bütündür. Doğru Allah inancı, sistemin diğer öğretilerini de doğru anlama, inanma ve bu doğrultuda icraat safhasına geçme neticesini verir. Allah’ın varlığını, birliğini, kudretini tam olarak idrak edemeyen ve inanç bağına kuramayan kişi, kaynağı Allah olan bütün öğretileri şüphe ile karşılayacak

ve iman etmeyecektir. Allah’a, ahiret gününe ve insanın yaratılma amacına yönelik argümanlar, aklını doğru kullanan ve kalbini bu hakikatlere açan insanlar için geçerlidir. Allah’ın birliğini ve büyüklüğünü hakkıyla takdir demeyen yani tam anlamıyla idrak edemeyen müşrikler, kıyamet ve ahiretteki akıbetleriyle ilgili uyarı ve tehditleri de ciddiye almadıkları için hem bu dünyada hem de ahirette hüsrana uğrayanlardan oldular.

SONUÇ

Tefsir ilminin amacı, Kur'an mesajının daha açık ve anlaşılır kılınması, bunun en önemli yöntemi ise bağlam bilgisi de göz önünde bulundurularak Kur'an söyleminin analizinin yapılmasıdır. Bu sayede mesajın kimlere, nasıl iletildiği tespit edilebilir. Bilindiği gibi Kur'an-ı Kerim'in nuzûlü Mekke ve Medine dönemlerini kapsayan yaklaşık 23 yıllık bir sürede tamamlanmıştır. Araştırmamızda Mekki surelerden olan Zumer suresi örneğinde bu sürecin Mekke dönemine ait söylemlerini incelemeye çalıştık ve özelde Zumer suresi, genelde Mekke dönemi ve daha geniş çerçevede Kur'an tefsiri ile ilgili olarak şu sonuçlara ulaştık.

1- Zumer suresi yaklaşık olarak Mekke döneminin ortalarında nazil olmuştur. Bu tarihin Habeşistan'a yapılan hicretlerle Müslümanlara uygulanan ekonomik ve sosyal ambargonun arasında kalan zaman dilimine tekabül ettiği anlaşılmaktadır. Surenin muhtevasına bakıldığında tevhid vurgusunu kuvvetlendiren ve Hz. Peygamber'i inkarcıların taşkınlıklarına karşı hem kulluk hem de elçilik vazifesinde tahkim ve teselli eden söylemlerin ağırlıkta olduğu görülür. Bu itibarla surenin tevhid davetinin daha fazla yayılmasına ve daha çok kişiyi etkilemesine izin vermemek için müşriklerin Hz. Peygamber ve müslümanlar üzerindeki baskılarının arttığı bir dönemde nazil olduğu söylenebilir. Ayrıca bireysel davetlerle başlayan risalet sürecinin ilerleyen yıllarında Hz. Peygamber'e inanan ve inanmayan insanların vasıflarının belirginleşmesiyle birlikte karşılıklı iki taraf oluştuğu görülmektedir. Surenin nazil olduğu dönemde taraflar arasındaki bu ayrışmanın kesinleştiği ve aralarındaki mücadelenin sertleştiği anlaşılmaktadır. Zumer suresi de ismini muhtevasında özellikleri anlatılan bu 'gruplar'dan almıştır.

2- Bütün Mekkî surelerin olduğu gibi, Zumer suresinin de temel konusu tevhiddir ve içeriğinde ağırlıklı olarak tevhid mücadelesi yer almaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla bu süreçte tevhid davetini mücadele haline getiren faktör muhatapların Allah'ın birliğini kabul etmemedeki inatlarıdır. Onların kibir ve inatları inkarda aşırı gitmelerine sebep olmuştur. Bundan dolayı Allah, yaklaşık 13 yıl süren Mekke döneminde muhataplarına birliğini, büyüklüğünü, kudret ve hâkimiyetini anlatmıştır. İnsanı yaratan, bütün kâinatı da insanın elverişli şartlarda yaşaması için düzenleyen ve onun emrine veren Allah, bu amaçla tarihin belirli bir kesitine kelamıyla tecelli etmiştir. Allah'ın kelamı tarihin belirli bir bölümünde doğrudan muhataplara hitap ederken O'nun kendini tanıtmaya ve kullarını hidayete sevk etmeye yönelik muradı bütün insanlar için geçerlidir.

3- Zumer suresi özelinde görüldüğü gibi, Mekkî dönemde Kur'an'ın başlıca muhatap grupları tevhid davetini kabul edenler ve etmeyenler olup Kur'an hitabı daha ziyade tevhid daveti karşısında direnenlere yöneliktir. Onlar yalan ve hurafelerle dolu din anlayışlarını terk edip Allah'ın birliğini kabul etmeye, doğru bir Allah-kul ilişkisi kurmaya çağırılmışlardır. İnananların ise olumlu davranışları pekiştirilip Allah ile ilişkilerinin güçlendirilmesi hedeflenmiştir. Kur'an hitabının büyük bölümünün inanmayanlara yönelik olması, bu hitabın içeriğinden bütün insanlar için evrensel mesajlar ve dersler çıkarılmasına mâni değildir.

4- İlahî mesajlar, içerdiği manalar ve hükümler kıyamete kadar bütün insanları bağlayıcı olsa da onların insanlara ulaştırılması için kullanılan dil ve üslupta yerel unsurlar bulunmaktadır ve Kur'an söylemi nuzûl ortamının şartlarına göre şekillenmiştir. Bu durum, tefsirde vahiy-olgu münasebetini esas almak ve Kur'an-ı Kerim'i nuzûl tertibine göre tefsir etmek gibi bir anlayışı getirmiştir. Ayetlerin indirildiği dönemin özelliklerini bilmenin anlamaya katkısı bulunduğunu kabul etmekle birlikte mevcut kronolojik tefsir denemelerinin tefsir literatürüne çok fazla bir katkısı olduğunu

söylemek zor görünmektedir. Ancak ayetlerin Peygamber'in sünnetinde uygulama usullerinin esas alınması ve Kur'an-ı Kerim'in siyer eşliğinde okunması önemlidir. Bu anlayışın tefsire daha büyük bir katkı sunacağı söylenebilir.

5- Tefsirde nuzûl ortamının şartlarının ve gelişen olaylarının dikkate alınması, müslüman toplumun inşasında geçirilen evrelerin ve gerekli olan yapı taşlarının bilinmesi açısından önemlidir. Bu şekilde Kur'an-ı Kerim'in insanın iman ve ahlak noktasındaki gelişiminde takip ettiği yöntem ve siyasetin anlaşılması mümkün olur. Çünkü müslüman toplumun her devirde sürekliliğinin sağlanmasına ya da yeniden inşasına ihtiyaç vardır. Toplumun temeli olan insan ise her devirde fitrat ve karakter olarak aynı insandır. Onun ulûhiyet anlayışını bozacak her türlü unsurdan inancını arındırması ve yönelişini sadece Allah'a has kılmakta başarılı olması için örnek bir uygulama Hz. Peygamber'in çağdaşları üzerinde yapılmıştır. Sonraki nesiller için de kıyamete kadar yol gösterici olan iman ve ahlak ilkelerinin hayata geçirilmesinde ilk toplumun tecrübeleri, psikolojik ve sosyolojik şartları dikkate alınmalıdır.

6- Ayetlerin anlaşılmasında hem nuzûl ortamını ifade eden tarihsel bağlamdan hem de siyak-sibak ve metin bütünlüğü anlamında metin bağlamından istifade edilir. Metin bağlamının belirleyici olduğu durumlarda dilsel özellikler ve semantik gibi metin içi karinelere öncelik verilip tarihsel bağlamı aktaran rivayetler buna uygun bir şekilde kritik edilmelidir. Zira Kur'an tefsirinde gerek nuzûl sebebi olarak gerek müfessir yorumu olarak tefsir kitaplarına giren bu rivayetlerin birçoğunun hem senet hem metin yönünden sorunlu olduğu görülmektedir. Hatta bazı durumlarda rivayetlerin metnin konu akışının ve bütünlüğünün gözden kaçmasına sebep olacak şekilde değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Bu sebeple tefsir alanında rivayetlerden yararlanma ihtiyacının sınırlarının belirlenmesi ve bu konuda mümkün olduğu kadar sadeleştirme cihetine gidilmesi yararlı olacaktır kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

Akdemir, Hikmet. “Kur’an-ı Kerim’de İsrâf Kavramı,” *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7:1 (2001) ss.31-61.

Albayrak, Halis. *Kur’an’ın Bütünlüğü Üzerine*. İstanbul: Şule Yayınları, 2015.

_____. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: Şule Yayınları, 2016.

Ali, Cevad. *Cahiliye’den İslam’a İbadet Tarihi*. Çev. Muammer Bayraktutar.

Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020.

_____. *el-Mufaşşal fî Ta’rîhi’l-‘Arab Kıble’l-İslâm*. Beyrut: Dâru’s-Sâkî, 2001.

Apak, Âdem. “Siyerin Kaynağı Olarak Kur’an-ı Kerim,” Adnan Demircan (ed.), *Kur’an’ı Nüzûl Dönemiyle Okumak* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021) içinde, ss.89-99

Arıcı, Handan Yalvaç. “Kur’an Perspektifinden Pişmanlık,” *Artuklu Akademi* 7:2 (2020) ss.417-448.

Ateş, Süleyman. *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1989.

Azimli, Mehmet. *Cahiliyeyi Farklı Okumak*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020.

el-Bağdādî, Aḥmed b. Ali el-Ḥaṭīb. *el-Cāmi‘ li Aḥlāki’r-Rāvi ve Ādābi’s-Sāmi‘*. Tah. Maḥmūd eṭ-Ṭaḥḥān. Riyad: Mektebetu’l-Ma‘ārif, 1983.

el-Bağdādî, Ebū Ca‘fer Muḥammed b. Ḥabīb. *Kitābu’l-Munemmak fî Aḥbāri Kıreyş*. Beyrut: Muessesetu’l-‘Ālemi’l-Kutub, 1985.

Balcı, İsrâfil. “Kur’an’da Adı Geçen Üç Puttan Birisi: el-Menât,” M. Mahfuz Söylemez (ed.), *Cahiliye Araplarının İlahları* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016) içinde, ss.91-107.

el-Beydâvî, Nâşiruddîn Ebû Sa’îd. *Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*. Tah. Muhammed ‘Abdurrahmân el-Mar‘aşî. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, 1418/1997.

el-Bezzâr, Ebû Bekir Aḥmed. *Musned*. Medine: Mektebetu’l-‘Ulûm ve’l-Ḥikem, 2009.

Birişik, Abdulhamit. “Rahmet,” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.34 s.419.

el-Buḥârî, Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. İsmâ’îl. *el-Câmi‘u’s-Şaḥîḥ*. Kahire: Sultaniye, 1311/1893.

el-Câbirî, Muhammed Âbid. *Fehmu’l-Kur’an*. Çev. Muhammed Coşkun. İstanbul: İlimyurdu Yayıncılık, 2017.

Cankılıç, İdris. “Kur’an-ı Kerim’de İsrâf Kavramı ve İnançla İlişkisi,” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29:2 (2020) ss.597-629.

el-Cevherî, İsmâ’îl b. Ḥammâd. *eş-Şihâḥ*. Tah. Aḥmed ‘Abdulḡafûr ‘Atṭâr. Beyrut: Dâru’l-‘İlmi li’l-Melâyiṅ, 1987.

Coşkun, Muhammed. “Muhammed Âbid el-Câbirî’nin Tefsirde Sîret-Nüzûl İlişkisi Yaklaşımı,” Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013.

_____. “Tefsir-Siyer İlişkisinin Tarihsel ve Kuramsal Problemleri: “Tefsir” Tanımları Çerçevesinde Sîret-nüzûl İlişkisinin Hermenötiği,” *Siyer Araştırmaları Dergisi* 5 (2019), ss.239-251.

- Cündioğlu, Düccane. *Kur'an'a Anlamanın Anlamı*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2011.
- Çağatay, Neşet. *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Çalışkan, Hatice Merve. “M. 615 Yılında İnen Ayetler,” Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2014.
- Çalışkan, M. Selman “Mekke Müşriklerinin Ahiret-Ceza İnancı,” M. Mahfuz Söylemez (ed.), *Cahiliye Araplarının Ahiret İnancı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016) içinde, ss.125-155.
- Çakmak, Fikrullah. “Kur'an'da Tevhidin İnşa Süreci,” *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 49:1 (2018), ss.83-103.
- Çanga, Mahmut. *Kur'an-ı Kerim Lugatı*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1999.
- Çonkor, Burhan. “Boykotun Bitiminden Hicrete Kadar Olan Dönemde İnen Surelerin Tahlili,” Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2015.
- Demirci, Muhsin. *Kur'an Tefsirinde Farklı Yorumlar*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2017.
- Demirkol, Nihat. Hasan Yılmaz. “Kur'an'ın Anlaşılmasında Odak Konu ve Kavram: Tevhid,” *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5:2 (2021), ss.661-689.
- Derveze, İzzet. *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*. Çev. Mehmet Yolcu. İstanbul: Yarın Yayınları, 2016.
- _____. *Kur'an'ı Anlamada Usul*. Çev. Vahdettin İnce. İstanbul: Ekin Yayınları, 2021.

_____. *et-Tefsiru'l-Hadis*. Çev. Şaban Karataş vd. İstanbul: Ekin Yayınları, 1997.

Duman, M. Zeki. *Beyânu'l-Hak*. Ankara: Fecr Yayınları, 2016.

Durmuş, Zülfikar. *Kur'an'a Göre Kur'an*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012.

Düzgün, Şaban Ali. "Kur'an'ın Tevhid Felsefesi," *Kelam Araştırmaları* 3:1 (2005), ss.3-21.

Ebû Zeyd, Nasr Hamid. *İlahî Hitabın Tabiatı*. Çev. M. Emin Maşalı. Ankara: Kitâbiyât, 2006.

el-Ezherî, Muḥammed b. Aḥmed. *Tehzîbu'l-Luġa*. Tah. Muḥammed Avaḍ Mur'ib. Beyrut: Dâru İḥyâi't-Turâsi'l- 'Arabî, 2001.

el-Ezrakî, Ebu'l-Velîd. *Aḥbâru Mekke*. Tah. Ruşdî eş-Şâlih Mulḥis. Beyrut: Dâru'l-Endulus li'n-Neşr, tsz.

Fazlurrahman. *Ana Konularıyla Kur'an*. Çev. Alparslan Açıkgeç. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.

el-Ferrâ', Yaḥyâ b. Ziyâd, *Me'âni'l-Ḳur'ân*. Tah. Aḥmed Yûsuf en-Necâtî, Muḥammed Ali en-Neccâr, Abdulfettâh İsmâ'îl Çelebi. Kahire: Dâru'l-Mişriyye, tsz.

Görmez, Hatice. *Kur'an-ı Kerim'in İkili Anlatım Üslubu Bağlamında Terğib ve Terhib*. İstanbul: KURAMER, 2017.

Gözeler, Esra. *Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi*. İstanbul: KURAMER, 2016.

_____. "Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi Sorunu ve Kur'an'a Kronolojik-Olgusal Bir Yaklaşım (1 Rebiu'l-evvel - 4 Rebiu'l-evvel Arası)," Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009.

Gündüz, Şinasi. “Cahiliye Dönemi Arap Putperestliği,” M. Mahfuz Söylemez (ed.), *Cahiliye Araplarının İlahları* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016) içinde, ss.11-49.

Gür, Süleyman. “Kur’an’da Geçen “Akıl Sahipleri” İfadelerinin Anlam ve Tahlili,” Turgut Akyüz (ed.), *Akıl Kitabı* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2020) içinde, c.2, ss.33-68.

Güven, Mustafa. “Mekkî Surelerde Cahilî Arap Aklına Yöneltilen Eleştiriler,” Mesut Okumuş (ed.), *Kur’an Nüzûlüünün Mekke Dönemi Sempozyumu* (Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2013) içinde, ss.465-480.

el-Ḥalîl b. Aḥmed. *Kitābu’l-‘Ayn*. Tah. Mehdî el-Mahzûmî, İbrahîm Samerāî. Beyrut: Dāru’l-Hilāl, tsz.

el-Herevî, Ebû ‘Ubeyd el-Ḳāsım b. Sellām. *Feḍāilu’l-Ḳur’ān*. Tah. Mervān el-‘Atiyye, Muhsin el-Hirābe, Vefā Takiyyuddîn. Beyrut: Dār İbn Keşîr, 1995.

el-Hilalî, Muhammed b. Musa Al-i Nasr Selim b. İd. *el-İstîâb fî Beyâni’l-Esbâb*. Çev. İshak Doğan. İstanbul: Beka Yayınları, 2017.

Hökelekli, Hayati. “Fıtrat,” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.13, ss.47-48.

Izutsu, Toshihiko. *Kur’an’da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*. Çev. Selahattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 2019.

_____. *Kur’an’da Tanrı ve İnsan*. Çev. M. Kürşad Atalar. İstanbul: Pınar Yayınları, 2009.

İbn Dureyd. *Cemheratu’l-Luğa*. Tah. Remzî Munîr Be‘albekî. Beyrut: Dāru’l-‘İlmi li’l-Melāyîn, 1987.

- İbn Ebî Hâtim. *Tefsîru 'l-Kur'âni 'l-Azîm*. Tah. Es'ad Muhammed et-Tayyib. Mekke: Mektebetu Nizâr Muştafâ el-Bâz, 1419/1998.
- İbnu'l-Eşîr, Ebu'l-Hasen 'İzzuddîn. *el-Kâmil fi't-Ta'rîh*. Tah. Ömer 'Abdusselâm Tedmurî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1997.
- İbn Hişam, Abdulmelik. *es-Siretu'n-Nebeviyye*. Çev. Abdulvehhab Öztürk. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2016.
- İbn İshak, Muhammed. *Siretu İbn İshak*. Çev. Selahattin Yıldırım. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021.
- İbnu'l-Kelbî. *Kitābu'l-Aşnām*. Çev. Beyza Bilgin. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- İbn Manşûr, Ebû Osman Sa'îd. *es-Sunen*. Tah. Sa'îd b. 'Abdullâh el-Humeyyid, Halid b. 'Abdurrahman el-Cureysî. Riyad: Dâru'l-Alukah, 2012.
- İbn Manzûr. *Lisānu'l-'Arab*. Beyrut: Dâr Şadır, 1414/1993.
- İbn Şa'd, Muhammed ez-Zuhrî. *Kitābu't-Tabakāti'l-Kebîr*. Tah. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 2001.
- el-İşfehânî, er-Rağîb. *el-Mufredāt fi Ġarîbi'l-Kur'ân*. Tah. Muhammed Hâlîl Aytânî. Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1999.
- Karaman, Hayreddin. Mustafa Çağrıçı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012.
- el-Kardavî, Yusuf. *Tevhidin Hakikati*. Çev. Mustafa Özel. İstanbul: Özgün Yayıncılık, 1996.

Kılıç, İsmail. *Kur'an'a Göre Müşriklerin Zihin Dünyası*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.

Kılıç, Sadık. “Kur'an ve Hadislerde Temsili Anlatım Örnekleri,” *İslamî İlimler Dergisi* 5:1 (2010), ss.11-40.

Kılınçlı, Sami. *Esbab-ı Nüzûl Rivayetlerini Kur'an-Siyer Bağlamında Okumak*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2022.

Koç, Mehmet Akif. İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri. Ankara, Kitâbiyât, 2003.

Korkmazgöz, Rıza. “Tevhidi Bozan Bir Olgu Olarak Şirk: Kur'an'da Şirkin Kavramsal Anlam Alanı,” *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20:1 (2020), ss.55-94

Kotan, Şevket. “Kur'an, Metin ve Tarih,” M. Mahfuz Söylemez (ed.), *Kur'an ve İslamî İlimlerin Anlaşılmasında Tarihin Önemi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019) içinde, ss.137-147.

el-Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Camiu li-Ahkami'l-Kur'an*. Çev. M. Beşir Eryarsoy. İstanbul: Buruc Yayınları, 2002.

el-Mahallî, Celaleddin - Celaleddin es-Suyûtî. *Kelime Anlamlı Celaleyn Tercümesi*. Çev. Talha Alp vd. İstanbul: Yasin Yayınları, 2006.

el-Mâturidî, Ebû Mansûr Muhammed b. Mahmud. *Tevhid Kitabı ve Akaid Risalesi*. Çev. Yusuf Ziya Yörükân. İstanbul: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1953.

Mevdûdî, Ebu'l-A 'lâ. *Kur'an'ın Dört Temel Terimi*. Çev. Mahmut Osmanoglu. İstanbul: Erkam Yayıncılık, 1999.

_____. *Tefhimu'l-Kur'an*. Çev. Muhammed Han Kayanî. İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.

el-Meydānī, 'Abdurrahmān Ḥasen Ḥabenneke. *Me'āricu't-Tefekkür ve Deḳāiku't-Tedebbur*. Şam: Dāru'l-Kālem, 2000-2002.

Muḳātil b. Suleymān. *Tefsīru Muḳātil b. Suleymān*. Tah. 'Abdullāh Maḥmūd Şeḥḥāte. Beyrut: Dāru İhyāi't-Turāsi'l-'Arabī, 1423/2002.

_____. *el-Vucūh ve'n-Nezāir fi'l-Ḳur'āni'l-'Azim*. Tah. Ḥātem Şālih eş-Dāmin. Riyad: Mektebetu'r-ruşd, 2011.

en-Nesāi, Ebū 'Abdirrahmān Aḥmed b. Şu'ayb. *es-Sunenu'l-Kubrā*. Tah. Hasan Abdulmun'im Çelebi. Beyrut: Muessesetu'r-Risāle, 2001.

en-Nesefi, Ebu'l-Berekāt Ḥāfizuddīn 'Abdullāh b. Aḥmed b. Maḥmūd. *Medāriku't-Tenzil ve Ḥaḳāiku't-Te'vil*. Tah. Mervān Muḥammed eş-Şa'ār. Beyrut: Dāru'n-Nefāis, 1996.

en-Nevevī, Ebū Zekeriyā Yaḥyā b. Şeref b. Mūrī. *el-Minhāc fī Şerḫi Şaḫīhi Muslim*. Beyrut: Dāru İhyāi't-Turāsi'l-'Arabī, 1392/1972.

Okumuş, Mesut. "Kur'an-ı Kerim'in Kronolojik Okunuşunun Muhasebesi," *İslamî İlimler Dergisi I. Kur'an Sempozyumu* (İslamî İlimler Dergisi Yayınları, 2007) içinde, ss.91-109.

Okuyan, Mehmet. *Kur'an Sözlüğü*, İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2016.

Özler, Mevlüt. "Tevhid," *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.41, ss.18-20.

Özsoy, Ömer. *Kur'an ve Tarihsellik Yazıları*. Ankara: Otto Yayınları, 2018.

Pazarbaşı, Erdoğan. "İtaat ve İttiba," Mehmet Paçacı vd. (ed.), *Hayat Rehberi Kur'an* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021) içinde, ss.571-593.

er-Razî, Fahreddin. *Kelime-i Tevhid'in Sırları*. Çev. İbrahim Coşkun. İstanbul: Erkam Yayınları, 2015.

_____. *Mefātīhu'l-Ġayb*. Beyrut: Dāru İhyāi't-Turāşī'l- 'Arabī, 1420/1999.

es-Sicistānī, Ebū Dāvūd Suleymān. *Sunen*. Beyrut: Muessesetu'r-Risale Naşirun, 2017.

Sipahioğlu, Abdulvahid Yakub. "Boykot Döneminde Nazil Olan Surelerin Tespiti ve Değerlendirilmesi," Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2014.

Söylemez, M. Mahfuz. "Kur'an'ın Anlaşılmasında Tarihin Etkisi," M. Mahfuz Söylemez (ed.), *Kur'an ve İslamî İlimlerin Anlaşılmasında Tarihin Önemi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019) içinde, ss.67-79.

_____. "Cahiliye Döneminde Lât Kültü," M. Mahfuz Söylemez (ed.), *Cahiliye Araplarının İlahları* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016) içinde, ss.51-86.

_____. *Cahiliye Arapları Namaz Kılar Mıydı?* İstanbul: Hikav Yayınları, 2018.

_____. "İlk Dönem İslam Tarihi Kaynaklarına Göre Cahiliye Araplarında Ahiret İnancı," M. Mahfuz Söylemez (ed.), *Cahiliye Araplarının Ahiret İnancı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016) içinde, ss.9-46.

_____. "Tarih Üzerine Notlar," *Milel ve Nihal* 4:3 (2007), ss.9-17.

es-Suyūfī, Celāleddīn. *ed-Durru'l-Mensūr*. Beyrut: Dāru'l-Fikr, tsz.

_____. *el-İtķān fī 'Ulūmi'l-Ķur'ān*. Tah. Muḥammed Ebu'l-Faḍl İbrahīm. Kahire: el- Hey'etu'l-Mişriyyetu'l- 'Āmme li'l-Kitāb, 1974.

_____. *Lubābu'n-Nuḳūl*. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, tsz.

eş-Şatibî, Ebû İshak İbrahim b. Musa. *el-Muvafakat İslâmî İlimler Metodolojisi*. Çev.

Mehmed Erdoğan. İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.

eş-Taberî, Ebû Ca'fer Muḥammed b. Cerîr. *Cāmi'u'l-Beyān 'an Te'vîli Āyi'l-Ḳur'ān*.

Tah. 'Abdullāh b. 'Abdulmuḥsin et-Turkî. Kahire: Dār Hecr, 2001.

_____. *Ta'rîḥu'l-Umem ve'l-Mulūk*. Tah. Muḥammed Ebu'l-Faḍl İbrāhîm.

Kahire: Dāru'l-Ma'ārif, 1967.

Türcan, Selim. “*Tefsirde Bir Yöntem Esası Olarak Kur'an Kronolojisi*,” Mesut

Okumuş (ed.), *Kur'an Nüzûlünün Mekke Dönemi Sempozyumu* (Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2013) içinde, ss.213-228.

Usta, İbrahim. “Cahiliye Dönemi Tanrılarında Hubel,” M. Mahfuz Söylemez (ed.),

Cahiliye Araplarının İlahları (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016) içinde, ss.153-167.

Ünsal, Hadiye, “Erken Dönem Mekki Surelerin Muhteva Tahlili,” Doktora tezi,

Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, 2014.

el-Vāhidî, Ebu'l-Ḥasan Ali b. Aḥmed b. Muḥammed, *Esbābu Nuzūli'l-Ḳur'ān*. Tah.

Kemāl Besyūnî Zağlūl. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1411/1990.

_____. *et-Tefsīru'l-Basīṭ*. Tah. Ali b. Ömer es-Suhaybanî. İskenderiyye:

Dāru'l-Musavviri'l-'Arabî, tsz.

_____. *el-Vasīṭ fî Tefsīri'l-Ḳur'āni'l-Mecīd*. Tah. 'Adil 'Aḥmed

'Abdulmevcūd vd. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1994.

Watt, W. Montgomery. *Hz. Muhammed Mekke'de*. Çev. Süleyman Kalkan. İstanbul:

KURAMER, 2020.

Yıldız, Mehmet. *Kur'an'ın Kavramsal Tefsiri: "Kelime" Örneği*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2016.

Yurdagür, Metin. "Tağut," *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.39, s.372.

Yücel, Hasan. "Nahl Suresinin İçeriksel ve Biçimsel Analizi," Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2018.

ez-Zerkeşî, Ebū 'Abdillāh Bedruddīn. *el-Burhān fī 'Ulūmi'l-Ḳur'ān*. Tah. Muḥammed Ebu'l-Faḍl İbrāhīm. Kahire: Dāru İhyāi'l-Kutubi'l-'Arabiyye, 1957.

ÖZET

Zumer Suresinin İçeriksel ve Biçimsel Analizi: Kronolojik Okuma

(Doktora Tezi)

Yazar: Ayşe Karakaya

Çalışmamızın konusu risaletin Mekke döneminde nazil olan Zumer suresinin filolojik ve tematik analizidir. Tarihsel veriler ışığında yapmaya çalıştığımız sure incelemesinde hem konu akışındaki bütünlüğü hem de Kur'an bütünlüğünü göz önünde bulundurmak suretiyle surenin söylemini hem hitap hem de metin olarak değerlendirmeye çalıştık. Ayrıca tefsir literatüründe surenin ayetleriyle ilişkilendirilen bütün rivayetleri tespit ederek, bu rivayetlerin ayetlerin anlaşılmasına olan etkilerini araştırdık.

Giriş bölümünde özelde üzerinde çalıştığımız Zumer suresinin, genelde ise Kur'an'ın tefsirinde kullanılan yöntemleri, nesnel anlama ulaşmanın imkanını, tarihsel bağlam ve metin bağlamının ayetlerin anlaşılmasındaki ağırlığını tartıştık. Birinci bölümde tefsirlerde ve esbab-ı nuzûl kaynaklarında yer alan Zumer suresinin ayetleriyle ilgili rivayetleri derledik. Ayrıca surenin tefsirinde anahtar rolü olduğunu düşündüğümüz kelimeleri ayrıntılı olarak analiz ettik. İkinci bölümde ise surenin içerdiği konuları Allah ve muhataplar ekseninde detaylı bir şekilde inceledik.

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Esra Gözeler

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Zumer, Tarihî Bağlam, Metin Bağlamı.

Kabul Edildiği Yıl:

ABSTRACT

A Content and Formal Analysis of the Surah Zumar: A Chronological Reading,

(Ph.D. Dissertation)

By Ayşe Karakaya

The subject of our study is the philological and thematic analysis of the Zumar Surah, revealed in the Mecca period of the Qur’anic revelation. In the study of the surah, which we tried to conduct in the light of historical data, we evaluated the discourse of the surah as both an address and a text, also taking into account both the integrity of the subject flow and the integrity of the Qur’an.

Also, by identifying all the narrations associated with the verses of the surah in tafsir literature, we studied the effects of these narrations on the understanding of the verses. In the introductory chapter, we discussed the methods used in the interpretation of the Surah Zumar in particular, and the Qur’an in general, the possibility of reaching objective meaning, the weight of the historical context and textual context in understanding the verses. In the first chapter, we compiled the narrations about the verses of the Surah Zumar, which are included in the tafsir and the sources of al-asbab al-nuzul. We also analyzed in detail the words that we believe have a key role in the interpretation of the surah. In the second chapter we examined the subjects included in the surah in detail about Allah and the ones addressed.

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Esra Gözeler

Key words: Tafsīr, the Qur’an, Surah Zumar, Historical Context, Textual Context.

Year: